

11

Квітень • 1989

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Боротьба В. І. Леніна за згуртування лівих сил у німецькому соціал-демократичному русі
- Вплив ленінських ідей на національно-визвольний рух
- Роль В. І. Леніна в діяльності організації «Міжнародна Робітнича Допомога»
- 30-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР [добірка]
- Основні риси пізньоплемінного та ранньодержавного ладу слов'ян
- Селянські з'їзди на Україні в 1917 р.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу 100-летию со дня рождения В. И. Ленина.* *И. М. Кулинич.* Борьба В. И. Ленина за сплочение левых сил в немецком социал-демократическом движении. *И. Ф. Черников.* Влияние ленинских идей на развитие национально-освободительного движения народов Востока. *Б. М. Забарко.* Роль В. И. Ленина в деятельности организации «Международная рабочая помощь». *30-летие воссоединения западноукраинских земель с УССР.* *С. М. Сырцова.* Первые шаги социалистических преобразований в промышленности западных областей УССР (1939—1941 гг.). *И. М. Шумейко.* Коммунистический союз молодежи Западной Украины в борьбе за воссоединение. *Н. П. Мищенко.* Повышение общеобразовательного уровня рабочего класса Закарпатья (1945—1965 гг.). *Генрик Ловмянский.* Основные черты позднплеменного и раннегосударственного строя славян. Сообщения. *Н. И. Ксензенко.* Роль КП(б)У в осуществлении революционных аграрных преобразований в украинском селе (ноябрь 1918 — конец 1920 г.). *П. Г. Калько.* Воспитание молодежи на ленинских идеях интернационализма и дружбы народов (1921—1925 гг.). *П. В. Михайлина.* Из истории социально-экономической жизни украинских городов (конец XVI — первая половина XVII в.). *В. У. Павелко.* Связи Советской Украины и Чехословакии в области среднего и высшего образования (1948—1965 гг.). *Соратники В. И. Ленина на Украине.* *М. Б. Погребинский.* *С. В. Коснор.* Заметки. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Документы и материалы. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On a Centenary from V. I. Lenin's Birthday.* *I. M. Kulynich.* V. I. Lenin's Struggle for the Rallying of Left Forces in German Social-democratic Movement. *I. F. Chernikov.* Effect of Lenin's Ideas on the Development of National Liberation Movement of the Peoples of the East. *B. M. Zabarko.* V. I. Lenin's Role in the Creation of the Organization "International Working Assistance". *The 30th Anniversary of the Reunification of the Western Ukrainian Lands with the Ukrainian SSR.* *S. M. Syrtsova.* First Steps of the Socialist Reorganizations in the Industry of the Western Regions of the Ukrainian SSR (1939—1941). *I. M. Shumeiko.* Communist League of Youth of the Western Ukraine in the Struggle for the Reunification. *N. P. Mishchenko.* Uplifting of General Education Level of the Transcarpathian Working Class during the Years of the Soviet Power (1945—1965). *Genrik Lovmyansky.* The Main Features of the Late Tribal and Early State Regime of Slavs. Communications. *M. I. Ksenzenko.* Role of the Ukrainian Communist Party of Bolsheviks in Realization of the Revolutionary Agrarian Reforms in the Ukrainian Country (November 1918 — the end of 1920). *P. G. Kalko.* Education of Youth on the Basis of Lenin's Ideas of Internationalism and Friendship among Peoples (1921—1925). *P. V. Mikhailina.* From the History of Social-economic Life of the Ukrainian Towns (the end of the XVI century — first half of the XVII century). *V. U. Pavelko.* Relations of the Soviet Ukraine and Czechoslovakia in the Field of the Secondary and Higher Education (1948—1965). *V. I. Lenin's Comrades-in-arms in the Ukraine.* *M. B. Pogrebinsky.* *S. V. Kosior.* Notes. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Documents and Materials. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11 (104)
ЛИСТОПАД
1969

РІК ВИДАННЯ
ТРИНАДЦЯТИИ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНИЗМУ ПРИ ЦК КПСР

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

- І. М. Кулінич — Боротьба В. І. Леніна за згуртування лівих сил в німецькому соціал-демократичному русі 3
- І. Ф. Черніков — Вплив ленінських ідей на розвиток національно-визвольного руху народів Сходу 14
- Б. М. Забарко — Роль В. І. Леніна в діяльності організації «Міжнародна Робітнича Допомога» 20

30-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР

- С. М. Сирцова — Перші кроки соціалістичних перетворень у промисловості західних областей УРСР (1939—1941 рр.) 28
- І. М. Шумейко — Івано-Франківськ — Комуністична спілка молоді Західної України в боротьбі за возз'єднання 33
- Н. П. Міщенко (Ужгород) — Підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу Закарпаття (1945—1965 рр.) 37

* * *

- Генрик Ловм'яньський (Польща) — Основні риси пізньоплемінного та ранньодержавного устрою слов'ян 42

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. І. Ксензенко (Харків) — Роль КП(б)У у здійсненні революційних аграрних перетворень в українському селі (листопад 1918 — кінець 1920 р.) 50
- П. Г. Калько — Виховання молоді на ленінських ідеях інтернаціоналізму і дружби народів (1921—1925 рр.) 60
- П. В. Михайлина (Чернівці) — З історії соціально-економічного життя українських міст (кінець XVI — перша половина XVII ст.) 66
- В. У. Павелко — Зв'язки Радянської України і Чехословаччини в галузі середньої і вищої освіти (1948—1965 рр.) 73

Соратники В. І. Леніна на Україні

- М. Б. Погребінський — С. В. Косіор 81

ЗАМІТКИ

- В. А. Сліпченко — Боротьба партійних організацій України за зміцнення Рад у відбудовний період (1921—1925 рр.) 88
- О. І. Путро — «Шукання козацтва» як форма антифеодальної боротьби 95
- Е. В. Яковенко — Про соціальний устрій місцевого населення європейського Боспору в V—III ст. до н. е. 102

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Є. Д. Чвортка (Горлівка) — Про роботу КП України серед жінок на селі у 1926—1927 рр. 105
- М. М. Кватіра (Тернопіль) — Парторганізації промислових підприємств України в боротьбі за підвищення продуктивності праці (1924—1925 рр.) 107

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- М. Е. Красовицький — Виховання почуття інтернаціонального обов'язку в процесі викладання історії 109

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Ж. П. Тимченко — Селянські з'їзди на Україні в 1917 р. 113

НАШ КАЛЕНДАР

- Б. І. Співак (Ужгород) — 25-річчя Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України 121
В. П. Сидоренко — До 40-річчя Всесоюзного з'їзду ударних бригад 122
Шакар Файзієв (Самарканд) — Сторінка історії (До 2500-річчя Самарканда) 126

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Д. С. Наливайко (Ніжин) — Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. (Продовження) . 131

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- С. М. Пархомчук, Є. М. Скляренко, П. К. Стоян — Історія держави і права Української РСР 137
С. Й. Вігучин — С. В. Косіор. Вибрані статті й промови 139
М. О. Буцько, С. В. Гончаренко — Соціалістична революція і національні відносини 139
Л. А. Шевченко — Райдужними мостами 141
В. Й. Бондарчук — Французька комуністична партія в русі Опору 142
Д. М. Супрун — Борис Співак. Комуніст Іван Мондок 143

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- В. П. Булкіна — Вихід у світ I тома Повного зібрання Творів В. І. Леніна українською мовою 145
І. В. Романовський — Наукова сесія, присвячена 25-й річниці соціалістичної революції в Болгарії 146
В. У. — Наукова сесія, присвячена 25-річчю Словацького національного повстання 148
А. П. Корелін (Москва), Ю. І. Кірюнов (Москва) — Обговорення питань багатокладності соціально-економічної структури Росії 149
М. О. Слободян (Кам'янець-Подільський) — Меморіальний музей Івана Кулика 153
І. Г. Шовкопляс — Дослідження Добранічівської палеолітичної стоянки на Київщині 153
М. М. Шмаглій, І. Т. Черняков (Одеса) — До історії заселення степової частини межиріччя Дунаю та Дністра в давні часи 155
М. М. Кравець (Львів), Г. П. — Захист докторських дисертацій Я. П. Кісем та Є. М. Скляренко 157
С. А. Матрос (Кривий Ріг) — Археологічні дослідження на Криворіжжі . . . 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон 29-71-31.

Український історический журнал, № 11, 1969.

Виходить ежемесечно

(на українском языкє)

Художній редактор А. Д. Греля.

Технічний редактор Т. Р. Спекторова.

Коректор Є. І. Кочубей.

БФ 04292. Здано до складання 27.IX 1969 р. Підписано до друку 13.XI 1969 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,48. Тираж 10.626. Зам. К-180.

Статті

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

І. М. КУЛІНИЧ

БОРОТЬБА В. І. ЛЕНІНА ЗА ЗГУРТУВАННЯ ЛІВИХ СИЛ У НІМЕЦЬКОМУ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОМУ РУСІ

Володимир Ілліч Ленін, безсмертний геній революційної епохи, навіки ввійшов в історію не тільки як засновник більшовицької партії — першої пролетарської партії нового типу і першої в історії держави робітників та селян, але й як визнаний вождь і стратег міжнародного робітничого й комуністичого руху. «Ленін — незламний борець проти імперіалізму і реакції, — говорить в Зверненні «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», прийнятому міжнародною Народою комуністичних і робітничих партій у червні 1969 р.,—який відстоював єдність дій усіх загонів трудящих у битвах із спільним класовим ворогом; послідовний інтернаціоналіст, поборник рівності, миру і дружби між народами, який гнівно засуджував будь-які прояви расизму і шовінізму; друг усіх пригноблених націй, який відкрив переможний шлях боротьби проти колоніалізму, за незалежність і свободу народів, за їх право самим визначати свою долю... Відстоюючи єдність робітничого руху, Ленін був непримиренний до опортунізму в усіх його формах. Під впливом ленінізму вирости покоління комуністів, беззавітно відданих робітничому класові, народові, справі соціалізму»¹.

Великого значення В. І. Ленін надавав розвитку боротьби німецького робітничого класу, вбачаючи в ньому один з найактивніших загонів міжнародного пролетарського руху. В 1917 р. він говорив, що *«німецький пролетаріат є найвірніший, найнадійніший союзник російської і всесвітньої пролетарської революції»*². Володимир Ілліч був тісно зв'язаний з ним з самого початку своєї революційної діяльності. «Ленін завжди був тісно зв'язаний з німецьким робітничим рухом,— говорив Вальтер Ульбріхт. — Будучи одним з кращих його знавців, Ленін бачив усю глибину загрози ревізюнізму й опортунізму для соціал-демократичної партії Німеччини».³

¹ «Комуніст України», 1969, № 7, стор. 38.

² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 344—345.

³ В. Ульбріхт. Ленін — друг німецького народа.— Незабываемый Ленин. Воспоминания немецких товарищей, М., 1958, стор. 7.

Вождь трудящих послідовно захищав марксизм від перекручень і ревізії як з боку бернштейніанців у Німеччині, так і легальних марксистів та економістів у Росії. Він підкреслював всесвітньо-історичне значення цього вчення для організації класової боротьби пролетаріату і закликав його оберігати марксистські ідеї «...від тих перекручень та опошлень, яких так часто зазнають «модні теорії...»⁴.

У відомому «Протесті російських соціал-демократів» Володимир Ілліч відзначав, що «прапором класового руху робітників може бути тільки теорія революційного марксизму...»⁵

З особливою силою В. І. Ленін завжди наголошував на необхідності згуртування пролетарських рядів «...для боротьби проти фабрикантів і проти тих несправедливих порядків, які встановлено законом»⁶, а також підкреслював, що «єдність пролетаріату є величезна зброя його в боротьбі за соціалістичну революцію»⁷. Великого значення надавав Володимир Ілліч платформі об'єднання його сил. «...Робітничій справі потрібна єдність марксистів, а не єдність марксистів з противниками і перекручувачами марксизму»⁸. Ці ленінські настанови завжди були провідними в діяльності комуністичних і робітничих партій, але особливого значення вони набули зараз на новому етапі боротьби за згуртування комуністичного руху та антиімперіалістичного фронту. Нині, як підкреслюється в Основному документі міжнародної наради комуністичних і робітничих партій у Москві в червні 1969 р., вірність марксизму-ленінізму, пролетарському інтернаціоналізму, беззавітне і віддане служіння інтересам свого народу, спільній справі соціалізму є необхідною умовою ефективності і правильної організації єдиних дій комуністичних і робітничих партій, запорукою успіху в досягненні ними своїх історичних цілей⁹.

На рубежі нового століття в німецькому робітничому русі все активніше стали виступати опортуністичні сили, що проповідували реформістські й ревізійні погляди. За їх допомогою буржуазія намагалася розколоти і послабити робітничий клас. Загострення суперечностей у німецькому пролетарському русі в епоху імперіалізму знайшло своє відбиття в посиленні боротьби між ревізійнізмом та революційними силами Соціал-демократичної партії Німеччини. Однак на партійних з'їздах в Штутгарті (1898 р.), Ганновері (1899 р.), Любеку (1901 р.) та Дрездені (1903 р.) ревізійнізм було різко засуджено. Особливо активно проти нього виступили ліві елементи німецької соціал-демократії, зокрема Р. Люксембург у брошурі «Соціальна реформа чи революція?»

Проте вони лише засуджували «ревізійністів, замість того, щоб, як Ленін і більшовики, вести боротьбу проти них з усіма ідеологічними й організаційними висновками»¹⁰. Це сталося тому, що окремі німецькі марксистичні недооцінювали тієї небезпеки, яка загрожувала партії з боку відступників. «Класова боротьба пролетаріату,— писав, наприклад, Ф. Мерінг 1903 р.,— має занадто міцне здоров'я, щоб возитись з одними настроями. А більше, ніж настроєм, ревізійнізм ніколи не був у Німеччині»¹¹. А Р. Люксембург на V з'їзді РСДРП (1907 р.) заявила, що «присутність і навіть діяльність купки опортуністів... зовсім без-

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 156.

⁵ Там же.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 55.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 86.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 208.

⁹ Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил, К., 1969, стор. 46.

¹⁰ Очерк истории немецкого рабочего движения, М., 1964, стор. 61.

¹¹ Ф. Меринг. История германской социал-демократии, т. IV, М.—Пг., 1924, стор. 302.

печна»¹². Звичайно, такі дії німецьких лівих щодо бернштейніанців, а також ряд помилок з принципових питань марксизму різко критикували В. І. Ленін і більшовицька партія. Але Р. Люксембург сприйняла це так, нібито вони образились за те, що німецькі соціал-демократи не вигнали «Бернштейна з рядів партії»¹³.

Великий вплив на розвиток робітничого руху в Німеччині справила перша російська революція 1905—1907 рр. Берлінські робітники на масових зборах і мітингах вітали її і засуджували терор царських властей. З полум'яними промовами, присвяченими подіям у Росії, виступили А. Бебель, К. Лібкнехт та інші ліві соціал-демократи. «Революційні сили в німецькій соціал-демократії зв'язували рух на підтримку революції в Росії з посиленням боротьби проти панівних класів у Німеччині»¹⁴. Уже в січні—лютому 1905 р. в Рурському басейні страйкувало понад 215 тис. гірників, а взагалі протягом 1905 р. у економічних страйках взяло участь понад півмільйона німецьких трудящих, більше, ніж за весь період 1900—1904 рр. У січні 1906 р. гамбурзькі робітники провели перший масовий політичний страйк у країні¹⁵.

Могутнє піднесення робітничого руху під впливом російської революції викликало серед німецької соціал-демократії запальні дискусії щодо застосування масових політичних виступів та визначення ролі профспілок. В процесі цієї ідейної боротьби визначилися три течії. Ревізіоністи виступали за класове співробітництво, вимагали відмови від диктатури пролетаріату і революційних масових виступів, намагалися приховати від німецьких трудящих вчення В. І. Леніна або фальсифікувати його. Центристи на словах засуджували ревізіонізм, а насправді, під виглядом збереження єдності в партії, підтримували опортуністів. Ліві, особливо їх керівні представники — К. Лібкнехт, Р. Люксембург, Ф. Мерінг і К. Цеткін, продовжували кращі традиції німецької соціал-демократії виступали за революційну класову політику, захищали економічні та соціальні інтереси трудящих мас, висували вимогу боротьби проти мілітаризму й імперіалістичної війни.

Проте вони ще не зрозуміли нових умов класової боротьби в епоху імперіалізму і пролетарських революцій і з цілого ряду питань ще не піднялися до ленінських позицій розуміння історичного процесу, не врахували положень, розроблених В. І. Леніним «в таких працях, як «Що робити?» та «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», і не поширили їх в німецькому робітничому русі»¹⁶.

В цей час німецький імперіалізм, вимагаючи перерозподілу світу, посилював гонку озброєнь. У зв'язку з загрозою імперіалістичної війни соціал-демократичним партіям необхідно було вказати робітничому класу шлях боротьби проти мілітаризму. Ці питання стояли в центрі уваги делегатів Конгресу II Інтернаціоналу в Штутгарті (18—23 серпня 1907 р.), де виникли гострі суперечки між революційним і опортуністичним напрямками в міжнародній соціал-демократії. Німецькі угодовці, об'єднавшись навколо Бернштейна і Давіда, підтримали опортуністичну резолюцію голландського соціаліста Г. Ван Коля, що вимагала визнання «соціалістичної колоніальної політики». Проти неї виступив В. І. Ленін. Він вказував, що підтримка її — це «...рішучий крок до підкорення пролетаріату буржуазній ідеології, буржуазному імперіалізмові, який тепер особливо гордо піднімає голову»¹⁷. Внаслідок принципової лінії.

¹² Протоколи V съезда РСДРП, М., 1933, стор. 397.

¹³ Там же, стор. 398.

¹⁴ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, т. 2, Berlin, 1966, стор. 85.

¹⁵ Там же, стор. 83, 102.

¹⁶ Очерк истории немецкого рабочего движения, стор. 65.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 57.

яку проводив Володимир Ілліч, більшістю голосів конгрес в цьому питанні відхилив опортуністичні пропозиції.

Велике значення мали ленінські поправки, внесені спільно з Р. Люксембург до проекту резолюції А. Бебеля «Мілітаризм і міжнародні конфлікти», цієї, за висловом В. І. Леніна, «...чи не найважливішої резолюції конгресу...»¹⁸. Оцінюючи її, Володимир Ілліч відзначав: «Резолюція Бебеля, яку запропонували німці і яка в усьому істотному збігалася з резолюцією Геда, мала саме ту хибу, що не містила в собі ніякої вказівки на активні завдання пролетаріату. Це давало можливість читати ортодоксальні положення Бебеля крізь опортуністичні окуляри. Фольмар негайно перетворив цю можливість у дійсність»¹⁹. Як підкреслювалося у поправках, мілітаризм є головним знаряддям класового гноблення, а завдання соціал-демократії — не тільки боротися проти виникнення воєн чи за їх припинення, якщо вони вже розпочалися, але й за те, щоб використати створювану війною кризу для прискорення краху буржуазії, здійснення соціалістичної революції. «На випадок, якщо війна все ж спалахне, вони (робітничий клас різних країн і його представники в парламентах.— І. К.) повинні прагнути усіма засобами до того, щоб використати викликану війною економічну і політичну кризу для збудження народних мас і прискорити падіння капіталістичного класового панування»²⁰. «Я добре пам'ятаю,— згадував Володимир Ілліч,— що остаточному редагуванню цієї поправки передували тривалі безпосередні переговори наші з Бебелем. Перша редакція говорила далеко пряміше про революційну агітацію і революційні дії. Ми показали її Бебелю; він відповів: не приймаю, бо прокурорська влада розпустить тоді наші партійні організації, а ми на це не йдемо, поки немає ще нічого серйозного. Після наради з юристами за спеціальністю і багаторазової переробки тексту, щоб висловити ту саму думку легально, була знайдена остаточна формула, на прийняття якої Бебель дав згоду»²¹. Таким чином, В. І. Ленін і його однодумці домоглися корінної зміни резолюції А. Бебеля в дусі революційного марксизму²².

Під час Штутгартського конгресу для згуртування лівих соціалістів у боротьбі проти опортуністів та центрістів II Інтернаціоналу В. І. Ленін скликав конференцію. Та його прагнення не увінчалися успіхом через непослідовність німецьких лівих. Хоча вони й були солідарними з ним у питаннях пролетарського інтернаціоналізму, боротьби з імперіалізмом, мілітаризмом та імперіалістичною війною, однак не зробили ніяких практичних висновків для партійної й організаційної діяльності. «Для Леніна, який завжди покладав великі надії на німецьку соціал-демократію, було великим розчаруванням бачити, як вона, що була до цього часу прикладом для міжнародного робітничого руху, виявила на цьому конгресі сильні хитання і зайняла в ряді важливих питань опортуністичну позицію»²³. Володимир Ілліч вказував, що «...Штутгартський з'їзд рельєфно зіставив по цілому ряду найзначніших питань опортуністичне і революційне крило міжнародної соціал-демократії і дав розв'язання цих питань в дусі революційного марксизму»²⁴.

Наприкінці 1907 р. В. І. Ленін з Н. К. Крупською виїжджають за кордон. По дорозі в Женеву Володимир Ілліч зупинився в Берліні, (4—6 січня 1908 р.), де відвідав Р. Люксембург. «Вечір ми провели у

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 60.

¹⁹ Там же, стор. 61.

²⁰ «Пролетарий», 20 жовтня (2 листопада) 1907 р.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 428.

²² Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, т. 2, стор. 132—133.

²³ К. Штреб. Ленин в Германии, М., 1959, стор. 39.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 62.

Рози Люксембург,— пише у своїх спогадах Н. К. Крупська.— Штутгартський конгрес, де Володимир Ілліч і Роза Люксембург виступали солідарно в питанні про війну, дуже зблизив їх. Було це ще в 1907 р., а вони на конгресі вже говорили про те, що боротьба проти війни повинна ставити собі метою не тільки боротьбу за мир, вона повинна мати на меті заміну капіталізму соціалізмом. Народжену війною кризу необхідно буде використати для прискорення повалення буржуазії... На Штутгартському конгресі Роза Люксембург і Ілліч ішли заодно. І тому розмова того вечора між ними мала особливо дружній характер»²⁵.

В. І. Ленін уважно стежив за розвитком революційного руху в Німеччині. Він схвально зустрів праці К. Каутського «Шанси російської революції», «Державна дума», «Русійні сили і перспективи російської революції», в яких автор фактично зробив висновки, що відкидали теоретичні конструкції російських меншовиків і Плеханова. Володимир Ілліч відзначив у цих працях творчий підхід до оцінки грудневого збройного повстання, розуміння ідеї союзу робітничого класу і селянства в буржуазно-демократичній революції і т. д.²⁶ Високо оцінив Володимир Ілліч книгу Каутського «Шлях до влади» (1909 р.), яка містила «...найцінніший, найсприятливіший для німецьких соціал-демократів (в розумінні подаваних ними надій) виклад поглядів на завдання нашої епохи, належний перу найавторитетнішого в II Інтернаціоналі письменника»²⁷. До 1910 р. В. І. Ленін намагався не допустити сповзання К. Каутського в опортуністичне болото. Та коли той на з'їзді Соціал-демократичної партії Німеччини в Магдебурзі (вересень 1910 р.) заявив, що боротьбу з ревізіонізмом можна вважати закінченою, і виступив проти лівих марксистів з своєю теорією «стратегії змору» і «обґрунтуванням» відмови від позапарламентських форм боротьби робітничого класу і соціал-демократів, Ленін з усією пристрасстю революційного марксиста дав йому відсіч²⁸.

Під час роботи конгресу II Інтернаціоналу в Копенгагені (28 серпня — 3 вересня 1910 р.) Володимир Ілліч скликав спеціальну нараду лівих соціал-демократів, на якій піддав критиці німецьких діячів за недостатню принциповість у деяких важливих питаннях²⁹. Тут же він запропонував проект резолюції про роль кооперативів у класовій боротьбі пролетаріату.

Під час еміграції в Женеві В. І. Ленін часто приїжджав до Німеччини для зустрічей з російськими та місцевими революціонерами. Так, відомо про його перебування у Лейпцігу (1908 р.) і Лейпцігу та Дрездені (1909 р.)³⁰. Восени 1911 р. він і М. Г. Полетаєв домовлялися у Берліні з А. Бебелем про надання фінансової допомоги газеті «Звезда»³¹. На початку 1912 р., зразу ж після закінчення Празької партійної конференції, Володимир Ілліч виїхав до Лейпціга, де керував нарадою депутатів більшовицької фракції III Державної думи. У ній брали участь також члени щойно обраного на Празькій партійній конференції ЦК більшовиків³². Вона проходила у кабінеті тодішнього директора видавництва «Лайпцігер фольксцайтунг» Макса Зайферта.

²⁵ Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 127—128.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 317—326, 358—363.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 72.

²⁸ Очерк истории немецкого рабочего движения, стор. 69.

²⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 246.

³⁰ Ленинские памятные места в Лейпциге. (Альбом), Лейпциг, 1966, стор. 3; Незабываемый Ленин..., стор. 13, 17, 19.

³¹ Див. В. И. Ленин. ПСС, т. 20, стор. 577.

³² Див. В. И. Ленин. ПСС, т. 21, стор. 652; Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, стор. 182; К. Штреб. Назв. праця, стор. 41.

Місце проведення наради було обрано не випадково. Газета «Лайпцігер-фольксцайтунг» завжди приділяла велику увагу російському революційному рухові, організувала у період революції 1905—1907 рр. збір коштів для російських робітників і пропагувала досвід їх боротьби, зокрема масового політичного страйку. У ній тоді співробітничали такі видатні революціонери, як Ф. Мерінг, Р. Люксембург, Ю. Мархлевський. На сторінках газети вони боролись проти опортунізму, за принципи пролетарського інтернаціоналізму³³.

Полум'яний інтернаціоналіст і послідовний революційний марксист В. І. Ленін завжди підтримував німецьких лівих у їх боротьбі з імперіалістичною реакцією, з угодовством в рядах соціал-демократії. Так, на засіданні Міжнародного соціалістичного бюро в Цюріху у вересні 1911 р. він виступив на захист позиції Р. Люксембург проти німецьких опортуністів³⁴. Коли в січні 1912 р. кампанія виборів до рейхстагу закінчилася великою перемогою німецької соціал-демократії і їй вдалося дістати в парламенті 119 місць³⁵, В. І. Ленін за дорученням Празької партійної конференції надіслав привітання: «Російська соціал-демократична робітничка партія в особі Російської організаційної комісії і Центрального Органу партії шле палкий привіт братній німецькій соціал-демократії, яка здобула на виборах блискучу перемогу над усім буржуазним світом»³⁶. Це привітання надрукувала газета «Форвертс»³⁷.

Та разом з тим Володимир Ілліч завжди різко і принципово викривав недоліки і слабості німецького робітничого руху. На одному з засідань Празької партійної конференції він виступив з доповіддю про роботу Міжнародного соціалістичного бюро. Більша її частина була присвячена висвітленню становища в німецькій соціал-демократії, боротьбі між революційними силами і реформістами. Він говорив про неминучість розколу в німецькій соціал-демократичній партії, в якій стали виділятися центр, крило опортуністичне і крило революційне, гостро критикував опортунізм окремих представників цієї партії в Міжнародному соціалістичному бюро³⁸.

У серпні 1913 р. в Пороніно В. І. Ленін довідався про смерть А. Бебеля³⁹. Він негайно від імені ЦК РСДРП висловив німецьким соціал-демократам співчуття з приводу тяжкої втрати. 17 серпня його було опубліковано в газеті «Форвертс»⁴⁰. Згодом «Северная правда» надрукувала статтю Володимира Ілліча «Август Бебель», в якій давалася всебічна оцінка діяльності і заслуг видатного вождя пролетаріату Німеччини, впливового діяча міжнародного соціал-демократичного руху, що активно боровся проти опортунізму і реформізму. «В особі Бебеля, — писав В. І. Ленін, — зійшов у могилу не тільки найвпливовіший серед робітників і найбільш улюблений масами вождь німецької соціал-демократії: Бебель втілював у ході свого розвитку і своєї політичної діяльності цілий історичний період життя не тільки німецької, але й міжнародної соціал-демократії»⁴¹.

³³ К. Штреб. Назв. праця, стор. 41; Ленін в Германії.— «ГДР», 1967, № 4, стор. 32.

³⁴ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 20, стор. 574; Даты жизни и деятельности Ленина. 1870—1924, М., 1933, стор. 141.

³⁵ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, т. 2, стор. 176.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 413.

³⁷ Див. Там же, стор. 518.

³⁸ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 21, стор. 537—538; Володимир Ілліч Ленін. Біографія, стор. 200.

³⁹ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, т. 2, стор. 195.

⁴⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 75.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 256.

Напередодні першої світової війни у виступах та статтях В. І. Ленін роз'яснював німецьким лівим і, зокрема, Р. Люксембург необхідність вирішити питання про самовизначення націй. Він вказував, що не можна змішувати визнання права на відокремлення з доцільністю відокремлення в тому чи іншому конкретному випадку. При інших рівних умовах революційний пролетаріат повинен відстоювати консолідацію в межах більшої держави, яка має ряд важливих переваг над меншою⁴². У той же час він дав рішучу відсіч спробам Каутського втручатися у внутрішні справи більшовицької партії і висловив гнівний протест проти бойкоту і замовчування виступів більшовиків соціал-демократичною пресою Німеччини⁴³.

Загострення суперечностей між двома блоками імперіалістичних держав привело до першої світової війни. Своїм відвертим переходом у табір німецького імперіалізму праві соціал-демократичні лідери завдали пролетаріатові країни удару в спину. Їх рішення голосувати за воєнні кредити було прямою зрадою інтересів робітничого класу, німецької нації і соціалізму⁴⁴. Правий опортунізм перетворився в соціалшовінізм, а центрим — у соціал-пацифізм. II Інтернаціонал розпався.

Лише В. І. Ленін і більшовики міцно тримали прапор марксизму та пролетарського інтернаціоналізму, закликаючи до боротьби проти війни, за перетворення імперіалістичної війни у громадянську, за поразку власної буржуазії. Вождь російського пролетаріату безжалісно таврував лідерів соціал-демократії за зраду соціалізму. У ряді праць Володимир Ілліч викривав відступництво Каутського від пролетарського інтернаціоналізму, піддавав нищівній критиці його нові «теорії», у яких він «...відриває політику імперіалізму від його економіки, ...монополізм у політиці від монополізму в економіці, щоб розчистити дорогу для свого пошлого буржуазного реформізму на зразок «роззброєння», «ультраімперіалізму» і тому подібних нісенітниць»⁴⁵.

В самій Німеччині прогресивна частина пролетаріату на чолі з лівими марксистами К. Лібкнехтом, Р. Люксембург, Ф. Мерінгом, К. Цеткін, В. Піком та іншими також виступала проти імперіалізму на захист інтересів своєї нації. Вона викривала імперіалістичний характер війни і закликала до боротьби проти так званого «громадянського миру» правих соціал-демократичних лідерів з панівними колами країни, метою якого було підкорити робітничий клас реакційній політиці. 2 грудня 1914 р. у рейхстазі К. Лібкнехт проголосував проти воєнних кредитів. Цей мужній виступ вождя німецького пролетаріату проти імперіалістичної війни мав великий вплив на розвиток руху трудящих у багатьох західноєвропейських країнах і передусім в самій Німеччині⁴⁶.

У березні 1915 р. на основі боротьби проти соціал-шовінізму і соціал-пацифізму німецькі ліві об'єдналися у групу «Інтернаціонал». Згодом на всенімецьких конференціях (січень і березень 1916 р.) вона оформилась у «групу Спартак»⁴⁷. Поряд з спартаківцями існували й інші революційні організації: бременські ліві та «Інтернаціональні соціалісти Німеччини». Останні видавали журнал «Ліхтштрален»⁴⁸. В. І. Ленін особливо уважно стежив за еволюцією лівих у німецькому робітничому русі. Він писав: «З Лібкнехтом і «спартаківцями» йде все, що залишилося чесного і дійсно революційного серед соціалістів Німеччини, все, що є найкращого і переконаного в пролетаріаті, всі маси

⁴² Володимир Ілліч Ленін. Біографія, стор. 228.

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 467, 483—484; т. 35, стор. 97—98.

⁴⁴ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, т. 2, стор. 217—220.

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 92.

⁴⁶ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, т. 2, стор. 238—239.

⁴⁷ Там же, стор. 242—243, 265—274.

⁴⁸ Я. Г. Темкин. Циммервальд — Кинталь, М., 1967, стор. 35.

експлуатованих, в яких кипить обурення і росте готовність на революцію»⁴⁹.

У квітні 1915 р. Р. Люксембург написала «Брошуру Юніуса» (вийшла з друку наступного року), де викривала соціал-шовінізм і закликала робітників до революційної боротьби. Проте ця праця мала ряд хиб, на які вказав В. І. Ленін. Його товариська критика була одночасно критикою основних недоліків німецьких лівих, зокрема недооцінки ролі самостійної революційної партії і значення національного питання в епоху імперіалізму. Ленінські зауваження допомагали передовим силам робітничого руху наблизитись до правильного розуміння антиімперіалістичної боротьби⁵⁰. «Хоч Ленін і критикував німецьких лівих за те, що вони вчасно не здійснили організаційного розриву з ревізіоністами,— говорить В. Ульбріхт,— він все ж високо цинив те, що німецькі ліві у період першої світової війни високо тримали прапор пролетарського інтернаціоналізму і тим самим врятували честь німецького робітничого класу»⁵¹.

Характеризуючи революційну боротьбу в країні у 1915 р., Н. К. Крупська писала: «В Німеччині почала розгортатися боротьба. У квітні вийшов журнал, заснований Розою Люксембург і Францем Мерінгом, «Інтернаціонал», і відразу ж був закритий. Вийшла брошура Юніуса (Рози Люксембург) «Криза німецької соціал-демократії». Вийшла відозва німецьких лівих соціал-демократів, написана Карлом Лібкнехтом, «Головний ворог у власній країні», а на початку червня К. Лібкнехт і Дункер написали «Відкритий лист Центральному комітетові соціал-демократичної партії і фракції рейхстагу» з протестом проти ставлення соціал-демократичної більшості до війни. Цей «Відкритий лист» був підписаний тисячею службових осіб партії. Бачачи зростання впливу лівих соціал-демократів, Центральний комітет соціал-демократичної партії Німеччини вирішив піти напереріз їй, з одного боку, випустив маніфест за підписами Каутського, Гаазе і Бернштейна проти анексій і з закликом до єдності партії, а з другого — виступив від свого імені і імені фракції рейхстагу проти лівої опозиції»⁵².

Володимир Ілліч підкреслював тоді необхідність не тільки ідейно, але й організаційно порвати з опортуністами, наголошував на тому, що боротьба проти імперіалізму, не пов'язана нерозривно з викриттям угодництва, є пуста фраза. «Вся боротьба нашої партії (і робітничого руху в Європі взагалі),— писав він,— повинна бути спрямована проти опортунізму. Це — не течія, не напрям; це (опортунізм) тепер стало організованим знаряддям буржуазії всередині робітничого руху»⁵³. В. І. Ленін закликав лівих Німеччини та інших країн створити справді революційні партії робітничого класу. Проте процес розмежування між лівими й правими у соціалістичних партіях в роки війни штучно затримувався центристами. В цей період вождь російського пролетаріату з величезною енергією і наполегливістю почав збирати інтернаціоналістські сили під бойовим прапором революційного марксизму. Він з радістю довідався, що революційні соціалісти Німеччини на чолі з К. Лібкнехтом, Р. Люксембург, К. Цеткін, Ф. Мерінгом, Ю. Мархлевським, Л. Іогіхесом, В. Піком, виступили проти війни, ставив за приклад усім інтернаціоналістам позицію К. Лібкнехта, який голосував у рейхстагу проти воєнних кредитів⁵⁴.

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 396.

⁵⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 282—296.

⁵¹ Незабываемый Ленин..., стор. 9.

⁵² Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, стор. 243.

⁵³ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 151—152.

⁵⁴ Володимир Ілліч Ленін. Біографія, стор. 252.

Переїхавши на початку червня 1915 р. з Берна в глухе швейцарське село Зеренберг, Володимир Ілліч розгорнув активну підготовчу роботу до скликання міжнародної конференції соціалістів-інтернаціоналістів. Її успіх багато в чому залежав від німецьких лівих, від позиції щодо каутськіанства. Оскільки повної теоретичної ясності у питанні про політичну роль останнього у більшості з них тоді ще не було, В. І. Ленін докладав усіх зусиль, щоб допомогти їм виробити правильну політичну лінію з цього питання. «Ми, російські інтернаціоналісти,— писав він у праці «Соціалізм і війна»,— ні в найменшій мірі, розуміється, не претендуємо на те, щоб втручатись у внутрішні справи наших товаришів німецьких лівих. Ми розуміємо, що тільки вони самі цілком компетентні визначити свої способи боротьби проти опортуністів, зважаючи на умови часу й місця. Ми вважаємо тільки своїм правом і своїм обов'язком висловити одверто свою думку про стан справ»⁵⁵.

Ленін палко підтримував кожний виступ німецьких лівих — «...наших товаришів, надію всіх інтернаціоналістських елементів»⁵⁶ проти опортуністів-шовіністів та каутськіанців. «З радістю читали ми журнали «Lichtstrahlen» і «Die Internationale»,— писав він.— Ще з більшою радістю ми дізнавалися про поширення в Німеччині нелегальних революційних відозв, як, наприклад, відозви: «Головний ворог у власній країні». Це говорило про те, що серед німецьких робітників дух соціалізму живий, що в Німеччині є ще люди, здатні відстоювати революційний марксизм»⁵⁷. Схвальну оцінку Володимира Ілліча дістала брошура Борхардта з різкою критикою керівництва СДПН і зрадницької політики «четвертого серпня»⁵⁸. Ленін принципово ставить питання про розробку загальної програми лівих на майбутній конференції⁵⁹.

Під час Ціммервальдської конференції (5—8 вересня 1915 р.) у гострій ідейній боротьбі з каутськіанцями групі революційних марксистів-інтернаціоналістів, згуртованій В. І. Леніним, вдалося провести у маніфесті ряд основних марксистських положень⁶⁰. Володимир Ілліч вважав цю конференцію першим кроком у розвитку інтернаціонального руху проти війни. Незабаром після її закінчення він організував публікацію документів Ціммервальдської лівої та їх розповсюдження. До Німеччини вони надсилалися на адреси Ф. Мерінга, Р. Люксембург та опозиційних груп у Бремені і Гамбурзі⁶¹.

Те, що ліві твердо ставали на інтернаціоналістські позиції, було явно не до смаку соціал-шовіністам. Один з них — Е. Гейльман писав: «Група Лібкнехта залишилась повністю вірною самій собі. Цей напрям об'єднався тепер у нову партію з спартаківською програмою. Наслідуючи свого теоретичного вождя, російського Леніна, він хоче нав'язати усім соціал-демократичним партіям, як їх інтернаціональний обов'язок, необхідність беззастережно домагатися поразки власної країни усіма засобами: протизаконними листівками, таємними організаціями, масовими страйками і повстаннями»⁶². Розвиток революційної боротьби все більше наближав спартаківців до визнання лозунгів і тактики більшовиків, до засвоєння ленінських ідей. «Збіг нашої тактики і тактики

⁵⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 285.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же, стор. 284.

⁵⁸ Див. Там же, стор. 103.

⁵⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 286, 291.

⁶⁰ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, т. 2, стор. 259—260; Я. Г. Темкин. Назв. праця, стор. 36—37; Н. Е. Королев. Ленин и международное рабочее движение, М., 1968, стор. 51—118.

⁶¹ Я. Г. Темкин. Назв. праця, стор. 75.

⁶² Цит. за кн. Н. Е. Королев. Ленин и международное рабочее движение, стор. 118.

групи К. Лібкнехта не випадковість,— відзначав згодом В. І. Ленін,— а один з кроків на шляху народжуваного III Інтернаціоналу»⁶³.

24—30 квітня 1916 р. відбулася Кінтальська конференція, на якій Ціммервальдська ліва налічувала вже 12 чол. і діяла більш згуртовано⁶⁴. Особисто запрошені на конференцію лідери німецької центристської опозиції Каутський, Гаазе і Бернштейн відмовилися приїхати в Швейцарію, ще раз показавши справжнє обличчя опортуністів, що бажали союзу з соціал-шовіністами, а не з ціммервальдцями. Під тиском лівих, очолюваних Леніним, праві делегати змушені були підтримати проект компромісної резолюції, в якій гостро засуджувалась діяльність Міжнародного соціалістичного бюро. І хоч не було прийнято закликів більшовиків про перетворення імперіалістичної війни у громадянську, про поразку «своїх» імперіалістичних урядів, про створення III Інтернаціоналу, однак конференція сприяла дальшому згуртуванню інтернаціоналістів на ідейній основі марксизму-ленінізму.

В. І. Ленін закликав лівих створювати пролетарські партії нового типу, які, порвавши з соціал-шовіністами й центристами, здатні очолити боротьбу робітничого класу за соціалізм. Саме з таких партій може виникнути справді революційний Інтернаціонал пролетаріату.

Могутнє піднесення масового революційного руху в Німеччині викликали Лютнева та Велика Жовтнева соціалістична революції. Жовтневі події в Росії сприяли остаточному розмежуванню німецьких лівих соціалістів з опортуністами. Спартаківці почали зв'язувати боротьбу за припинення війни з підготовкою до повстання. Під їх керівництвом під час загального страйку на військових заводах у січні 1918 р. створювались робітничі Ради. В. І. Ленін дав високу оцінку революційній боротьбі німецьких робітників у цей період і, передусім, січневому страйку⁶⁵.

Саме під впливом Великого Жовтня виникла і Комуністична партія Німеччини (її установчий з'їзд відбувся у Берліні 30 грудня 1918 р.— 1 січня 1919 р.). «Заснування Комуністичної партії Німеччини було поворотним пунктом в історії Німеччини і німецького робітничого руху. З створенням КПН виник вирішальний фактор для історичного розвитку німецької нації, марксистсько-ленінської партії, здатної повести робітничий клас і весь німецький народ на боротьбу за визволення від імперіалістичної політики війни і капіталістичного рабства»⁶⁶. Створення КПН було важливою подією і в міжнародному робітничому русі. В. І. Ленін, характеризуючи через три тижні після установчого з'їзду його міжнародне значення, говорив: «...Коли «Союз Спартака» назвав себе «комуністичною партією Німеччини»,— тоді *заснування* дійсно пролетарського, дійсно інтернаціоналістського, дійсно революційного III Інтернаціоналу, *Комуністичного Інтернаціоналу*, стало фактом. Формально це заснування ще не закріплене, але фактично III Інтернаціонал тепер уже існує»⁶⁷.

Вождь Великої Жовтневої соціалістичної революції і засновник першої в світі держави робітників і селян з неослабною увагою стежив за розвитком подій у Німеччині. Коли там у жовтні 1918 р. революційна хвиля захопила майже всю країну, В. І. Ленін у листі до Я. М. Свердлову писав: «Всі умремо за те, щоб допомогти німецьким робітникам в справі руху вперед революції, що почалася в Німеччині»⁶⁸. І

⁶³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 286.

⁶⁴ Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, стор. 255.

⁶⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 494.

⁶⁶ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, т. 3, стор. 179—180.

⁶⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 394.

⁶⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 301.

хоча становище Радянської Росії тоді було надзвичайно тяжким, Володимир Ілліч закликав трудящих подати пролетаріатові Німеччини максимальну допомогу і підтримку⁶⁹.

Під час Листопадової революції 1918 р. та в роки реакції (1919—1923 рр.) для німецьких комуністів велике практичне значення мали теоретичні та політико-ідеологічні настанови В. І. Леніна і більшовицької партії. Видані в той час німецькою мовою праці Володимира Ілліча «Держава і революція», «Пролетарська революція і ренегат Каутський» та ін., як згадує ветеран німецького робітничого руху А. Курелла, стали «нашим арсеналом, з якого ми брали зброю для боротьби за диктатуру пролетаріату»⁷⁰.

Величезною перемогою марксизму-ленінізму над опортунізмом усіх мастей було створення за ініціативою В. І. Леніна і більшовицької партії III Комуністичного Інтернаціоналу (березень 1919 р.). Саме під час бесід на його конгресах Володимир Ілліч допомагав німецьким комуністам зайняти правильну позицію щодо опортуністів і сектантів, розробити стратегію і тактику їх діяльності відповідно до конкретної обстановки, що склалася в країні, тощо. У грудні 1920 р. відбулося організаційне об'єднання Незалежної СДПН (створеної у квітні 1917 р.) з КПП у єдину Комуністичну партію Німеччини⁷¹. Це свідчило, що революційний авангард німецького пролетаріату оволодів ленінськими ідеями. При підтримці більшовиків, В. І. Леніна і Комуністичного Інтернаціоналу «вперше в історії міжнародного робітничого руху було здійснено об'єднання у високорозвиненій промисловій країні в результаті спільної боротьби двох робітничих партій в єдину партію на революційній основі»⁷².

Вчення великого вождя міжнародного пролетаріату допомагало німецьким комуністам долати складні перешкоди, що виникали на шляху розвитку робітничого руху, завойовувати на свій бік широкі маси трудящих, організувати активний антифашистський опір в роки гітлерівського панування в країні. Нині ленінськими ідеями керуються вільні робітники й селяни Німецької Демократичної Республіки, впевнено йдучи до нових перемог соціалізму й комунізму, і трудящі Федеративної Республіки Німеччини в своїй боротьбі проти імперіалізму та мілітаризму, за дружбу з Радянським Союзом, за мир і демократію, перемогу соціалізму на всій німецькій землі. «Геній Леніна продовжує жити,— говорить ветеран німецького робітничого руху В. Кенен.— Він не залишив нас одних, коли пішов від нас. Нам залишились як джерело сили і знань його праці, які все більше множать його безсмертну славу»⁷³. А перший секретар ЦК СЕПН Вальтер Ульбріхт, виступаючи на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій у Москві в червні 1969 р., відзначив, що в наш час, як ніколи раніше, проявляється сила ленінських ідей»⁷⁴.

⁶⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 82—83.

⁷⁰ Незабываемый Ленин..., стор. 60—62.

⁷¹ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, т. 3, стор. 286; И. Цельт, К. Рейсиг, В. Хейнке. О влиянии Великой Октябрьской социалистической революции на немецкое рабочее движение, М., 1967, стор. 70.

⁷² Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, т. 3, стор. 311.

⁷³ В. Кенен. Мои встречи с Лениным, М., 1960, стор. 53—54.

⁷⁴ «Правда», 11 червня 1969 р.

ВПЛИВ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ НА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НАРОДІВ СХОДУ

Історична доля народів Сходу завжди привертала увагу В. І. Леніна. В його безсмертних творах знайшла яскраве відображення ціла епоха їх багатостраждального життя та героїчної боротьби за своє соціальне й національне визволення.

Володимир Ілліч нещадно викривав хижацьку природу імперіалізму, його варварську політику щодо пригноблених народів, вказуючи, що «...буржуазія вводить фактично рабство в колоніях, піддає тубільців нечуванним знущанням та насильствам...»¹, намагається «цивілізувати» їх штиком, кулею, вірьовкою, вогнем, гвалтуванням жінок².

Розбійницька війна США проти героїчного в'єтнамського народу, знахабніла агресія Ізраїлю на Близькому Сході, дикі розправи колонізаторів в останній третині ХХ ст над корінним населенням Анголи і Мозамбіку, Родезії та «Португальської» Гвінеї, постійні інтриги проти молодих суверенних держав Азії та Африки,—все це є незаперечним доказом того, що гнівна ленінська характеристика імперіалізму та колоніалізму набуває в наші дні особливої актуальності.

Важливе значення для розвитку національно-визвольного руху в країнах Сходу мала розробка В. І. Леніним програми розв'язання колоніального питання, яке є складовою частиною теорії про пролетарську революцію. Програма передбачала право на самовизначення всіх націй і народностей, ліквідацію їх нерівноправності та будь-якого національного гноблення. Отже, створяться необхідні умови для єдності й союзу робітників і селян всіх країн в їх боротьбі проти імперіалізму та колоніалізму. «Старому світові, світові національного гноблення, національної гризні або національного відособлення, робітники протиставлять новий світ єдності трудящих усіх націй, в якому нема місця ні для одного привілею, ні для найменшого гноблення людини людиною»³.

Вождь російського пролетаріату переконливо довів, що національно-визвольний рух на Сході став частиною загальної революційної боротьби проти влади капіталу, що саме цей рух перетворив колонії і залежні країни з резерву імперіалізму на союзників світового пролетаріату: «У європейського свідомого робітника уже є азійські товариші, і число цих товаришів ростиме не по днях, а по годинах»⁴. У зв'язку з цим Володимир Ілліч висунув надзвичайно важливе положення про необхідність всебічного зміцнення єдиного революційного антиімперіалістичного фронту робітничого класу Заходу з мільйонами знедолених у країнах Сходу. «Ми завжди стояли, стоїмо і будемо стояти за найтісніше зближення і злиття свідомих робітників передових країн з робітниками, селянами, рабами *всіх* пригноблених країн. Ми завжди радили і завжди будемо радити всім пригнобленим класам усіх пригнобле-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 57.

² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 297.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 70.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 154.

них країн, колоній у тому числі, *не* відокремлюватись від нас, а якомога тісніше зближатись і зливатись з нами»⁵.

В той же час В. І. Ленін рішуче виступав проти невиправданого перебільшення ролі національно-визвольних рухів у країнах Сходу, що мало місце, зокрема, у виступі індійського революціонера Роя на II конгресі Комінтерну (1920 р.). Викриваючи помилковість подібних тверджень, Ленін підкреслював, що «революційний рух народів Сходу може... дістати успішний розвиток, він може дістати розв'язання не інакше, як у безпосередньому зв'язку з революційною боротьбою нашої Радянської республіки проти міжнародного імперіалізму»⁶.

Володимир Ілліч, звертаючи увагу на те, що гегемоном визвольного руху в багатьох колоніальних і залежних країнах була національна буржуазія (в силу малочисельності й слабкості робітничого класу), вказував на її двоїстий характер, непослідовність і вагання, тенденцію до угодовства з імперіалізмом і внутрішньою реакцією. «...Дуже часто — мабуть, навіть в більшості випадків — буржуазія пригноблених країн, хоч вона й підтримує національні рухи, в той же час у згоді з імперіалістичною буржуазією, тобто разом з нею, бореться проти всіх революційних рухів і революційних класів»⁷. На сучасному етапі національно-визвольних революцій в афро-азіатських країнах реакційні тенденції серед верхівки національної буржуазії внаслідок загострення соціальних процесів і класової боротьби значно посилилися, що є наочним підтвердженням правильності геніальних ленінських положень. В Основному документі, прийнятому Московською Народою комуністичних і робітничих партій (червень 1969 р.), підкреслюється: «У країнах, які визволились, розвивається соціальна диференціація. Загострюється конфлікт робітничого класу, селянства, інших демократичних сил, в тому числі патріотично настроєних верств дрібної буржуазії, з імперіалізмом та силами внутрішньої реакції, з тими елементами національної буржуазії, які дедалі більше схильні йти на зговір з імперіалізмом»⁸.

Тільки міцний союз робітничого класу з селянством та всіма трудящими країн, що розвиваються, дасть змогу довести до переможного завершення національно-визвольної революції, повністю ліквідувати ганебну спадщину колоніалізму, забезпечити справжнє соціальне і національне відродження молодих суверенних держав.

Як і передбачав Ленін, кількість пролетаріату в Азії і Африці швидко зростає і цей процес не припиняється. На 1967 р. робітників на цих континентах було 150—200 млн. (третина всього самодіяльного населення), що у 2,5 рази більше від довоєнних років⁹. Це величезна сила, якій належить майбутнє і яка покликана взяти на себе історичну місію будівництва соціалізму. «Попереду найширший розвиток боротьби робітничого класу молодих національних держав проти імперіалізму та його союзників. Кінець кішчем саме робітничий рух відіграє визначальну роль і в цьому районі світу»¹⁰.

Важлива роль належить В. І. Леніну у створенні та становленні марксистських партій і груп у країнах Сходу. Володимир Ілліч вважав, що Комуністичний Інтернаціонал повинен об'єднати організації, що захищають інтереси експлуатованих на всіх континентах земної кулі. Уже

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 53.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 129.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 207.

⁸ Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил.— «Радянська Україна», 18 червня 1969 р.

⁹ Національно-освободительное движение, М., 1967, стор. 263.

¹⁰ Л. І. Брежнев. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби.— «Радянська Україна», 8 червня 1969 р.

в роботі установчого конгресу Комінтерну (березень 1919 р.) брали участь представники комуністичних груп з Ірану, Туреччини, Китаю, Кореї, а в наступних з'їздах — також ряду інших країн Сходу.

1920 р. у Москві вийшов у світ журнал «Народи Востока», на обкладинці якого було вміщено лозунг «Пролетарі всіх країн і пригноблені народи, єднайтеся!». На запитання — чи правильний цей лозунг? — Володимир Ілліч відповів: «Звичайно, з точки зору «Комуністичного Маніфесту» це невірно, але «Комуністичний Маніфест» писався при зовсім інших умовах. а з точки зору теперішньої політики це вірно»¹¹. Ленінською ідеєю єдності всіх антиімперіалістичних сил пройнятий і заклик міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій у червні 1969 р. (на якій були присутні представники комуністів майже 20 афро-азіатських країн): «Народи соціалістичних країн, пролетарі, всі демократичні сили в країнах капіталу, народи, що визволилися, і пригноблені народи, — об'єднуйтеся у спільній боротьбі проти імперіалізму, за мир, національну незалежність, соціальний прогрес, демократію і соціалізм!»¹².

Важливе теоретичне і практичне значення має розробка великим Леніним перспектив дальшого розвитку національно-визвольного руху в Азії та Африці. Володимир Ілліч глибоко вивчив цю проблему в нерозривному зв'язку з світовим революційним процесом. Він прийшов до висновку, що економічно відсталі країни, які звільнилися від ярма колоніалізму і здобули політичну незалежність, при підтримці пролетаріату передових держав і братерській допомозі першої в світі соціалістичної республіки робітників і селян можуть піти шляхом глибоких соціальних перетворень і здійснити перехід безпосередньо до соціалізму і комунізму, минувши капіталістичну стадію розвитку. «...Неправильно вважати, що капіталістична стадія розвитку неминуха для відсталих народностей», «...з допомогою пролетаріату передових країн відсталі країни можуть перейти ...через певні ступені розвитку — до комунізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку»¹³. Яскравим підтвердженням геніальних ленінських ідей є виникнення Монгольської Народної Республіки, Демократичної Республіки В'єтнам, Корейської Народної-Демократичної Республіки, які під керівництвом марксистсько-ленінських партій досягли значних успіхів у будівництві соціалізму.

В основу зовнішньої політики молодих Радянських республік, народжених Великим Жовтнем, було покладено програмні принципи, розроблені і сформульовані великим вождем трудящих: повна рівноправність усіх народів, визнання за ними невід'ємного права на самовизначення, невтручання в їх внутрішні справи, пролетарський інтернаціоналізм, підтримка справедливих вимог поневолених імперіалістом народів і т. ін. Уже в ленінському декреті «Про мир», який вказав масам вихід з братовбивчої війни, рішуче засуджувалась імперіалістична політика загарбання чужих земель. У Зверненні Радянського уряду «До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу» (3 грудня 1917 р.), підписаному В. І. Леніним, було викладено конкретну зовнішньополітичну програму, яка відкрила нову епоху у взаємовідносинах Країни Рад з східними державами. «Мусульмани Сходу — перси і турки, араби і індуси, всі ті, головами та майном, свободою і батьківщиною яких сотні років торгували зажерливі хижаки Європи! — говорилось у Зверненні. — Ми заявляємо, що таємні договори поваленого царя про загарбання Кон-

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 405.

¹² Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил. — «Радянська Україна», 18 червня 1969 р.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 209.

стантинополя, підтвержені поваленим Керенським, нині розірвані і знищені. Республіка Російська та її уряд — Рада Народних Комісарів — проти загарбання чужих земель: Константинополь повинен залишитися у руках мусульман... Ви самі маєте на це право, бо ваша доля у власних руках»¹⁴.

За безпосередньою участю засновника першої в світі соціалістичної держави було встановлено дружні відносини Радянських республік з країнами зарубіжного Сходу. Видатний радянський дипломат Г. В. Чичерін у своїх спогадах вказував, який великий інтерес викликала у Володимира Ілліча східна політика. «Я згадую про його тривале побачення з першою афганською Надзвичайною місією. Я згадую далі, як під час Московської конференції з Туреччиною Володимир Ілліч кожного вечора уважно розпитував мене по телефону про те, що було зроблено за день, та з яким жвавим інтересом він ставився до долі цих переговорів. Він постійно проводив політику дружніх відносин з перським урядом»¹⁵.

Перший президент Турецької республіки Мустафа Кемаль Ататюрк на початку 20-х років писав Володимиру Іллічу: «Висловлюю Вам свою глибоку вдячність за ту далекозору політику, яка з Вашого високого почину проводиться Радянською Республікою як на Сході, так і в усьому світі»¹⁶.

Дипломатичні працівники країн Сходу завжди відчували дружнє ставлення керівника Радянської держави. Так, у липні 1920 р. в зв'язку з приїздом до Москви ряду дипломатичних місій з цих країн Ленін особисто розглядав питання про передачу в розпорядження Східного відділу Наркомату закордонних справ спеціального автомобіля¹⁷.

За вказівкою вождя Радянські республіки, незважаючи на тяжке внутрішнє становище, подали східним народам неоціненну політичну, військову, фінансово-економічну допомогу в їх справедливій боротьбі за незалежність і свободу. Тільки революційна Туреччина протягом 1921 р. одержала 6,5 млн. крб. золотом, 33 275 гвинтівок, 57 986 тис. патронів, 327 кулеметів, 54 артилерійські гармати, 129 479 снарядів, 1,5 тис. шабель, 20 тис. протигазів; у розпорядження турецького військового командування також було передано морські винищувачі «Живой» і «Жуткий»¹⁸.

Країна Рад неухильно здійснювала свою інтернаціональну місію всебічної підтримки національно-визвольної боротьби народів Сходу. Зокрема, В. І. Леніним були послані визначні військові діячі: до Туреччини — М. В. Фрунзе, в Китай — В. К. Блюхер, О. І. Єгоров і В. М. Примаков, у Афганістан — Ф. Ф. Раскольников¹⁹. Оцінюючи роль Надзвичайної місії М. В. Фрунзе в Туреччині в 1921—1922 рр., Кемаль Ататюрк у листі на ім'я Голови ВЦВК М. І. Калініна і Голови ВУЦВК Г. І. Петровського писав: «Той факт, що уряд Української Республіки, щоб укласти договір дружби і ще більше зміцнити політичні та економічні зв'язки, які існують між народами, обрав Фрунзе — одного з найвидатніших політичних діячів і Головнокомандуючого, а також і одного з найхоробріших генералів переможної Червоної Армії, той факт, що про

¹⁴ Документи зовнішньої політики СРСР, т. I, М., 1959, стор. 34—35.

¹⁵ Г. В. Чичерін. Ленін і зовнішня політика.— Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, ч. 2, М., 1957, стор. 171.

¹⁶ «Комуніст України», 1957, № 11, стор. 18—19.

¹⁷ М. Й. Труш. Внешнеполитическая деятельность В. И. Ленина. 1917—1920. День за днем, М., 1963, стор. 257—258.

¹⁸ Документи зовнішньої політики СРСР, т. III, М., 1959, стор. 675.

¹⁹ П. Кольцов. У истоков дружбы.— «Азия и Африка сегодня», 1966, № 12, стор. 18.

це призначення ми були повідомлені напередодні битви під Сакар'єю, коли вороги сповіщали світові про наш остаточний крах як про близьку подію, — викликає почуття вдячності Національних Зборів»²⁰.

Неможливо охопити всі сторони діяльності великого Леніна, пов'язані з революційною боротьбою пригноблених мас Сходу за своє визволення. Світ не знав іншого політичного діяча, який зробив би такий величезний вплив на розвиток країн і народів Азії та Африки. З найширшою теплотою і любов'ю називають своїм учителем геніального вождя мільйони трудящих різних національностей: індійці й афганці, араби й турки, в'єтнамці й корейці, монголи, народи країн великого Африканського континенту. «Якщо Ленін для пролетаріату Заходу — вождь, лідер, вчитель, — відзначав Хо Ши Мін, — то для народів Сходу він є ще чимось більшим. Для них він, коли можна так сказати, святиня. Ленін завойовує серця... народів не тільки своєю геніальністю, але й презирством до розкоші, любов'ю до праці, чистотою свого особистого життя, простотою, одним словом, моральною величчю і благородством вчителя... Народи Сходу бачать у Леніні втілення загального братерства»²¹. За словами відомого французького політичного діяча Поля Вайяна-Кутюр'є, Володимир Ілліч «зберіг у собі до кінця життя чудову здатність почувати і мислити, як китайський кулі, як вантажник-негр. Пригноблений анімат, індуїсти були йому так само зрозумілі, були такою ж відкритою книгою, як лєнінградський металіст, як паризький текстильник, як шахтар з Нової Віргінії»²².

Великий інтерес викликає звернення до Володимира Ілліча «Комітету єдності арабів», створеного в Сирії після першої світової війни. «Уряд Леніна та його друзів і проведена ними Велика Революція для визволення Сходу, — говорилось у Зверненні, — шануються арабами, як велика сила, здатна дати щастя та благополуччя. Щастя і спокій у усьому світі залежать від союзу арабів і більшовиків»²³.

Студенти Стамбульського університету в квітні 1918 р. одноставно запропонували присудити В. І. Леніну Нобелівську премію миру. На найпочеснішому місці в університеті було встановлено портрет Ілліча з написом: «Хай живе батько всіх пригноблених і кумир усього світу товариш новий пророк — Ленін!»²⁴.

Ім'я засновника першої в світі соціалістичної держави сьогодні широко відоме і в Африці, яка переконливо нагадала колонізаторам про прагнення її народів бути людьми, а не рабами, і нагадала не зовсім «по-парламентському»²⁵. «Геній В. І. Леніна, — говорив президент Республіки Сенегал Леопольд Сенгор, — залишив незгладимий слід в історії людства. Ленін, всебічно освічений, що володів широкою культурою, є найвидатнішим мислителем і філософом нашого часу»²⁶. «Книги Леніна, перекладені на місцеві мови, — писав відомий негритянський громадський діяч і вчений Уільям Дюбуа, — послужили б для народів Африки, які борються, ясними маяками на шляху до світлого історичного майбутнього. Вони стали б ще одним могутнім і дійовим пам'ятником великому генію людства на землі того континенту, який сьогодні

²⁰ П. П. Удовиченко. З історії зовнішньої політики УРСР (1919—1922). К., 1957, стор. 79.

²¹ Хо Ши Мін. Ленін и народы Востока.— Избранные статьи и речи. М., 1959, стор. 114.

²² «Азия и Африка сегодня», 1967, № 4, стор. 3.

²³ Цит. за кн. А. Н. Хейфец. Ленін — великий друг народів Востока. М., 1960, стор. 202—203.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 3, спр. 176, арк. 20.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 304.

²⁶ «Радянська Україна», 22 лютого 1969 р.

особливо гостро відчуває потребу у мудрій пораді — пораді Володимира Ілліча Леніна»²⁷.

Сьогодні вже нема такого куточка на земній кулі, де б не усвідомлювали невіддільне значення титанічної діяльності В. І. Леніна не тільки для нинішніх, але й для прийдешніх поколінь.

Відчутні досягнення афро-азіатських народів у будівництві нового життя, безперечно, стали можливими завдяки існуванню світової співдружності соціалістичних країн. Як підкреслюється в Основному документі міжнародної наради комуністичних і робітничих партій, «магістральний шлях розвитку людства визначають світова соціалістична система, міжнародний робітничий клас, усі революційні сили... Світова система соціалізму є вирішальною силою в антиімперіалістичній боротьбі»²⁸.

Керуючись ленінськими заповідями, Комуністична партія і Радянський уряд проводять політику, яка стверджує новий тип міжнародних відносин, політику братерської допомоги і підтримки у політичному, економічному і культурному розвитку молодих незалежних держав. В наш час цей випробуваний курс паралізує будь-які спроби неоколонізаторів відновити своє панування, облутати країни, що визволилися, кайданами нового рабства. Радянський Союз нещадно викривав і викриває колоніалізм в усіх формах і проявах, енергійно виступав і виступає на захист незалежності та законних прав волелюбних народів Азії й Африки. Саме з ініціативи Країни Рад Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (1960 р.) ухвалила історичну декларацію про надання свободи й незалежності всім без винятку колоніальним і пригнобленим народам. Країна Рад подає найефективнішу військову й економічну допомогу та морально-політичну підтримку героїчному в'єтнамському народові в його справедливій війні проти агресії США.

Послідовність і дійовість політики СРСР були знову продемонстровані у червні 1967 р., коли проти арабських держав, що стали на шлях прогресивних соціально-економічних перетворень, було вчинено імперіалістичну агресію з боку Ізраїлю. Як підкреслювалось у Постанові Пленуму ЦК КПРС, «швидкі, рішучі і спільні дії Радянського Союзу та інших соціалістичних держав відіграли важливу роль у тому, що воєнні дії на Близькому Сході були припинені... Радянський Союз разом з іншими соціалістичними країнами зробить все необхідне, щоб допомогти народам арабських країн дати рішучу відсіч агресорові, захистити свої законні права, погасити вогнища війни на Близькому Сході, відновити мир у цьому районі»²⁹.

Вірні заповідям великого Леніна, Комуністична партія і Радянський уряд вбачають «свій інтернаціональний обов'язок у тому, щоб і надалі робити все для підтримки боротьби народів за остаточне визволення від колоніального і неоколоніального гноблення»³⁰.

²⁷ Унльям Дюбуа. Ленін и Африка.— «Современный Восток», 1959, № 4, стор. 6.

²⁸ Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил.— «Радянська Україна», 18 червня 1969 р.

²⁹ Постанова червневого (1967 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про політику Радянського Союзу в зв'язку з агресією Ізраїлю на Близькому Сході».— «Радянська Україна», 22 червня 1967 р.

³⁰ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІІІ з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 23.

РОЛЬ В. І. ЛЕНІНА В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ «МІЖНАРОДНА РОБІТНИЧА ДОПОМОГА»

У вдячній пам'яті радянського народу назавжди залишаться яскраві прояви братньої підтримки, яку подав йому міжнародний пролетаріат у суворі роки революції, громадянської війни та у період мирного соціалістичного будівництва.

Одна з незабутніх сторінок пролетарської солідарності — кампанія, проведена організацією «Міжнародна Робітнича Допомога» («Міжробдоп») по поданню допомоги радянським народам. Форми її діяльності були надзвичайно різноманітні. У першій половині 20-х років економічна допомога міжнародного пролетаріату Радянській республіці виявилась «найкращою і найбільш практичною підтримкою Радянської Росії в її тяжкій економічній війні проти імперіалістичних концернів і найкращою підтримкою в справі будівництва соціалістичного господарства»¹.

Дослідження, присвячені даній темі тісно зв'язані з вивченням ролі В. І. Леніна в цьому русі солідарності. Володимир Ілліч гаряче вітав внесок світового пролетаріату у відбудову народного господарства радянської держави, підкреслюючи, що «з мирних засобів боротьби проти ярма міжнародного фінансового капіталу, проти міжнародної реакції нема іншого засобу, який би так швидко і так вірно певно обіцяв перемогу, як допомога відбудові народного господарства Радянської Росії»².

Радянські історики Є. Б. Генкіна, В. С. Голубцов, О. А. Макаренко, Л. І. Прокова, М. В. Стешова, Г. Я. Тарле³ та інші дослідили деякі сторони цієї діяльності В. І. Леніна. Однак цю важливу тему не можна вважати вивченою повністю. Зокрема, до цього часу в радянській історіографії не висвітлено ролі В. І. Леніна в створенні й діяльності організації «Міжнародна Робітнича Допомога», яка за його життя спрямувала в єдине русло різні форми допомоги світового пролетаріату Радянській країні, а з 1924 р. під керівництвом Комінтерну перетворилась в одну з найбільших міжнародних масових організацій пролетарської солідарності⁴.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 479.

² Там же, стор. 449.

³ Э. Б. Генкина. Ленин — председатель Совнаркома и СТО. Из истории государственной деятельности В. И. Ленина в 1921—1922 годах, М., 1960; В. С. Голубцов. В. И. Ленин и образование «Автономной индустриальной колонии Кузбасс». — «Вестник Московского университета», серия IX, Исторические науки, 1960, № 2; О. А. Макаренко. В. И. Ленин и рух солідарності зарубіжного пролетаріату з Радянською країною (1921—1923 рр.) — УІЖ, 1963, № 4; Л. И. Прокова. В. И. Ленин и Русско-американская индустриальная корпорация. — «Вопросы истории КПСС», 1964, № 4; і і ж. Из истории пролетарской солидарности (В. И. Ленин и Общество технической помощи Советской России США и Канады). — «Вопросы истории КПСС», 1965, № 7; М. В. Стешова. К истории послылки приветственной телеграммы В. И. Ленина в США. — «Научно-информационный бюллетень Центрального партийного архива», 1963, № 8; Г. Я. Тарле. Друзья Страны Советов. Участие зарубежных трудящихся в восстановлении народного хозяйства СССР в 1920—1925 гг., М., 1968.

⁴ W. Münzenberg. Fünf Jahre Internationale Arbeiterhilfe, Berlin, 1926; W. Münzenberg. Solidarität. Zehn Jahre Internationale Arbeiterhilfe, 1921—1931 (далі — W. Münzenberg. Solidarität...), Berlin, 1931; Ю. А. Фридман. Движение помощи международного пролетариата Советской России в 1921—1923 гг. — «Вопросы

Одна лише стаття «Ленін і Міжнародна Робітнична Допомога» була написана зразу ж після смерті вождя генеральним секретарем Міжробдопу Віллі Мюнценбергом, якому пощастило протягом ряду років працювати з В. І. Леніним⁵.

У даній статті робиться спроба висвітлити вклад зарубіжного робітничого класу у відбудову народного господарства Країни Рад. Основну увагу тут приділено історії міжнародної робітничої позики.

Ідея такої позики виникла під час широкої кампанії допомоги голодуючим Радянській Росії, яку розгорнув світовий пролетаріат під керівництвом комуністичних і робітничих партій у відповідь на заклик В. І. Леніна⁶ та звернення Комінтерну⁷. Це була пропозиція одного з керівників італійської комуністичної партії та італійського комітету допомоги голодуючим «Pro Russia» Ніколо Бомбаччі⁸.

10 серпня 1921 р. цей комітет звернувся з листом до В. І. Леніна, де говорилось: «Ми пропонуємо випустити міжнародну позику для подання допомоги Радянській Росії... Цю позику, яка має політичний характер, слід розмістити виключно серед трудящих»⁹.

Не викликає сумніву, що відповідь Володимира Ілліча була позитивною. Про це свідчить детальне обговорення пропозиції в різних радянських і партійних органах та міжнародних організаціях — Комінтерні, Профінтерні і Міжробдопі; відгуки в радянській і зарубіжній пресі; висловлювання організаторів позики; новий лист Н. Бомбаччі В. І. Леніну; оцінка Володимиром Іллічем значення для Радянської Росії фінансової допомоги робітників усього світу і, нарешті, самий факт випуску позики.

У вересні 1921 р., через місяць після створення з ініціативи В. І. Леніна і Комінтерну «Закордонного комітету для організації міжнародної допомоги голодуючим Радянській Росії», який згодом іменувався Міжробдопом¹⁰, I міжнародна конференція представників національних комітетів цієї організації серед інших справ розглянула і питання про позику¹¹. Характеризуючи її значення, Н. Бомбаччі сказав, що вона чинила б корисний тиск (на уряди капіталістичних держав.— Б. З.) з боку робітничого класу¹², «а в разі, коли б буржуазні уряди перешкоджали вільному циркулюванню наших облігацій, ми могли б заявити робітникам: буржуазія організувала новий тип блокади — фінансову блокаду Радянської Росії»¹³. Як відзначала «Правда», повідомлення

истории», 1958, № 1; А. А. Макаренко. Мировой пролетариат — Стране Советов. Движение зарубежного рабочего класса в защиту и помощь Советской стране в 1921—1923 гг., К., 1963; Добрин Мичев. Межрабпом — организация на пролетарската солидарност. 1921—1935, София, 1967.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. W. Münzenberg. Lenin en de Internationale Arbeidershulp.— “Sowjet-Russland in woord en beeld. Uitgegeven door het Algemeen Comité, Afdeling Holland van de Internationale Arbeidershulp” (Lenin — Nummer), Februari 1924, № 5, стор. 15.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 463.

⁷ Деятельность Исполнительного Комитета и Президиума ИК Коммунистического Интернационала от 13-го июля 1921 г. до 1-го февраля 1922 г. (далі — Деятельность ИККИ...), Петроград, 1922, стор. 65—68.

⁸ «Правда», 11 жовтня 1921 р.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1064, оп. 6, спр. 37, арк. 5—6; Ю. А. Фридман. Назв. праця, стор. 98.

¹⁰ W. Münzenberg. Solidarität..., стор. 210.

¹¹ W. Münzenberg. Solidarität..., стор. 156—157. Конференція відбулась в Берліні. В її роботі взяли участь 40 представників від 10 країн (Англія, Франція, Італія, Німеччина, Голландія, Чехословаччина, Австрія, Швеція, Данія, Швейцарія).

¹² Конференція звернулася до всіх робітничих партій із закликом «організувати в парламентах виступи проти блокади та інтервенції в Радянській Росії і за надання Радянському уряду кредитів на боротьбу з голодом» (W. Münzenberg. Solidarität..., стор. 158).

¹³ «Правда», 6 жовтня 1921 р.

Бомбаччі носило «виключно інформаційний характер, бо його не можна було вирішити до того часу, поки не висловиться Радянський Уряд»¹⁴.

Президія Виконкому Комінтерну на своїх засіданнях 19 і 24 вересня, 17 листопада 1921 р., обговоривши питання про позику, створила спеціальну підкомісію (а потім комісію) для «попередньої розробки питання», до складу якої увійшли відомі представники міжнародного робітничого руху: Е. Дженнарі, Т. Манн, Б. Шмераль, Ф. Геккерт та ін.¹⁵

З трибуни IV сесії ВЦВК (жовтень 1921 р.) було проголошено, що «позику, яку могли б дати Радянському уряду буржуазія і буржуазні уряди, надана не буде. Позику, яка необхідна для допомоги голодуючим, може дати нам лише робітничий клас Західної Європи та Америки»¹⁶.

Ідея міжнародної робітничої позики широко пропагувалася на сторінках комуністичної й робітничої преси Німеччини, Чехословаччини, Франції, Італії та інших країн, у друкованих органах Комінтерну, Профінтерну та інших міжнародних організацій, в радянській пресі¹⁷. Преса справедливо підкреслювала економічне і політичне значення позики як допомоги міжнародного пролетаріату першій державі соціалізму в найокрутніший для неї час боротьби з голодом, як свідчення «заохочувачам інтервенції, наскільки сильні симпатії до республіки робітників і селян та віра робітників усього світу в міць і стійкість пролетарської диктатури»¹⁸. Цьому заходу надавалося великої ваги в зміцненні становища міжнародного пролетаріату¹⁹, створенні єдиного фронту трудящих незалежно від партійних, професійних та інших відмінностей.

Така увага до міжнародної робітничої позики пояснювалась і тим, що це була перша в історії спроба залучити весь світовий пролетаріат до подання організованої фінансової допомоги країні, яка першою визволилась від імперіалістичного гніту і була в оточенні ворожих держав. Не дивно, що такий експеримент вимагав детальної підготовки і вивчення, щоб, як відзначала Клара Цеткін, «запобігти невдачі і забезпечити успіх справи». Ми не маємо права, вказувала вона, ні в якій разі підірвати авторитет Комуністичного Інтернаціоналу ні випадковою необачністю, ні грубою економічною політикою (нехай навіть вона є проявом добрих намірів і палкого натхнення)²⁰.

Вся інтенсивна попередня робота без сумніву перебувала в полі зору В. І. Леніна. Це підтверджує надісланий йому другий лист Н. Бомбаччі від 28 жовтня 1921 р. (італійською мовою, на бланку палати депутатів парламенту; зберігається в фондах ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС). У ньому вміщені конкретні пропозиції по втіленню в життя міжнародної робітничої позики.

У документах організації, яка проводила цю позику, про підтримку Леніним ідеї міжнародної робітничої позики сказано конкретніше. Так, у «Доповіді про діяльність Міжробдопу за 1924 рік», підписаній 3 січ-

¹⁴ «Правда», 6 жовтня 1921 р.

¹⁵ Деятельность ИККИ..., стор. 218, 235, 279.

¹⁶ «Известия», 7 жовтня 1921 р.

¹⁷ В. Милютин. О международном займе среди рабочих.— «Коммунистический Интернационал», 1921, № 18, стор. 4819—4824; А. Лосовский. Internationale Arbeiteranleihe für das Russische Proletariat.— «Inprekorr», 1921, № 16, стор. 138; А. Лосовский. Назв. праця, — «Rotes Gewerkschaftsbulletin», 1921, № 1—2; А. Лосовский. Международный рабочий заем российскому пролетариату.— «Правда», 5 жовтня 1921 р.; В. Орлов. Международный заем рабочих.— «Правда», 11 жовтня 1921 р.; Ю. Стеклов. К вопросу о рабочем займе. — «Известия», 12 жовтня 1921 р., та ін.

¹⁸ «Правда», 11 жовтня 1921 р.

¹⁹ «Коммунистический Интернационал», 1921, № 18, стор. 4824.

²⁰ «Der Rote Aufbau», 1922, стор. 3.

ня 1925 р. керівником Російського центрального відділення Міжробдопу Франческо Мізіано, є пряма вказівка на те, що «у 1922 р. тов. Ленін запропонував Міжробдопу випустити робітничу позику в 1 млн. доларів для того, щоб залучити міжнародні робітничі маси до справи економічного будівництва Росії»²¹.

Ця ж думка відображена і в іншому документі Ф. Мізіано під назвою «Чи може світовий пролетаріат брати участь в економічному відтворенні Радянської Росії?» Підкресливши можливість участі світового пролетаріату в соціалістичному будівництві Радянської держави і відзначивши позитивне ставлення В. І. Леніна до даної проблеми, він посилається на лист В. І. Леніна секретареві Міжнародної Робітничої Допомоги тов. Мюнценбергу²², Мізіано далі відзначає: «Виконуючи поради великого Леніна, Міжробдоп випустив облігаційну робітничу позику строком на 10 років, щоб зібрати серед світового пролетаріату необхідні кошти для подання виробничої допомоги Радянській Росії». Аналогічні твердження про безпосередню участь Леніна в організації позики є і в інших першоджерелах, зокрема в листі ЦК Міжробдопу (Берлін) від 19 січня 1928 р. до одного з народних комісаріатів СРСР. У ньому містяться цікаві відомості про проведення міжнародної робітничої позики, про її успіхи всупереч об'єктивним та суб'єктивним труднощам, її політичне та економічне значення. Тут же читаємо: «...Ми провели її (позику — Б. З.) лише на підставі постанови відомої Вам організації»²³, яка з'явилась при безпосередньому спонуканні Леніна»²⁴.

Авторитетні висловлювання керівників Міжробдопу, які відповідали за цю акцію, переконають в тому, що В. І. Ленін відіграв важливу роль в її організації.

11—12 жовтня 1921 р. ЦК Міжробдопу на засіданні створив спеціальну комісію для проведення позики. Остаточне рішення про випуск її було прийнято на міжнародній конференції Міжробдопу влітку 1922 р.

За цей час у Радянській Росії відбулись значні зміни (поліпшилось становище в голодуючих районах, запроваджено неп та ін.), що не могло не вплинути на характер та форми допомоги міжнародного пролетаріату Країні Рад. У міру того, як відступав голод, Міжробдоп все більшу увагу звертав на подання Радянській країні виробничої допомоги. «Мета і суть міжнародної робітничої допомоги полягає не лише в постачанні голодуючим районам Росії засобів існування, — відзначав член Виконкому Міжробдопу А. Голічер²⁵, — але більше всього в тому, щоб подати допомогу і не дати загинути справі Росії, підтримати трудящих, підіймати разом із знесиленими російськими робітниками занепалу продуктивність праці в Росії...»²⁶

Мобілізувати зарубіжних трудящих для участі в піднесенні вироб-

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, од. зб. 749, арк. 173.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 479—480.

²³ Очевидно, мається на увазі резолюція IV конгресу Комінтерну «Пролетарська допомога Радянській Росії». — Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания Конгрессов Коминтерна и Пленумов ИККИ. 1919—1932 (далі — Коминтерн в документах), М., 1933, стор. 327—328.

²⁴ У фонді Міжробдопу зберігається копія цього документа російською мовою з написом «листи В. І. Леніна до нас» (тобто до Міжробдопу. — Б. З.). Слово «листи» — у множині. Якщо це не помилка перекладу і автор не має на увазі лист В. І. Леніна «Товариству друзів Радянської Росії (в Америці)» від 20 жовтня 1922 р. (В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 332), то можливе припущення, що В. І. Ленін направив Міжробдопу не тільки лист від 2 грудня 1922 р.

²⁵ Восени 1921 р. відомий німецький письменник Артур Голічер у складі першої делегації Міжробдопу об'їхав голодуючі райони Радянської Росії. (A. Gotscher. Drei Monaten in Sowjet-Russland, Berlin, 1921).

²⁶ Из истории борьбы германского народа за мир и дружбу с Советской Россией (1921—1925 гг.). — «Исторический архив», 1959, № 5, стор. 17.

ничих сил країни стало головним завданням організації пролетарської солідарності — Міжнародної Робітничої Допомоги.

Розширений Пленум ВККІ (21 лютого — 4 березня 1922 р.) підбив підсумки піврічної кампанії допомоги голодуючим Росії, яка вилилась в «найбільший, небувалий до цього часу в історії інтернаціональний виступ пролетаріату», і ухвалив рішення продовжити й посилити боротьбу з голодом до таких розмірів, щоб вона могла перерости в постійну виробничу допомогу²⁷. В. Мюнценберг виклав перед представниками 36 компартій велику програму допомоги (вона була схвалена ЦК Помгол, ВРНГ і ВЦРПС) радянській промисловості та сільському господарству, для виконання якої від зарубіжних трудящих та їх авангарду потрібна була «сила-силенна революційної енергії й пролетарської самовідданості»²⁸.

III міжнародна конференція Міжробдопу²⁹ конкретизувала рішення пленуму ВККІ про подання виробничої допомоги Радянській країні і остаточно ухвалила випустити I міжнародну пролетарську п'ятипроцентну позику строком на 10 років, на загальну суму в I млн. доларів³⁰.

Для забезпечення юридичних формальностей, зв'язаних з випуском позики, влітку 1922 р. в Берліні було створене спеціальне «Торгово-промислове акціонерне товариство Міжнародної Робітничої Допомоги Радянській Росії» (пізніше — «Ауфбау»³¹). Берлінський «Східний гарантійний та кредитний банк» погодився видати під забезпечення облігацій позики кредит у розмірі 80% їх номінальної вартості. А РНК РСФРР розглянула на своєму засіданні 28 вересня 1922 р. питання про позику і ухвалила гарантувати її³². Почалась складна організаційно-технічна робота по виготовленню цінних паперів, а також агітація по розповсюдженню їх серед широких мас трудящих Європи та Америки.

З метою глибокого роз'яснення завдань, які постали перед національними комітетами Міжробдопу окремих країн у зв'язку з прийняттям рішення про випуск робітничої позики, ЦК Міжробдопу скликав розширений пленум Виконкому³³. З палкою промовою — обґрунтуванням пролетарської позики — виступила голова Міжробдопу Клара Цеткін. Підкреслюючи єдність політичних та економічних проблем, вона заявила: «Ми були б поганими комуністами, якби не розглядали економічні акції для Радянської Росії з точки зору їх політичного значення і не бачили б, що тут мова йде про захист і зміцнення Радянської влади, влади першої в світі пролетарської держави, що мова йде про підтримку й зміцнення Радянської влади шляхом відбудови та постійного зміцнення її економіки, яка розвивається в напрямі до комунізму»³⁴.

²⁷ "Die Taktik der Kommunistischen Internationale gegen die Offensive des Kapitals". Bericht über die Konferenz der Erweiterten Exekutive der Kommunistischen Internationale, Moskau, T. 24. Februar bis 4. März 1922, Hamburg, 1922, стор. 127—130.

²⁸ «Рабочий» (Москва), 28 квітня 1922 р.

²⁹ В пресі та літературі ця конференція (за представництвом та значенням розв'язаних нею питань) зустрічається під назвою «конгрес». Вона проходила в Берліні 5—11 липня 1922 р. В її роботі брали участь представники Німеччини, Франції, Бельгії, Швеції, США, Канади, Чехословаччини, Швейцарії, Швеції, Норвегії, Югославії, Англії, Австрії, Голландії, Данії, Італії, Аргентини, Радянської Росії, а також різних організацій допомоги Радянській Росії (ЦДАЖР СРСР, ф. 1065, оп. 3, спр. 57, арк. 26).

³⁰ "Bruder Hilf! Aufruf an die Arbeiter und Werktätiger aller Länder zur Zeichnung der I Arbeiteranleihe für Sowjetrussland", Berlin, 1922.

³¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, од. зб. 518, арк. 206—211.

³² Там же, арк. 213.

³³ В роботі пленуму взяли участь 17 представників національних комітетів, 3 делегати Радянської Росії, багато гостей. (ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538.— "Pressediens N5 der IAH für Sowjetrussland").

³⁴ Klara Zetkin. Russlandhilfe und Arbeiteranleihe.— "Der Rote Aufbau", 1922, № 2, стор. 3.

Враховуючи важливе значення пролетарської допомоги Країні Рад для всього революційного руху, IV конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, на прохання пленуму Виконкому Міжробдопу³⁵, розглянув це питання на своїх засіданнях. Перспективам господарської допомоги міжнародного пролетаріату Радянській Росії та її значенню присвятив головну частину доповіді, з якою на конгресі виступив генеральний секретар Міжробдопу В. Мюнценберг³⁶. Доповідач засудив помилкові погляди тих комуністів, які неправильно розуміли це питання і відзначив, що найкращим шляхом для відбудови російського економічного життя є посилення політичного впливу комуністів та інших політичних партій на буржуазні уряди з метою визнання Радянської Росії й встановлення з нею торгових відносин. «Ми твердо стоїмо на тій точці зору, — говорив В. Мюнценберг, — що політична революційна боротьба у власній країні залишається кращим і необхідним засобом підтримати Радянську Росію»³⁷.

На питання, що довгий час викликало гостру дискусію: чи є політична боротьба єдиною зброєю, яку світовий пролетаріат і Комінтерн можуть використати для підтримки Радянської Росії та сприяння її економічній відбудові³⁸, IV конгрес Комінтерну дав недвозначну відповідь. В односторонній ухваленій резолюції³⁹ конгрес підкреслив, що він вважає обов'язком всіх робітничих партій та організацій — і насамперед комуністів «подавати Радянській Росії допомогу не лише шляхом революційної політичної боротьби, але й шляхом організації кампанії господарської допомоги, здійснену найширшими масами, термінову і реальну підтримку у справі відбудови її господарства», бо «всьяке зміцнення Радянської Росії, цієї першої робітничої держави, означає зміцнення міжнародного пролетаріату в боротьбі проти його класового ворога — буржуазії»⁴⁰.

Резолюція вказувала мету й завдання виробничої допомоги, форми і методи роботи комуністичних та робітничих партій, зазначала, що треба мати на увазі перш за все участь партійних груп, профспілок, споживчих товариств і широких кіл робітників у справі організації пролетарської позики Радянській Росії.

На конгресі вказувалось, і це дуже важливо відзначити, що поряд з матеріальною стороною велике значення мала політична і агітаційно-роз'яснювальна робота на користь Радянської Росії, що супроводила б

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538.— "Pressdienst N5 der IAN für Sowjetrussland".

³⁶ Бюллетень IV конгресса Коммунистического Интернационала (далі — Бюллетень...), 28 листопада 1922 р., № 18, стор. 8—16.

³⁷ Там же, стор. 13—14.

³⁸ Там же, стор. 14.

³⁹ Для вироблення резолюції була створена спеціальна комісія конгресу. Резолюція підсумовувала висновки доповіді Мюнценберга, містила деякі положення рішення III конференції Міжробдопу (липень 1922 р.) та листа В. І. Леніна секретареві Міжробдопу від 2.XII 1922 р. Це останнє припущення підтверджується не тільки тим, що лист датований 2.XII, а резолюція прийнята 5.XII, але й порівняльним аналізом обох документів (Див. В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 479—480; Постановлення IV Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала, Петроград, 1923, стор. 112; Комінтерн в документах, стор. 327—328).

⁴⁰ «Thesen und Resolutionen des IV Weltkongresses der Kommunistischen Internationale», Hamburg, 1923, стор. 107. Російський текст резолюції опублікований у збірнику «Комінтерн в документах» (стор. 327—328), має неточності. Так, підкреслені пами слова у першому реченні подані так: «...Широко поставленной кампанії хозяйственной помощи». Уточнення перекладу важливе, бо вказується, що в справі допомоги Радянській Росії повинні взяти участь найширші маси, тобто комуністи, соціал-демократи, безпартійні, робітники, селяни, інтелігенти та ін. Інакше кажучи, мова йде про створення єдиного пролетарського фронту. У другому реченні підкреслене слово пропущено.

поширенню всієї позики. Підкреслюючи це, конгрес вказував, що головне значення позики і виробничої допомоги полягало в можливості вести пропаганду за Радянську Росію і «підійти до самих широких мас, які інакше, може бути, ледве піддалися би комуністичній пропаганді»⁴¹.

2 грудня 1922 р., під час роботи IV конгресу Комінтерну⁴², В. І. Ленін, який відіграв велику роль в створенні й розвитку організації «Міжнародна Робітнича Допомога» і уважно стежив за кампанією солідарності міжнародного пролетаріату з радянським народом, направив секретареві Міжробдому листа, де відзначались попередні підсумки допомоги міжнародного робітничого класу, високо оцінювалось значення братньої виробничої допомоги, наводились приклади цієї допомоги, а також накреслювались завдання Міжробдому⁴³.

Аналіз листа, умов його написання, використання розширюють уяву про значення листа В. І. Леніна. Звернення В. І. Леніна до Міжробдому повинно було посилити, і безумовно, посилює цю організацію, допомоги в боротьбі з її противниками, підтримати її інтернаціоналістську, потрібну Радянській країні і всьому революційному рухові, роботу.

Ленінський лист, його уривки передруковувались комуністичною і робітничою пресою, вміщувались в листівках, зверненнях та інших виданнях під час проведення агітаційних кампаній і т. ін. Лист став програмою дальшої діяльності цієї організації по наданню допомоги Радянській країні. Лист відіграв велику роль в русі солідарності широких трудових мас світу з радянським народом, який першим розпочав будівництво соціалістичного суспільства.

Одночасно з обговоренням і розв'язанням питань економічної допомоги Радянській Росії йшла велика і складна робота по випуску позики.

В пресі систематично друкувались звернення компартій, ЦК Міжробдому, його національних комітетів до різних верств населення, роз'яснювалась необхідність економічної допомоги Радянській державі, висвітлювався хід передплати на позику. Так, компартія Чехословаччини у зверненні до робітничого класу країни писала: «Всі робітники зацікавлені в тому, щоб у Радянській Росії ніколи не відродився капіталізм. Хто підпишеться на робітничу позику, той сприятиме визволенню робітничого класу у всіх країнах»⁴⁴. У грудні 1922 р. в Празі був створений «Комітет робітничої позики», куди ввійшли представники різних громадських і політичних організацій Чехословаччини.

Перші звіти місцевих комітетів свідчили про те, що, незважаючи на труднощі, розміщення позики йшло порівняно успішно всупереч спробам правої соціал-демократії дискредитувати цей важливий захід⁴⁵. Так, наприклад, з Болгарії повідомляли, що перші дні передплати на позику пройшли з великим успіхом. В окремих містах сума внесків становила понад 120 доларів. Проценти від позики йшли на користь російських дітей⁴⁶.

Добрих результатів добились також національні секції Міжробдому

⁴¹ "Thesen und Resolutionen des IV Weltkongresses der Kommunistischen Internationale", стор. 107.

⁴² Деякі радянські дослідники помилково вказують, що лист відправлено після роботи конгресу. Див. Ю. А. Фрідман. Назв. праця, стор. 98; Г. Я. Тарле. Назв. праця, стор. 175.

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 479—480.

⁴⁴ В. А. Шишкин. Пролетарская солидарность рабочего класса Чехословакии с трудящимися Советского Союза (1921—1925 гг.).— «Новая и новейшая история», 1965, № 1, стор. 106.

⁴⁵ "Der Rote Aufbau", 1923, № 4—5, стор. 27—31.

⁴⁶ В. Хаджинников. Помошта на българския народ пострадали от глада в Поволжисто през 1921 г.— «Исторически прегляд», 1951, кн. 3, стор. 277—278.

в Голландії, Чехословаччині, Англії, Бразилії, Норвегії, Франції та інших країнах⁴⁷.

Тисячі й десятки тисяч листівок і закликів, об'яв, газет і журналів, брошур — весь пропагандистський апарат Міжробдопу та його національних комітетів вів агітацію за позику і одночасно на користь країни соціалізму, виступав проти нападок буржуазної та соціал-демократичної преси, закликав широкі маси трудящих до єдності дій на чолі з робітничим класом проти спільного ворога — буржуазії. У цій кампанії взяли участь представники всіх політичних напрямів та організацій, видатні діячі світової науки й культури⁴⁸⁻⁴⁹.

Однак реалізація позики проходила в дуже складній обстановці деякого спаду революційної хвилі в ряді країн, триваючої економічної кризи і викликаного нею масового безробіття та погіршення і без того тяжкого матеріального становища робітничого класу.

В Італії фашистські банди Муссоліні в жовтні 1922 р. встановили терористичну фашистську диктатуру, громили робітничі організації, вбивали активістів пролетарського руху. За цих умов, відзначав представник італійської секції Міжробдопу Джуліано, вдалося відправити в ЦК Міжробдопу 25 тис. лір і зібрати ще 10 тис. лір у фонд допомоги дітям Радянської Росії, які мешкали в дитячих будинках Міжробдопу⁵⁰. Працювати по розповсюдженню позики ставало дедалі важче. Такі ж обставини склались і в Болгарії, де після поразки першого в світі антифашистського повстання (вересень 1923 р.), уряд ліквідував не тільки майно Болгарської комуністичної партії, але й облигації міжнародної робітничої позики. У Франції уряд конфіскував частину позики і заарештували активістів Міжробдопу.

У надзвичайно тяжкому матеріальному становищі були робітники Центральної Європи, особливо Німеччини, де внаслідок зростання цін, інфляцій падав життєвий рівень трудящих, що перешкоджало проведенню позики.

Американська секція Міжробдопу з багатьох причин також не мала змоги виконати своє завдання по розповсюдженню позики в США.

Незважаючи на всі труднощі, трудящі капіталістичних країн зібрали і відправили в Радянську Росію у фонд розвитку промислових і сільськогосподарських підприємств близько 250 тис. доларів.

В умовах економічної блокади й дипломатичної ізоляції Радянської держави з боку капіталістичного світу це відіграло значну роль. «Фінансова допомога робітників всього світу безмірно важлива для нас... поряд з допомогою моральною і з допомогою політичною»⁵¹, писав В. І. Ленін.

І хоч ця допомога Міжробдопу і була скромною за своїми розмірами, вона мала велике політичне і моральне значення.

Самовіддана, інтернаціоналістична робота Міжробдопу в усіх країнах в значній мірі сприяла посиленню боротьби зарубіжного пролетаріату проти імперіалізму, який намагався всіма засобами придушити першу країну соціалізму. Братерська класова солідарність міжнародного пролетаріату допомогла політичному та економічному зміцненню Радянської держави. Вона назавжди ввійшла в історію пролетарської соціалістичності як одна з яскравих і незабутніх її сторінок.

⁴⁷ «Известия», 21 і 30 січня 1923 р.; «Накануне», 6 і 20 січня 1923 р.; «Красная газета», 18 січня 1923 р.; «Вестник финансов» 1923, № 6, стор. 119.

⁴⁸⁻⁴⁹ До комісії по реалізації позики входили О. М. Горький (Радянська Росія), А. Франс, А. Барбюс (Франція), А. Ейнштейн (Німеччина), Б. Шоу (Англія), М. Андерсен-Нексе (Данія), проф. А. Форель (Швейцарія) та ін.— «Накануне», 6 січня 1923 р.

⁵⁰ «Der Rote Aufbau», 1923, № 6, стор. 20.

⁵¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 448.

30-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР

С. М. СИРЦОВА

ПЕРШІ КРОКИ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ПРОМИСЛОВОСТІ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (1939-1941 рр.)

У 1939 р. здійснилася віковична мрія трудящих західноукраїнських земель, які твердо стали на соціалістичний шлях в єдиній сім'ї народів-братів могутнього Радянського Союзу. «Виражаючи одностайну волю визволеного народу Західної України, наслідуючи приклад народів Радянського Союзу,— говорилося в Декларації Українських Народних Зборів,— Українські Народні Збори проголошують встановлення радянської влади на всій території Західної України. Віднині вся влада в Західній Україні належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих»¹.

Радянський державний і суспільний лад на території Західної України вже в довоєнні роки привів до значного розквіту продуктивних сил краю, зростання народного добробуту і культури трудящих.

Після возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі тут було здійснено націоналізацію банків, великої промисловості, транспорту. У державну власність передано 2529 промислових підприємств², техніко-економічні показники роботи яких значно поліпшувалися. Висока виробнича активність робітників на ряді націоналізованих підприємств забезпечила збільшення випуску продукції, підвищення її якості. Львівська фабрика «Більшовик» збільшила випуск продукції з 6 до 9 т на добу, шоколадна фабрика ім. Кірова з 5,5 до 12 т.³

У Ровенській області вже на травень 1940 р. багато підприємств були реконструйовані й переобладнані. Зокрема, зовсім змінив своє обличчя Здолбунівський цементний завод, оснащений новою досконалою технікою. За цей короткий час на великих підприємствах області кількість робітників зросла на 31%⁴.

Велике значення для успішного розвитку промисловості краю мала постанова уряду Української РСР і ЦК КП(б)У «Про план розвитку народного господарства в західних областях УРСР на 1940 рік». Він

¹ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Збірник документів і матеріалів, К., 1949, стор. 43.

² «Комуніст», 10 вересня 1940 р.

³ Радянський Львів 1939—1955. Документи й матеріали (далі — Радянський Львів...), Львів, 1960, стор. 88.

⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 603, арк. 99.

був спрямований на подолання економічної відсталості, спорудження великих підприємств машинобудівної, електротехнічної, вугільної, нафтової, газової, а також легкої, харчової, лісової та інших галузей промисловості. Державним бюджетом Української РСР на 1940 рік було виділено 1244,1 млн. крб. для розвитку народного господарства і культури, для відбудови і реконструкції промислових підприємств⁵.

Поряд з будівництвом нових, розгорнулось реконструкція діючих промислових підприємств. У Львівській та Івано-Франківській областях відновили роботу всі підприємства. На Дрогобиччині за перший рік Радянської влади було відбудовано 793 нафтові вишки⁶. Львівський паровозоагоноремонтний завод збільшив випуск продукції порівняно з дорадянським періодом у 2 рази, Вінниківська тютюнова фабрика за перше півріччя 1940 р. випустила майже 850 т готової продукції, що вдвоє перевищувало випуск за перше півріччя 1939 р.⁷

За короткий час в областях проведено велику роботу по ліквідації безробіття. Вже в протоколі засідання оргбюро Ради профспілок Львівської та Дрогобицької областей 14 лютого 1940 р. зазначалося, що на цей час трудовлаштовано 42 тис. безробітних, що бюро праці не може більше задовольняти попит підприємств та установ на робочу силу, а тому підлягає ліквідації. Газета «Вільна Україна» у повідомленні про досягнення, здобуті трудящими Львова за рік Радянської влади, писала: «У Львові ще рік тому бродило 46 тис. безробітних, серед яких було понад 2500 інженерів. Зараз не лишилося й сліду від цієї важкої спадщини капіталізму. Всеволодною рукою Радянської влади знято віску: «Біржа праці», біля якої роками товпилися безробітні, чекаючи роботи. Всі, хто хоче працювати, всі, хто хоче своєю працею збагачувати країну соціалізму, — знайшли працю і без страху за свою долю дивляться у завтрашній день»⁸.

На середину лютого 1940 р. було ліквідовано безробіття і на Ровенщині⁹. На Волині за сім місяців з моменту встановлення радянської влади 20 тис. безробітних були залучені до роботи у промисловості¹⁰.

Комуністична партія та Радянський уряд, надаючи великого значення проблемі зайнятості населення у соціалістичному виробництві, створили сприятливі умови для залучення робітничого класу західноукраїнських земель до роботи не тільки у промисловості західних областей, а й усього Радянського Союзу. Тисячі й десятки тисяч робітників Західної України виїхали в різні кінці нашої країни і успішно працювали на фабриках і заводах, шахтах та новобудовах п'ятирічки, виявляючи зразки високої продуктивності праці. Так, лише з Львівської області (з жовтня 1939 р. по квітень 1940 р.) виїхало на роботу до Донбасу та в інші місця Радянського Союзу понад 17 тис. чол.¹¹.

Таким чином жажливе явище капіталізму — безробіття, яке було постійним супутником робітничого класу Західної України, завдяки перемозі Радянської влади, утвердженню суспільної соціалістичної власності перестало існувати. Радянська влада, проголосивши право на

⁵ Четверта сесія Верховної Ради УРСР, 25—28 травня 1940 р. Стенографічний звіт, К., 1940, стор. 21.

⁶ Р. К. Чаленко. Здійснення віковичної мрії українського народу, К., 1940, стор. 151.

⁷ С. М. Белоусов. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі, К., 1951, стор. 100.

⁸ Радянський Львів..., стор. 90, 109.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 603, арк. 99.

¹⁰ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 3-а, арк. 18.

¹¹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1, арк. 83; Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, од. зб. 22, арк. 20.

працю, зробила все для того, щоб забезпечити роботою тисячі робітників, які в минулому довгі роки блукали без роботи.

В результаті всебічних заходів Комуністичної партії і Радянського уряду, величезного трудового героїзму і творчих зусиль робітників, дрібні напівкустарні фабрики і заводи перетворювалися на великі промислові підприємства, обладнані найновішою технікою.

Так, Львівський колишній приватний завод фарб після реконструкції набув всесоюзного значення і у 1940 р. дав 1000 т високоякісної продукції.

Значні перетворення сталися на Львівському електроламповому заводі, на якому після технічної реконструкції було встановлено 60 удосконалених агрегатів. Його виробнича програма на 1941 рік була збільшена у 10 разів.

Каторжною була праця робітника на колишньому ливарному заводі власника Паммера. В одному напівзруйнованому хліві містилися кузня, зварювальня і слюсарня. До пізньої ночі тут працювало 16 робітників, отруюючись шкідливими газами. Не було навіть примітивної вентиляції, роздягальні і навіть умивальника. На місці цього кустарного підприємства почали будувати центральні електромеханічні майстерні, де окремі роботи були механізовані. У механічно-токарному цеху встановлювалися фрезерні, токарні, стругальні верстати. Розгорнулося будівництво інструментального та електромеханічного цехів. Велику увагу було приділено будівництву зварювального цеху й кузні, вжиті заходи для встановлення спеціальної вентиляції для очистки повітря.

Значних успіхів у поліпшенні організації праці й виробництва було досягнуто колективом 3-го нафтоперегінного заводу. Окремі його робітники— Гроховський, Рицак, Богатчук виконували норми виробітку на 170—190%. Серед робітників було організовано технічне навчання, яким охоплено 150 чол.¹²

Вільна, радісна праця на благо своєї Радянської Вітчизни викликала величезне політичне і трудове піднесення серед робітників західних областей України. Тут широко розгорнулося соціалістичне змагання за підвищення продуктивності праці, збільшення випуску продукції, виконання й перевиконання державних планів.

Соціалістичне змагання серед робітників розгорнулося буквально з перших днів возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Вже в грудні 1939 р. місцева преса повідомляла, що на Львівському нафтоперегінному заводі з кожним днем підносилися продуктивність праці, зростали лави ударників. Це сприяло виконанню жовтневого виробничого плану заводом на 100%, а листопадового — на 103%. На ремонті трубної печі краща бригада Багачука виконувала своє завдання на 240%¹³. На 100—120% збільшилась продуктивність праці на Львівській кондитерській фабриці № 2¹⁴.

Робітники львівського ливарно-механічного заводу зобов'язалися виконати план першого півріччя 1940 р. на 105%. Тут вагранник Пелещук виконував виробничу норму на 180%, а ливарник Прач — на 300%.¹⁵

На Львівській кондитерській фабриці ім. Кірова першою ударницею стала молода робітниця Міля Новгородська, яка була ініціатором соціалістичного змагання між цехами. Увесь робітничий колектив пишався високою продуктивністю праці бригад Юзефи Фіти, Ліди Торем,

¹² Радянський Львів..., стор. 103, 104.

¹³ Там же, стор. 87.

¹⁴ Там же, стор. 89.

¹⁵ Там же, стор. 95.

Ванди Лямпіки та ін. Наслідуючи приклад робітників Москви, Києва, Донбасу, колектив цієї фабрики звернувся до всіх робітників, робітниць, інженерно-технічних працівників області з закликком розгорнути соціалістичне змагання¹⁶.

Широкого розмаху набуло соціалістичне змагання робітників західних областей з колективами підприємств багатьох робітничих центрів країни. У червні 1940 р. до Львова приїхали робітники-стахановці московських кондитерських фабрик «Большевик» і «Красный Октябрь», які ознайомили львівських кондитерів з новими методами праці. Цим приїздом було покладено початок соціалістичному змагання між колективами московських і львівських фабрик¹⁷. Розгорнулося соціалістичне змагання між машинобудівниками Львова і Харкова, нафтовиками Дрогобича і Баку, взуттєвиками Львова і Києва.

Навесні 1940 р. делегація кращих нафтовиків Баку побувала на нафтових промислах і нафтопереробних заводах Дрогобиччини. Вони допомагали українським друзям реконструювати старі підприємства, навчали їх соціалістичним методам праці. Соціалістичним змаганням у цей період було охоплено кілька тисяч нафтовиків двох братніх республік, договори на змагання з конкретними зобов'язаннями укладали між собою окремі підприємства, цехи, бригади¹⁸.

Восени 1940 р. поштовою для дальшого розмаху соціалістичного змагання нафтовиків був приїзд на Дрогобиччину делегації братнього грузинського народу. 20 листопада 1940 р. на заводі № 1 в Дрогобичі відбулася тепла зустріч, на яку зібрався весь колектив. Вітаючи гостей, робітник Кобрин сказав: «Ми за короткий час навчилися працювати, як працюють передові радянські люди. У нас на заводі є вже багато ударників, що виконують норму на 150—200%... Будемо працювати ще краще, знаходячи творчу наснагу в братньому змаганні з вами»¹⁹. Нафтовики Борислава зобов'язалися виконати річний план по видобутку нафти на 102%, газу — на 103%²⁰.

Всебічну допомогу й підтримку своїм єдинокровним братам подавали трудящі східних районів республіки. Систематичними стали взаємні поїздки робітничих делегацій, обмін стахановськими методами роботи. Так, колектив робітничих авторів технічної літератури Харківського ордену Леніна заводу ім. Комінтерну надіслав авторемонтному заводу № 1 м. Львова бібліотеку книжок, в яких розповіли про свої стахановські методи праці²¹.

Краща робітниця Львова комсомолка-ударниця кондитерської фабрики ім. Кірова Мальвіна Розенблат відвідала київську кондитерську фабрику ім. К. Маркса, харківський тракторний і турбогенераторний заводи та інші підприємства, де уважно вивчала методи праці і докладно розповіла про них товаришам по роботі²².

Центральний Комітет Комуністичної партії України високо оцінював успіхи, досягнуті у піднесенні політичної і виробничої активності робітничого класу західних областей України. У резолюції Пленуму ЦК КП(б)У (листопад 1940 р.) про роботу Львівського і Ровенського обкомів КП(б)У зазначалося: «Промисловість Львівської області, що складається з 564 підприємств (в тому числі нових — 24 і відбудовано із зруйнованих — 79), за три квартали 1940 р. дала продукції на

¹⁶ «Вільна Україна», 24 грудня 1939 р.

¹⁷ Радянський Львів..., стор. 101.

¹⁸ М. Бриль. Освобожденная Западная Украина, М., 1940, стор. 11.

¹⁹ «Комуніст», 21 листопада 1940 р.

²⁰ Там же.

²¹ «Соціалістична Харківщина», 6 і 28 лютого 1940 р.

²² «Вільна Україна», 3 лютого 1940 р.

130099 тис. крб., виконавши виробничу програму на 112%. Розвивається соціалістичне змагання і стахановський рух, робітники заводів і фабрик освоюють методи соціалістичної праці і вже мають деякі успіхи в підвищенні продуктивності праці»²³.

Трудящим західних областей у боротьбі за створення нових і реконструкцію діючих промислових підприємств допомагав робітничий клас усієї країни. З Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Дніпропетровська, Свердловська, Донецька та інших промислових центрів країни в області прибували машини, верстати, механізми, будівельний матеріал, обладнання. Сюди направлялись кращі кадри висококваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників. Весь радянський народ сприйняв завдання індустріалізації західних областей України як свою кровну справу.

Вільна праця на оновленій землі дала можливість проявити здібності і таланти багатьом представникам робітничого класу західноукраїнських земель. На фабриках і заводах, на промислових підприємствах за короткий час виростили передові люди, народжені новим радянським ладом, господарі своєї долі. Так, у Львівській області на квітень 1940 р. було висунуто на керівну роботу 6822 чол.²⁴, які на практичній роботі проявили себе прекрасними організаторами. Серед них — депутат Верховної Ради УРСР Г. С. Кузьмінська, яку зразу ж після націоналізації фабрики висунуто на посаду заступника директора. Вона багато зробила для налагодження виробничого процесу, створення умов для високопродуктивної роботи всіх працівників. На фабриці знали героїчне минуле цієї жінки, яка з 1928 р. вела революційну роботу, виступала проти експлуататорів, захищала інтереси трудящих.

У передвоєнні роки трудящі західних областей України досягли значних успіхів у будівництві нового соціалістичного суспільства. Були зроблені перші значні кроки у проведенні соціалістичної індустріалізації краю, робітничий клас разом з усім радянським народом зміцнював могутність нашої країни, домагався досягнути того рівня економічного і культурного розвитку, що був у східних областях УРСР. Все це було досягнуто насамперед завдяки повсякденній допомозі і керівництву Комуністичної партії та Радянського уряду, які послідовно здійснювали ленінську національну політику, подавали величезну допомогу визволеному народові у розвитку соціалістичного народного господарства й культури.

Так, до літа 1941 р. за дуже короткий строк, трудящі цих областей при постійно зростаючій допомозі братніх народів СРСР заклали основи для здійснення величезних соціалістичних перетворень в економіці, культурі, побуті. Але на шляху виконання цих завдань стала війна, яку нав'язали радянським людям німецько-фашистські загарбники.

У самовідданій боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками та їх наймитами — українськими буржуазними націоналістами трудящі західних областей виявили себе достойними радянськими громадянами і патріотами, відданими Радянській владі, ідеям соціалізму, і відстояли право на будівництво світлого, справедливого майбутнього.

Протягом короткого історичного періоду під керівництвом Комуністичної партії західноукраїнські землі перетворилися на індустріально-колгоспний край. Повна перемога соціалістичної системи виробництва та небувалий розквіт культури породили нову радянську людину. На зміну індивідуалізму, приватновласництву, національній ворожнечі і обмеженості міцно і назавжди увійшли в життя і побут трудящих західних областей колективізм, дружне співробітництво і взаємодопомога, відданість соціалістичній Вітчизні.

²³ Радянський Львів..., стор. 115.

²⁴ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 7, арк. 69.

КОМУНІСТИЧНА СПІЛКА МОЛОДІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ

Трудящі УРСР, весь радянський народ урочисто відзначили знаменну дату 30-річчя возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській соціалістичній державі. Значні зміни відбулися в західних областях республіки за роки Радянської влади. Вступило в життя нове покоління людей, які «в сім'ї вольній, новій» примножують славними трудовими ділами революційні традиції своїх батьків, ветеранів героїчної боротьби.

Прагнення молоді наслідувати і збагачувати ці традиції свідчить про революційну спадкоємність і нерозривну єдність поколінь. Так було і в роки боротьби трудящих західноукраїнських земель за своє соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною — складовою і невід'ємною частиною Союзу РСР.

В перших лавах борців пліч-о-пліч із старшими йшла молодь.

На західноукраїнських землях перші комуністичні молодіжні організації виникли у 1919—1920 рр. з встановленням Радянської влади. Однак, їх легальна діяльність була короткочасною. 1920 р. при безпосередньому втручанні імперіалістичних держав ці землі загарбала панська Польща, яка запровадила там жорстокий окупаційний режим. Всяка революційна діяльність переслідувалась. Комсомольські організації мусили піти в глибоке підпілля. У жовтні 1921 р. у м. Станіслав (нині Івано-Франківськ) відбулася перша крайова конференція комуністичної молоді, яка об'єднала комсомольські осередки і групи в Комуністичну Спілку Молоді Східної Галичини, а після завершення процесу їх об'єднання КСМГ була перейменована у Комуністичну Спілку Молоді Західної України і ввійшла до складу Комуністичної Спілки Молоді Польщі як автономна організація.

КСМЗУ стала бойовим помічником КПЗУ, яка спрямовувала ідейну і політичну діяльність комсомолу, допомагаючи визначити завдання, форми й методи роботи на кожному етапі революційного руху. Про це яскраво свідчать документи партійних з'їздів, конференцій, де регулярно розглядалися питання про діяльність КСМЗУ, про поширення впливу партії в молодіжних масах¹. «Партійні організації,— підкреслювалося в рішеннях IV з'їзду КПЗУ,— повинні розглядати боротьбу за працюючу молодь, як одне із основних завдань»². Комуністи озброювали її політично, виховували з неї справжніх революціонерів-ленінців, борців за народну справу. Партії належала вирішальна роль у розвитку юнацького комуністичного руху. В цьому вона спиралась на багатий досвід роботи з молоддю, нагромаджений КПРС і Комуністичною партією України та комсомолом Країни Рад і його складовою частиною — ЛКСМУ.

Керуючись ленінськими принципами пролетарського інтернаціоналізму, ВЛКСМ підтримувала тісні зв'язки з молодіжними організаціями всіх країн світу, ділилася досвідом роботи, подавала їм всебічну до-

¹ Постанови II з'їзду КПЗУ, Львів, 1925, стор. 48; Постанови III з'їзду КПЗУ, Повне видання ДВУ, 1929, стор. 144.

² Резолюції IV з'їзду КПЗУ.— «Більшовик України», 1935, №№ 1, 2, стор. 138

помогу. Дружні відносини встановилися між ЛКСМУ і комсомолом Польщі. Ще на початку 20-х р. комсомольська організація Радянської України шефтувала над КСМП³. Особливо міцні узи дружби еднали ЛКСМУ і Комуністичну Спілку Молоді Західної України. КПЗУ і КСМЗУ підтримували тісні зв'язки з Комуністичною партією і комсомолом Радянської України, які постійно подавали допомогу братам на західноукраїнських землях. Багато уваги проблемам молодіжного руху в краї приділив Центральний комітет ЛКСМУ. 1930 р. бюро ЦК ЛКСМУ спеціально обговорювало питання про діяльність КСМЗУ і ухвалило відповідне рішення, спрямоване на дальше поліпшення роботи братньої молодіжної організації⁴.

Значна частина кадрів КСМЗУ навчалася на Радянській Україні. Серед них — М. Соляк, О. Коцко, К. Пильо, Р. Грос, М. Ковалишин та багато інших комсомольських і партійних працівників, які діяли в підпіллі.

Революціонерам західноукраїнських земель доводилося працювати в умовах терору і переслідувань з боку урядових властей. Так, у 1931 р. каральні органи затримали у Польщі понад 10 тис. чол., половину з них за участь у визвольній боротьбі заарештували. На 70 політичних процесах проведених з липня 1931 до червня 1932 р., за неповними даними, було засуджено понад 400 робітників і селян Західної України⁵. Кидали до в'язниць, а то й фізично знищували часто без суду і слідства, в першу чергу партійних і комсомольських працівників. Багато разів опинялися за тюремними ґратами активні діячі КПЗУ і КСМЗУ Б. Дудикевич, М. Вовк, М. Кіх, О. Платонова, О. Солімчук, брати П., Д. і В. Майданські, К. Козловський, П. Підлетейчук та інші. Письменника-революціонера О. Гаврилюка судили за комуністичну діяльність у період з 1929 по 1939 рр. 14 разів. Виняткову мужність і витримку виявляли революціонери-підпільники. «Вбогі люди! Не можна знищити ідею, вбиваючи людину» — писав О. Гаврилюк про катів польської дефензиви⁶.

На місце одних ставали інші бійці партії та представники робітничо-селянської молоді. Щоб подати допомогу партії і комсомолу західноукраїнських земель у тяжкій боротьбі, сюди на підпільну роботу прибували також комуністи і члени ВЛКСМ з Радянської України. Серед них велике довір'я і заслужену повагу мали комсомольські ватажки Грицай, В. Пересада, Г. Опалько⁷. Це були досвідчені організатори молодіжного руху. Вони багато зусиль доклали до справи розвитку та ідейно-політичного зміцнення КСМЗУ.

В грудні 1931 р. на території Радянської України відбувся I з'їзд КСМЗУ. В його підготовці й проведенні взяв активну участь комсомол Української РСР. Нелегко було пробратися через поліцейські кордони до Радянського Союзу. I хоч на з'їзд з'явилося лише 24 делегати, вони правомірно представляли всю робітничо-селянську молодь поневоленого краю. Серед її посланців були В. Паркулаб та Ян Коваш (нині проживає в ПНР, член ПОРП) від Станіславського окружкому, Н. Гаускнехт — від Дрогобицької окружної комсомольської організації.

З'їзд вітав присутніх на ньому керівників КП(б)У — С. В. Косіора і М. О. Скрипника. Микола Олексійович виступив перед делегатами з

³ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1968, стор. 164.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 526, арк. 4, 8.

⁵ L. Kwzemięn. Kropła w protoku, T. II Iskvy. Warszawa, 1963, стор. 86, 87.

⁶ За волю народу, Львів, 1954, стор. 152.

⁷ На чолі визвольної боротьби, К., 1965, стор. 95; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, стор. 318.

промовою і розповів про великі досягнення українського народу в будівництві нового життя.

Виробивши політичну і тактичну лінію КСМЗУ в умовах загострення економічної кризи та посилення наступу капіталу на права народу, з'їзд прийняв звернення до трудової молоді Західної України і закликав її спільно з трудящими Польщі посилити боротьбу за повалення фашистського режиму, добровільне об'єднання західноукраїнських земель з УРСР.

Керуючись цими рішеннями, комсомольські організації значно активізували свою діяльність. Юнацький рух у краї дедалі зростав. Молодь під керівництвом комсомолу брала активну участь у численних політичних виступах трудящих 1923 р., страйковій боротьбі робітничого класу в роки економічної кризи, у заворушеннях селян на початку 30-х рр., масовому русі за скликання антинаціоналістичного Робітничо-селянського конгресу.

Яскравою сторінкою в історії КСМЗУ була її діяльність, спрямована на те, щоб здобути право навчання дітей українців рідною мовою, добитися відкриття українського університету у Львові, забезпечити вільний розвиток національної культури, літератури, мистецтва. Молодь вимагала від окупаційних властей припинити утиски, провадила масовки, мітинги, демонстрації, страйки протесту. На захист національних прав трудящих партійні і комсомольські організації мобілізували широкі верстви населення: робітників, селян, прогресивну інтелігенцію, студентів, учнів. Масовими виступами була озناменована боротьба за українські народні школи в 1934 р. Лише в квітні і травні того року їх налічувалось близько 40. У Львівському, Львів-Підміському, Станіславському, Холмському, Тернопільському, Коломийському, Дрогобицькому округах відбулися шкільні страйки і демонстрації. Вони проходили під лозунгами: «Організація українських шкіл на кошти держави!», «Надання допомоги дітям шкільним приладдям, книжками, одягом, харчуванням, скасування шкільних оплат і податків» і т. д.⁸

З ініціативи комуністів і комсомольців організовувалися самодіяльні художні колективи, театри, хори, бібліотеки. Це сприяло ознайомленню маси з духовними надбаннями українського народу, з культурним життям на Радянській Україні, вихованню молоді в революційному дусі.

В рядах КСМЗУ проти соціального і національного гніту на Західній Україні разом з українцями виступали поляки, білоруси, росіяни, євреї та представники інших національностей.

Героїчну боротьбу західноукраїнських трудящих підтримувала молодь Радянської України і всіх братніх республік СРСР.

Так, учасники ювілейного Пленуму ЦК ЛКСМУ (11 липня 1934 р.), присвяченого 15-й річниці заснування Спілки надіслали комсомольцям Західної України поздоровлення і побажання успіхів у справедливій боротьбі за соціальне й національне визволення і возз'єднання з УРСР⁹. ВЛКСМ та ЛКСМУ подавали комсомолові західноукраїнських земель за посередництва КІМ значну матеріальну допомогу, необхідну для налагодження видавничої справи, організації таємних друкарень, випуску, перевезення і розповсюдження газет, журналів, листівок, прокламацій, відозв. Кошти для цього надходили за рахунок добровільних внесків комсомольців і молоді Радянської України¹⁰.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 716, арк. 72, 116.

⁹ Там же, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1036, арк. 53.

¹⁰ Там же, од. зб. 1166, арк. 31.

З року в рік активізувалася діяльність КСМЗУ, зміцнювалися і зростали чисельно її низові організації. Якщо 1929 р. у її рядах було 400 членів¹¹, то в 1936 р.— близько 9 тис.¹²

Значну увагу було приділено виконанню рішень VII конгресу Комінтерну (липень—серпень 1935 р.) і VI конгресу КІМ (вересень—жовтень 1935 р.), які націлили компартії і спілки молоді на створення народного фронту боротьби проти фашизму і війни.

Керуючись цим, КСМЗУ перебудувала свою роботу, удосконалила і збагатила її форми. Комсомольці пропагували рішення Комінтерну і КІМ, викривали класову суть санаційного і оунівського фашизму, соціал-реформістську ідеологію, виступали на захист соціальних і національних інтересів українського народу.

Демократично настроєна молодь, згуртована на антифашистській платформі, залучалася до революційної боротьби. Спільно з нею комсомольці проводили кампанії за звільнення політичних в'язнів, організували страйки, брали участь у відзначенні пам'ятних революційних подій і свят: дня «З-Л», 1 Травня, роковини Великого Жовтня та ін. Так, 1 Травня 1936 р. у Львові, Стрії, Станіславі, Дрогобичі, Бориславі, Луцьку, Перемишлі та інших містах і селах¹³ на демонстрацію вийшли молодіжні колони з транспарантами «Крокує молодь» і червоними прапорами.

Великого політичного резонансу набули організовані КСМЗУ влітку 1936 р. торжества з нагоди 80-річчя від дня народження письменника-революонера І. Я. Франка. Маніфестації мітинги на честь великого Каменяра вилилися у масові спільні виступи робітничо-селянської молоді проти санаційного режиму окупантів і українського націонал-фашизму. У с. Нагуевичах на батьківщині письменника в дні ювілею зібралося близько 6 тис. чол., що прибули сюди з багатьох міст і сіл¹⁴.

Активно боролася західноукраїнська молодь за мир. З почуттям глибокого розуміння інтернаціонального обов'язку виступала вона на захист СРСР.

Шлях, пройдений КСМЗУ на всіх його етапах та її діяльність є яскравим свідченням безмежної відданості великій справі комунізму. У героїчний літопис історії нашого народу записано подвиги партизанів «Червоної дванадцятки» — Петра Шеремети, Івана Цепка, Степана Мельничука, славних підпільників Галичини і Волині, відважних комсомольців Василя Дашкевича, який загинув з червоним прапором під час першотравневої демонстрації 1924 р. у м. Заболотіві (Івано-Франківська область), Нафталі Ботвина, розстріляного польськими окупантами у 1925 р., студента Львівського політехнічного інституту Юрія Михальчука, замордованого у в'язниці «Бригідки», та інших юних героїв. Своєю боротьбою комсомольці внесли значний вклад у справу соціального і національного визволення. У вересневі дні 1939 р. здійснилася віковична мрія народу — всі українські землі були возз'єднані в єдиній Українській РСР.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 526, арк. 5.

¹² Там же, ф. 233, оп. 1, од. зб. 234, арк. 28.

¹³ Там же, оп. 1, од. зб. 244, арк. 47.

¹⁴ Там же, од. зб. 234, арк. 21, 24; од. зб. 245, арк. 23.

ПІДВИЩЕННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО РІВНЯ
РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ЗАКАРПАТТЯ
(1945-1965 рр.)

Величезних успіхів досягли трудящі Закарпаття за роки Радянської влади у розвитку промисловості й сільського господарства. За цей час тут відбулася справжня культурна революція, яка неспізнано змінила обличчя цього колись відсталого краю. Культурні перетворення на Радянському Закарпатті мали вплив і на формування робітничого класу.

Розвиток промисловості вимагав все більшої кількості робітників. На 1959 р. промислово-виробничий персонал зріс порівняно з 1946 р. більш як на 32 тис. чол.¹, а за роки семирічки — на 52 тис. чол.²

Проте це було не простим зростанням числа зайнятих в промисловості людей. У робітничому класі в умовах соціалізму відбуваються значні якісні зміни, і зокрема підвищення загальноосвітнього рівня. Цьому питанню В. І. Ленін завжди приділяв значну увагу. Він пов'язував силу і міць соціалістичної держави з розвитком культури, з організаційною і культурною могутністю робітничого класу³. Н. К. Крупська, узагальнюючи ленінські положення про політехнізацію школи, писала, що робітник, який сьогодні лише виконавець, завтра може стати винахідником, а післязавтра видатним керівником виробництва. Вона вказувала, що соціалістичне будівництво неможливе без працівників з широкою загальноосвітньою, політичною і політехнічною підготовкою⁴.

Виховання трудівників з широким загальноосвітнім, політехнічним і політичним кругозором на Закарпатті, яке ввійшло в сім'ю радянських народів, було необхідною і водночас складною справою, оскільки пов'язувалось з дуже низьким загальноосвітнім рівнем населення. На кінець 1944 р. в Закарпатті нараховувалось понад 150 тис. неписьмених і малописьмених⁵. Особливо значний процент неписьменності був у верховинських округах: від 75% в Рахівському до 95% в Воловецькому⁶.

Такою була «культурна спадщина» капіталістичного світу. Завдання ліквідації неписьменності поставало перед визволенням Закарпаття на весь зріст. Цією роботою керували спочатку ЦК Спілки молоді Закарпатської України і відділ Політосвіти, реорганізований потім у відділ культурно-освітніх установ при Народній Раді Закарпатської Украї-

¹ Радянське Закарпаття в цифрах. Статистичний збірник, Ужгород, 1960, стор. 118

² Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область, К., 1969, стор. 66.

³ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 45, стор. 412.

⁴ Н. К. Крупская. Ленинские установки в области культуры. Сборник статей, М., 1934, стор. 70.

⁵ А. М. Ігнат. Успіхи культурно-освітньої роботи в Закарпатській області за роки Радянської влади.— Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 9, 1954, стор. 375.

⁶ Закарпатський обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. р-165, оп. 2, спр. 15, арк. 78; ф. р-325, оп. 1, спр. 23, арк. 48, 113.

ни. Після возз'єднання Закарпаття з Українською РСР керівництво цією галуззю в листопаді 1945 р. перейшло до сектора вечірніх шкіл робітничої і сільської молоді при облвн.

Вже протягом першого року народної влади кількість шкіл у краї була доведена до 753, а число учнів в них — до 110 тис.⁷ Однак письменні робітники могли прийти в промисловість лише через декілька років. А вони були потрібні терміново, і тому вже в ті роки було звернуто велику увагу на ліквідацію неписьменності серед дорослого населення.

Здійснюючи постанову Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи по ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення в західних областях України», в Закарпатті почали створювати гуртки по ліквідації неписьменності і малописьменності. Вже у грудні 1944 р. працювало 118 гуртків по ліквідації неписьменності і 87 — по ліквідації малописьменності, в яких навчалось відповідно 32 тис. і близько 3 тис. чол.⁸

Для більш широкого охоплення робітників навчанням враховували специфічні особливості окремих професій. Так, наприклад, для лісорубів, що працювали далеко в горах і лише раз у тиждень поверталися додому, влаштовували заняття безпосередньо в лісових колибах. Лише у Воловецькій окрузі в 1947/48 р. 270 лісорубів закінчили таким чином школи неписьменних і малописьменних⁹. Створювалися подібні школи і безпосередньо на підприємствах. На Ужгородській взуттєвій фабриці існувала не лише школа робітничої молоді для малописьменних, але й підготовчі курси¹⁰. Ті, що закінчили школи ліквідації неписьменності і малописьменності, залучалися до вечірніх шкіл робітничої молоді. Сесія Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих у січні 1951 р. закликала всіляко сприяти тому, щоб молодь, яка закінчила школи неписьменних, продовжувала навчання в школах робітничої молоді¹¹.

За роки Радянської влади в Закарпатті зростала мережа вечірніх шкіл і кількість учнів у них. Уже в 1945 р. було відкрито 11 вечірніх шкіл робітничої молоді¹². На 1950/51 навчальний рік кількість цих закладів збільшилась у 2 рази, а число учнів становило понад 3 тис. В 1958/59 навчальному році було 38 шкіл, в яких навчалось 5738 чол., а у 1964/65 р. — відповідно 49 і 12 034*.

Враховуючи специфіку окремих професій, у м. Ужгороді в 1960 р. було відкрито заочну школу. Ця зручна форма навчання викликала великий приплив учнів до школи. Вже в 1960/61 навчальному році обласною заочною школою було охоплено 678 учнів при наміченому плані 300 чол.¹³ Невдовзі в Закарпатті виникла ціла мережа заочних шкіл. В 1964/65 р. було уже 8 таких шкіл з 8094 учнями в них*.

Аналіз цифрових даних по вечірніх школах робітничої молоді і заочних школах показує, що кількість їх за 20 років Радянської влади зростає більше ніж в 5 разів, а кількість учнів — в 64 рази. На підприємства прийшла армія освічених робітників. Тільки повну середню освіту дістали понад 24 тис. чол. Знаменним є той факт, що зростала кількість робітників, які навчалися в старших класах. Починаючи з 1951/52 навчального року, середні школи випускають більше учнів, ніж

⁷ ЗОДА, ф. р-195, оп. 14, спр. 26, арк. 64.

⁸ Там же, ф. р-14, оп. 1, спр. 340, арк. 2.

⁹ І. Ф. Буркало. З історії ліквідації неписьменності і малописьменності на Закарпатті в роки Радянської влади.— УІЖ, 1966, № 5, стор. 101.

¹⁰ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 155, оп. 1, од. зб. 8, арк. 73.

¹¹ ЗОДА, ф. р-294, оп. 10, спр. 396, арк. 5; спр. 395, арк. 9.

¹² Там же, ф. р-165, оп. 2, спр. 5, арк. 1.

* Дані взяті з матеріалів Закарпатського облвн.

¹³ ЗОДА, ф. р-165, оп. 2, спр. 1612, арк. 14.

неповні середні. Спочатку ця різниця була незначною, але в наступні роки вона все збільшувалась і в 1964/65 навчальному році XI класів закінчило в 4 рази більше дітей, ніж VIII класів.

Для забезпечення найбільш сприятливих умов для навчання при багатьох вечірніх школах було відкрито змінні класи. Часто такі змінні класи створювалися безпосередньо на підприємствах. Так, при школі в м. Хусті в 1961 р. працювало 5 змінних класів, в тому числі — IX клас при лісокомбінаті і на фетро-фільцевій фабриці. IX—X класи — на взуттєвій фабриці¹⁴.

Враховуючи багатонаціональний склад населення Закарпаття, було відкрито школи, в яких викладання велось українською, російською, угорською чи румунською мовами. Там, де не було такої можливості, в школах організовували паралельні класи з різною мовою навчання.

Незважаючи на великі досягнення в справі всеобучу, на багатьох великих підприємствах значна кількість робітників була або малограмотною або зовсім неграмотною¹⁵. Виконуючи настанови партії щодо поліпшення загальної освіти працюючої молоді, партійні та державні органи активізували роботу по підвищенню загальноосвітнього рівня трудящих. В результаті цього значно збільшилось число шкіл робітничої молоді, заочних шкіл і особливо зріс контингент учнів в них. Досягненню успіхів у підвищенні загальноосвітнього рівня робітників сприяв також ряд важливих факторів, і зокрема бажання робітників отримати знання.

Робітник сучасного виробництва не може не відчувати необхідності підвищення освіти. Н. Біда, бригадир колективу комуністичної праці Мукачівської меблевої фабрики «Карпати», писав в газету «Прапор перемоги»: «Вже сьогодні бачиш риси трудівника, який житиме при комунізмі. Прочитавши проект Програми Комуністичної партії, ми зрозуміли, як ще багато треба нам зробити, щоб повністю відповідати вимогам морального кодекса будівника комунізму. Адже підприємство майбутнього — це нова техніка, висока організація виробництва, робітники з вищою, середньою освітою»¹⁶.

Це прагнення робітників стати врівень з вимогами сучасного виробництва добре помітне по пунктах індивідуальних і колективних соціалістичних зобов'язань. Уважний розгляд текстів соціалістичних зобов'язань бригад показує, що майже кожна з них врешті-решт приходила до висновку про необхідність підвищення загальноосвітнього, культурного і технічного рівня. Так, наприклад, бригада тов. Мурги на взуттєвій фабриці м. Ужгорода в ряді взятих зобов'язань висувала спочатку пункти, пов'язані з виконанням виробничого плану, підвищенням якості продукції. Але пізніше в зобов'язаннях бригади з'являються нові пункти — про підвищення технічного і культурного рівня¹⁷.

Особливо зросло прагнення робітників до підвищення рівня своїх знань в той період, коли наша країна перейшла до побудови комуністичного суспільства. «В період розгорнутого будівництва комунізму оволодіння загальноосвітніми, економічними і технічними знаннями всіма трудівниками набуває великого значення. Адже тільки всебічно розвинутий, освічений робітник може творчо підходити до своєї праці. Виходячи з цього, я зобов'язуюсь до кінця 1963 р. одержати середню

¹⁴ ЗОДА, ф. р-852, оп. 2, спр. 214, арк. 158.

¹⁵ Ужгородський міський державний архів, ф. 246, спр. 65, арк. 20.

¹⁶ «Прапор перемоги» (огран Мукачівського МК і РК КП України, міської і районної Рад депутатів трудящих), 5 серпня 1961 р.

¹⁷ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 155, оп. 1, од. зб. 17, арк. 65—66.

освіту»¹⁸,— писав Г. Попик, ударник комуністичної праці меблевого комбінату м. Мукачєвого.

Рух за створення бригад комуністичної праці з перших же днів свого існування висунув необхідність підвищення загальноосвітнього рівня членів бригад. «Навчання стане для кожного члена нашої бригади законом, постійно будемо підвищувати свою ділову кваліфікацію, загальноосвітній і політичний рівень»,— записали в своєму зобов'язанні комсомольці бригади В. Ю. Хімич з Ужгородського фанерно-меблевого комбінату. Своє зобов'язання вони виконали. Всі члени бригади навчались у вечірній школі робітничої молоді¹⁹.

Авангардна роль в справі організації навчання належала комуністам, які самі постійно вчилися. Партийна організація Перечинського лісохімзаводу не обмежувалася лише турботою про підвищення загальноосвітнього рівня комуністів. Вона проводила значну роботу по залученню всіх робітників до навчання, особливо молоді²⁰. «Необхідно проводити роз'яснювальну роботу про важливість підвищення своїх знань всіма членами нашого соціалістичного суспільства, залучити максимальну кількість робітників, особливо звернути увагу на молодь»,— говорилося в рішенні партбюро від 13 липня 1955 р.²¹ Намагаючись встановити постійний контроль за навчанням робітників, партбюро широко залучало до цієї справи представників громадських організацій і адміністрацію заводу, комсомол²².

Майже щороку на партійних зборах заводу в тій чи іншій формі розглядалися проблеми навчання: в питаннях про роботу комсомольської організації, про підбір і виховання кадрів на заводі, про роботу бригад лісохімзаводу, які виявили бажання боротися за звання бригад комуністичної праці²³.

Питання поліпшення загальної освіти працюючої молоді обговорювалось на засіданні бюро Закарпатського обкому КП України та облвиконкому 4 січня 1961 р.²⁴ Це ж питання стояло на порядку денному міських, районних комітетів партії²⁵.

При цьому було виявлено недоліки в мережі вечірнього навчання, розроблені плани і пропозиції.

На цей час понад 80% контингенту учнів вечірніх шкіл складала робітнича і колгоспна молодь²⁶. Проте перед вечірніми школами стояли ще великі завдання. Як вказувалось у Постанові Ужгородського МК КП України та виконкому міськради у 1961 р. з 12568 чол. молоді віком від 16 до 29 років не мали середньої освіти 2569 чол.²⁷ Постанова зобов'язувала спрямувати всі зусилля на збільшення набору до шкіл робітничої молоді. З цією метою було намічено провести в липні місяці нараду керівників підприємств разом з секретарями партійних організацій по питаннях навчання робітничої молоді.

Аналогічні заходи проводились по всьому Закарпаттю. В результаті план набору до вечірніх шкіл був перевиконаний²⁸.

¹⁸ «Прапор перемоги», 8 серпня 1961 р.

¹⁹ Ужгородський міський державний архів, ф. 246, спр. 101, арк. 9, 26.

²⁰ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 326, оп. 1, од. зб. 30, арк. 167.

²¹ Там же, од. зб. 27, арк. 105—106.

²² Там же, оп. 1, од. зб. 32, арк. 111; од. зб. 30, арк. 167.

²³ Там же, оп. 321—1, од. зб. 15, арк. 123; оп. 2, од. зб. 1, арк. 9; оп. 3, од. зб. 1, арк. 231.

²⁴ ЗОДА, ф. р-165, оп. 2, спр. 1612, арк. 59.

²⁵ Ужгородський міський державний архів, ф. 246, спр. 165, арк. 11—14.

²⁶ ЗОДА, ф. р-165, оп. 3, спр. 1612, арк. 30.

²⁷ Ужгородський міський державний архів, ф. 246, спр. 165, арк. 11—14.

²⁸ ЗОДА, ф. р-165, оп. 2, спр. 1612, арк. 60.

В організації набору учнів значну роботу провели адміністрація підприємств і профспілкові організації. На багатьох підприємствах були створені спеціальні комісії та ради сприяння навчанню робітників.

Адміністрація підприємств згідно Постанови Ради Міністрів СРСР від 15 листопада 1959 р. і Постанови Ради Міністрів УРСР від 9 грудня 1959 р. «Про встановлення скороченого робочого дня або скороченого робочого тижня для осіб, які успішно навчаються без відриву від виробництва в школах робітничої і сільської молоді — вечірніх (змінних, сезонних) і заочних загальноосвітніх школах» надавала робітникам, що навчаються, роботу в першу або в третю зміни, один на тиждень вільний день, або скорочувала робочий день на 2 години в дні занять в школі²⁹.

Багато робітників, що успішно закінчили школи, продовжують навчання в середніх спеціальних або вищих учбових закладах. Лише в Ужгородському університеті кількість робітників на заочному відділенні зросла з 32 в 1958/59 навчальному році до 936 в 1963/64 році³⁰.

Необхідність освіти для розширення загального кругозору поєднується з можливістю підвищити розряд, перейти на керівну посаду і т. ін. М. Делеган, лакувальниця меблевого комбінату м. Мукачева, делегат ХХІІ з'їзду КПРС, писала в замітці «Про моїх товаришів з меблевого»: «Більше як 20 наших робітників вчиться у вищих і середніх спеціальних учбових закладах, близько 80 чоловік — в вечірніх школах. Майстер М. Глеба і шліфувальник І. Бабіта незабаром стануть інженерами»³¹.

Таким чином, за 20 років Радянської влади в загальноосвітньому рівні робітничого класу Закарпаття відбулися великі зміни. Так, якщо на Буштинському лісокомбінаті в 1945 р. питома вага робітників з незакінченою середньою освітою становила 17,5%, а з середньою освітою не було жодного, то в 1965 р. картина змінилася. Робітники з середньою освітою становили 13,4%, з середньою спеціальною — 1,7% і з незакінченою середньою — 43,4%, багато навчалось у вищих учбових закладах³².

А в цілому по Закарпаттю, то лише за семирічку кількість спеціалістів з середньою і вищою освітою зросла на 13 тис. чол.³³

Величезні зміни відбулися в загальноосвітньому рівні робітничого класу Закарпаття за роки Радянської влади. В Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» записано: «Нині близько 50 процентів робітників мають повну і неповну середню освіту»³⁴. І в цих культурних досягненнях є і частка робітничого класу Закарпаття, який разом з усім радянським народом впевнено прямує до комунізму.

²⁹ Ужгородський міський державний архів, ф. 246, спр. 178, арк. 1.

³⁰ Архів Ужгородського державного університету. Річні звіти за 1958/59 навчальний рік, арк. 15; за 1963/64 навчальний рік, арк. 16.

³¹ «Прапор перемоги», 17 жовтня 1961 р.

³² Поточний архів Буштинського лісокомбінату. Доповідь директора Буштинського лісокомбінату на честь святкування дня робітника лісу, 1966 р.

³³ Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська обл., стор. 66.

³⁴ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 35.

ОСНОВНІ РИСИ ПІЗНЬОПЛЕМІННОГО ТА РАННЬОДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ * СЛОВ'ЯН

Думка про слов'ян як однорідне ціле склалася давно. Це стверджували ще автори в епоху середньовіччя. Так, Варфоломей Англичанин, запозичивши відомості від місіонерів-міноритів, дотримувався тієї думки, що слов'яни в мові і звичаях схожі між собою, хоч і відрізняються віросповіданням¹. Письменники XVIII і XIX ст. також визнавали, що цим племенам властиві спільні риси. І. Г. Гердер з явною симпатією характеризував їх як працюючий, гостинний народ, волелюбний і миролюбний, хоробрий, мужній, але нездатний до військової організації, що зумовило поневолення його іншими народами². У своїй ґрунтовній праці «Про слов'янські старожитності» П. І. Шафарик, на жаль, здійснив тільки першу частину — про стародавню географію та історію слов'ян. Друга запланована частина, яка мала характеризувати їх звичаї не була ним написана, за винятком небагатьох фрагментів³. Втім, наприкінці цієї праці автор указував на те, що «право, політичний устрій, релігія, мова, спосіб життя і виробництва, звичаї та нрави є спільними різним слов'янським паростям і становлять доказ первісної чистоти і однаковості всього (слов'янського) роду»⁴. На противагу І. Г. Гердеру, який, формулюючи свою точку зору, керувався скоріше загальними враженнями, ніж науковим підходом до даного питання, Шафарик був великим знавцем джерел. Ця думка про спорідненість слов'ян є ніби підсумком його численних спостережень і з нею потрібно рахуватись.

Л. Нідерле (на підставі його загальної схеми провадив наукові дослідження Шафарик) дійшов більш диференційованого висновку, що пояснюється насамперед залученням до розгляду нового роду джерел — археологічних. У резюме скороченого варіанту своєї праці Нідерле писав: «Культура, досягнута слов'янами у X і XI століттях, не була єдиною, як не була цілком єдиною слов'янська культура і в доісторичну епоху. Слід упевнено констатувати, що великий, знаменний поділ слов'ян на дві культурні сфери: західну і східну, став справою не тільки пізнішої історії, навіть не тільки IX—XI століть — епохи, коли слов'яни найбільше сприймали вплив ззовні, — але й справою попередніх, доісторичних епох»⁵.

Ця теза, обґрунтована археологічними даними, ще не свідчить про те, що Нідерле заперечував єдність слов'ян, він тільки вважав її диференційованою, а не монолітною. В інших своїх працях він твердив, що навіть в його час між окремими слов'янськими народами «є великі відмінності в характері», проте існують й «певні спільні риси», які «від-

* Визначення «рання держава» вказує тут на перший етап ранньо-феодальної держави.

¹ A. E. Schönbach. Des Bartholomaeus Anglicus Beschreibung Deutschlands gegen 1440.—Mittellungen des Instituts für Österreichische Geschichte, 1906, № 27, стор. 77.

² J. G. Herber. Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, Bd. 2, Berlin u. Weimar, 1965, стор. 280—283.

³ K. Paul. Pavel Josef Šafařík. Život a dílo, Praha, 1961.

⁴ P. J. Szafarzyk. Słowiańskie starożytności, t. 2, Poznań, 1844, стор. 765.

⁵ Л. Нидерле. Словянские древности, М., 1956, стор. 419—420.

різняють слов'янський характер від германського»⁶. Щодо матеріальної культури погляди, схожі з думкою Л. Нідерле, висловлюють останнім часом різні археологи. Так, В. Хенсель твердить, що «серед слов'янських культурних цінностей протягом середньовічного періоду можна помітити поряд з відмінами ще більшу схожість»⁷.

На жаль, Л. Нідерле не провадив самостійних досліджень у галузі суспільного і політичного устрою слов'ян, користуючись при написанні своєї книги допомогою і працями юристів — Т. Сатурника і особливо К. Кадлеця. Останній не мав сумніву щодо первісної єдності суспільного і політичного устрою слов'ян і поряд з тим вважав, що відмінні риси з'явилися в ньому, починаючи з VI ст., насамперед серед тих племен, які опинилися на березі моря (зокрема балтійські) або жили у сусідстві з чужими народами. Чималий вплив на диференціацію слов'ян мало також їх переселення; окремі племена, займаючи нові землі, внаслідок боротьби, яку їм доводилося вести, поліпшили свою організацію швидше, ніж ті, що залишилися на старих місцях або переселилися на інші території мирним шляхом⁸. Однак Кадлець не стверджував того, що докорінна зміна в політичному устрої слов'ян відбулася зразу з VI ст., а навпаки розглядав їх політичний лад і право в епоху раннього середньовіччя як систему певною мірою цілісну⁹.

Такої ж концепції дотримуються й сучасні визначні дослідники середньовічного суспільного устрою слов'ян. Так, К. Тименецький, який вивчав внутрішні процеси Польщі цієї доби, на підставі історичних паралелей з іншими слов'янськими країнами вважав, що диференціація поглибилася тільки з XIII ст., а до цього «ми мали справу скоріше з місцевими різновидами тих самих, по суті, інститутів. Поряд з спільністю мови характеризувала всіх слов'ян також принципіальна спільність інститутів в економічному житті й соціальній організації»¹⁰. Відомий радянський історик Б. Д. Греков, досліджуючи поряд з середньовічною Руссю найдавніші пам'ятки інших слов'янських народів, також дійшов подібного висновку: «Вивчаючи найдавнішу долю слов'янських народів, ми переконалися в тому, що основні лінії соціально-економічного, політичного і культурного розвитку були спільними для всіх паростей слов'янства, що історія східних слов'ян тісно перепліталася з історичним розвитком південного і західного слов'янства». Він зазначав, що в той час існувала «відносна єдність внутрішнього соціально-політичного життя слов'янського світу»¹¹. Слід вважати, що це відповідає об'єктивній історичній дійсності.

Останнім часом деякі відомі дослідники¹², скептично ставлячись до концепцій цілковитої єдності тодішнього слов'янства (в чому вони мають рацію), висловили сумнів у доцільності наукової програми, мета якої — відтворити процес формування загальнослов'янського політичного устрою і права. Можна погодитися з їх думкою про те, що важко виявити специфічні, властиві тільки слов'янам інститути, бо, як правило, вони дублюються у германців, балтів та інших народів. Ці твердження

⁶ Л. Нідерле. Славянские древности, М., 1956, стор. 419.

⁷ W. Hensel. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, Warszawa, 1965, стор. 620.

⁸ K. Kadlec. O politycznym ustroju Słowian, zwłaszcza zachodnich przed X wiekiem.— Początki kultury słowiańskiej, Kraków, 1912, стор. 65.

⁹ Там же, стор. 31—148.

¹⁰ К. Тумієнєцькі. Historia chłopow polskich, t. I, Warszawa, 1965, стор. 284.

¹¹ Б. Д. Греков. Избранные труды, т. I, М., 1957, стор. 392, порівняй стор. 105.

¹² J. Bardach. Historia państw słowiańskich — „Kwartalnik Historyczny”, 1965, № 7, стор. 255—283. (Проте автор не заперечує можливості певної схожості економіки і суспільного устрою слов'ян, стор. 274); F. Graus. Deutsche und slawische Verfassungsgeschichte.— „Historische Zeitschrift”, 1963, № 197, стор. 297.

також слушні, оскільки виходять з факту запозичення слов'янами різних юридичних елементів від тих чи інших сусідів. Проте схожість слов'янських інститутів і окремих норм з відповідними елементами у інших народів не послаблює, а посилює концепцію загальнослов'янської правової системи, бо запозичені чужі зразки засвоювалися всією етнічною групою, всіма племенами.

Крім того, питання про спільність їх суспільного і політичного устрою потрібно розглядати не тільки з типологічної, але й історичної точки зору. В епоху раннього середньовіччя не зустрічається інша етнічна чи регіональна група, яка б виявила цілковиту схожість з тогочасним слов'янством, переживаючи з ним ті ж самі етапи внутрішнього розвитку. Можна сказати, що цим внутрішнім процесам властивий специфічний ритм, який виправдовує кваліфікацію слов'янства як єдиного цілого.

Слід уважніше придивитися до політичного устрою давніх слов'ян з тим, щоб на підставі фактів визначити якою мірою можна говорити про загальнослов'янську модель у цій галузі, тобто про сукупність загальних основних ознак, властивих політичній організації у різних груп слов'янства. Вперше накреслив модель племінного устрою слов'ян в перспективі його розвитку, а також первісних державних форм чеський історик-юрист В. Прохазка. У розвитку племінної структури він помітив три фази: етнічну, територіальну і князівську; визнав, що наступною за ними була перехідна фаза від племінного устрою до державного, названа ним «протофеодальним князівством». Завершальною, на думку В. Прохазки, є фаза ранньофеодальної держави з її чиновництвом і дворянською армією, християнською ідеологією, «дворянською вотчиною»¹³. Добре ознайомлений з літературою предмету, чеський історик здебільшого бездоганно встановлює окремі прикмети внутрішнього устрою, але в цілому його схема позначена якоюсь статичністю розмежування її елементів. Брак джерел не дає змоги розпізнати всі тонкощі змін, що відбувалися, та й ті не уклалися в тверді рамки, визначені В. Прохазкою. Очевидно, не можна протиставляти явища племені «етнічного» і «територіального»: адже ознака територіальності є атрибутом будь-якої верховної політичної організації. І найдавніші племена, згідно з свідченням про германців Гая Юлія Цезаря, берегли й захищали свої території. Так само тенденція до передачі князівської функції особам, які належали до певної династії, спостерігається раніше третьої фази, прийнятої автором. Залишаються неясними також відмінності між «протофеодальним князівством» і «ранньофеодальною державою»¹⁴, оскільки наявність дружини та й чиновників (вже у Святополка Моравського були свої indices), на яку покликається В. Прохазка, відзначена в обох цих фазах. «Дворянська армія» є поняттям передчасним навіть для останньої фази, бо тодішні збройні сили склалися з васалів князя і його дружини. Тут не розглядаються указані цим дослідником другорядні ознаки.

Запропонована В. Прохазкою схема наводить на думку про те, що процес розвитку племінного устрою слов'ян здійснювався ніби за суворо встановленим планом. Насправді ж, зміни відбувалися стихійно, залежно від історичних обставин проявлялися в різноманітних перехідних поєднаннях елементів, але в силу єдності основних економічних і

¹³ V. P r o c h á z k a. Typologický nástin předstatního politického vyvoje Slovanů.— Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze, Praha, 1968, стр. 469—474.

¹⁴ VI mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Rezumé přednášek, příspěvků a sdělení, Praha, 1968, стр. 409.

соціальних умов та відповідних історичних закономірностей скрізь вели до однакових результатів.

Певно доцільнішим буде визначити вихідний і кінцевий пункти цього процесу, а конкретні подробиці залишити на розгляд історіографії окремих слов'янських країн.

Вихідним пунктом його є пізньоплемінний устрій, модель якого має кілька головних ознак. У всіх слов'ян відзначено двоступеневу територіальну структуру. Нижчий її ступінь звичайно називають племенем, або, умовно, «малим племенем» на відміну від вищого ступеня — «великого племені», відомого також під назвою «союзу племен». Основу цієї структури становила перша з них — невелика територіально-етнічна організація, яка, здебільшого, займала терен в 2—10 тис. кв. км. Вона була типова для всіх слов'ян, але знайшла більш повне відображення тільки у західних, фрагментарно — південних, і майже не згадується в пам'ятках східних слов'ян. Однак радянські історики не мають сумніву щодо наявності й у них цієї організації в минулому. Мабуть, слід вважати малим племенем полочан, які жили на р. Полоті, та згаданих у «Повісті временних літ» радимицьких піщанців, що мешкали на р. Піщаній. Можливо, такі племена утворилися внаслідок розкладу великих об'єднань. Досить рідко вони діяли самостійно і, як правило, входили до складу останніх, що були відомі у всіх слов'ян, не виключаючи Болгарію, де до нашестя Аспаруха існував союз «семи племен» (важко погодитися з тим, що це був «союз» семи жуп, тобто мале плем'я).

Таким чином, двоступеневу територіальну структуру можна вважати явищем загальнослов'янським. Так само характерними для всіх слов'ян виявились підрозділи малих племен з первісною назвою «жупани». Вона дуже рано перестала вживатися у східних слов'ян, хоч і залишила слід у топонімії. Коли почалось будівництво городищ, жупа була названа «городом», тому що укріплене місце ставало, як правило, центром внутрішнього життя даної територіальної одиниці. Баварський географ позначає «город» назвою *civitas* або *urbs* і підтверджує існування його як у західних слов'ян, так і у південних (придунайські ободрити) та східних (бужани, уличі). Жупа займала невелику площу в 200 (а то й менше) чи кілька сот квадратних кілометрів.

Основною рисою племінного устрою слід визнати його демократичний характер, притаманний всім слов'янам. Верховним органом племені й жупи було віче всіх вільних членів. Воно обирало князя, контролювало його діяльність, керувало політикою, вирішувало питання війни й миру, відало громадською землею. Така соціальна категорія, як племінна знать стала неодмінною ознакою слов'янського суспільства на тогочасному ступені розвитку. До складу її, мабуть, входили ті роди, з яких віче обирало князів і старійшин. Число цих родів було невелике, і вони користувалися особливою повагою серед свого племені. Руський літописець уявляв, що в Києві князівські функції виконувала династія, яка походила від трьох легендарних братів з Києм на чолі: «И по сих братии държати почата род их кнѣжение въ Полях». Подібне він відзначав і в інших слов'янських племенах. Про такі ж відносини у північно-західних слов'ян свідчать франкські аннали, а відомі факти щодо жупанів і архонтів у балканських родах не суперечать свідченням цих джерел. Так, у хоружанських слов'ян з княжого роду, який в середині VIII ст. очолював Борут, віче — ще й після встановлення державної влади — затверджувало собі князя.

На жаль, джерела не подають відомостей про економічну основу панування племінної знаті. З західних пам'яток впливає, що вона мала якісь володіння і, безумовно, вела власне господарство, обробляла землю, займалася скотарством і т. д. Здебільшого це робилося за допо-

могою чужої (а при демократичному устрої суспільства тільки рабської) праці. Очевидно, такі відносини були загальним явищем для всього слов'янства.

В межах слов'янського світу не помітно також суттєвої регіональної різниці в юридичному і економічному становищі народних мас. Всюди одноплемінники користувалися політичними правами і особистою свободою, ніде не відзначено залежності однієї вільної людини від іншої. Проте, напевно, населення не було однорідне в професіональному відношенні, тому що з нього виділився прошарок «воїв»-землеробів, що займалися як землеробством так і військовим ремеслом. Вірогідно, що саме цей соціальний прошарок названий в «Чудесах св. Димитрія» «вибраним цвітом всього слов'янського народу», тоді як новгородський літописець згадував «вои славны тысящу», з якими мав конфлікт Ярослав Мудрий. Сліди цієї категорії можна виявити й у західних слов'ян.

З найдавніших часів племена мали своє громадське господарство, фінансову систему. Все населення виконувало певні повинності. Освоєну територію, як правило, оточували лісові простори, де в зручних місцях були зроблені засіки; в ранне середньовіччя всюди будували городища. Всі ці спорудження обтяжували населення, яке виконувало свої повинності в силу рішень віча і під керівництвом обраних ним князів та жупанів. У північно-західних слов'ян існувала культова казна. Можливо, вона була створена на основі племінної, в яку передавалася частина воєнної здобичі, торговельні мита і судові штрафи (так, згідно з Тацітом, робили германці). Джерело доходів становила й данина, одержувана з слабкіших сусідів. У останніх також створювалася якась фінансова організація з метою збору данини і передачі її за призначенням. Від племінної казни, що була у розпорядженні віча, слід відрізнити князівську, до якої також надходили різні прибутки: продукти власного господарства, добровільні дарунки населення, «поклони», тощо. На жаль, через скудність джерел відомі лише фрагменти племінної фінансової системи, але вони відповідають даним Таціта про германців. Тому немає підстав заперечувати існування якоїсь загальнослов'янської системи такого роду.

Основним елементом військової організації слов'янських племен було загальне ополчення чоловічого населення, що надавало тодішньому ладу характер воєнної демократії. Ця поголовна повинність зберігалася деякий час і в умовах державності. Король Владислав Ягелло в пожалуваному литовським боярам у 1387 р. першому земському привілеї, який стосувався й руських територій, зробив застереження про те, що в разі нападу ворога повинні виступати не тільки бояри, але й всі здатні носити зброю, незалежно від станової приналежності. Безумовно, участь всього населення у захисті країни сприяло тривалому опору північно-західного слов'янства агресії німецьких феодалів. Ще раніше на подібний опір наштовхнувся імператор Маврій: його солдати, що воювали з придунайськими племенами, ремствували на «непереможну мужність» сили-силенної слов'ян. Проте, все населення брало участь у захисті вітчизни тільки в оборонній війні. Далекі походи в епоху середньовіччя здійснювалися невеликими силами, і мабуть лише за виняткових обставин число їх учасників перевищувало кілька тисяч. В походи вирушало не все ополчення, а тільки «професійні воїни», які мали краще озброєння (щоправда, для допоміжної військової служби призивалася певна кількість селян). Однак в племінну епоху дружини ще не набули свого класичного значення, оскільки при тодішньому політичному устрої та економічному базисі не вистачало засобів для їх цілковитого утримання. Вони, як правило, набиралися для одного виступу і розформовувалися після закінчення воєнних дій. Саме такого роду дружини були давнім і

повсюдним явищем у слов'ян (і не тільки у слов'ян); їх слід мати на думці, читаючи донесення Таціта про наскоки венетів на сусідів.

Майже немає джерел, що розповідали б про тогочасні судові органи. Проте було б помилкою вважати, що звичаєве право кривавої помсти існувало незалежно від них. Насправді, смертні вироки санкціонувалися безпосередньо чи посередньо вічем, а судочинство було у віданні органів племінної влади. Визначалися дві сфери судової організації: нижча і вища. Про першу з них не залишилося відомостей з тих часів, але вона збереглася до XVII—XVIII ст. як пережиток на території сучасної Білорусії (щоправда, лише в одній області) і на півночі Правобережної України у вигляді так званих «копних» судів. Це був слід жупних судів. Крім того, завдяки Тітлору і Гельмольцу одержано дані про вищу сферу судочинства, що набула форми племінних судових органів. Відомі науці нечисленні свідчення про характер останніх у слов'янському світі відповідають даним Таціта щодо германських судів, а тому практику судочинства можна вважати спільною для всього слов'янства.

Племінний устрій досяг високого рівня розвитку; в ньому існували елементи, притаманні, згідно з класичною юридичною концепцією, державі, а саме: населення, влада і територія. Але в цьому устрої не було найсуттєвішої ознаки державної структури класового суспільства: експлуатації всього населення соціальною верхівкою, що виділилася з нього, привласнивши верховну владу.

Саме тому потрібно протиставляти племінному ладові державний, що виник внаслідок докорінних змін і мав ряд рис, характерних тільки для нього. Слов'янські держави склалися інакше, ніж класичні *poleis* і *civitates*, які утворювалися на основі окремих невеликих племен. Як правило, у слов'ян об'єднувалася група племен, зв'язаних між собою найтіснішою мовною і етнічною спорідненістю. Не була винятком і Давньоруська держава — крім слов'ян, до неї увійшло лише те фінське населення, яке внаслідок колонізації і культурного впливу рано зазнало обрусіння. Всі інші неслов'янські східноєвропейські племена, що тяжіли до Давньоруської держави, вступали тільки в данницьку залежність, залишаючись самостійними політично. У Болгарії протоболгари також ослов'янилися у мовному відношенні дуже рано, мабуть, не пізніше VIII ст. Це видно з того, що вони майже не передали місцевим слов'янам тюркських лексичних елементів і відіграли серед придунайських племен роль організатора держави (аналогічно, наприклад, полянам серед східних слов'ян).

Племінні територіальні підрозділи здебільшого використовувалися державою при створенні власної структури, причому деякий час зберігалися контури великих племен (у Польщі вони помітні частково й нині). Древні жупи залишалися як нижчі територіальні одиниці під різними назвами: погост, ополля, осада, бургвард, жупання, околина і т. д. Термінологічна різноманітність указує на те, що процес відбувався автономно в різних слов'янських країнах, але всюди діяв принцип використання племінної структури в цілях державної адміністрації.

Основна зміна відбулася в структурі політичної влади. Князь зосередив у своїх руках функції верховного органу держави, набув (разом з династією) вотчинне (патримоніальне) право на державну територію. Таким чином, демократична основа політичного устрою поступилася місцем князівській владі. Однак, насправді князь був представником панівної верхівки. Між ними існували відносини взаємної залежності. Певний, подекуди довгий час після утворення держави діяло народне віче, але воно змінило свій первісний склад, а разом з тим і політично-соціальний характер, оскільки в ньому стали брати участь тільки міські жи-

телі, зв'язані різними узами з панівною феодальною верхівкою. Селяни, які не чули далекого міського вічного дзвону, фактично, не могли взяти участі в народних сходах. Всі ці структурні особливості були властиві всім слов'янським державам. В жодній з них, на відміну від Західної Європи, не набуло принципового значення ленне начало, але як і на Заході, центр правління встановився у князівському дворі, а при князді діяла рада, утворена з представників феодальної знаті.

В генеалогічному відношенні панівний феодальний клас був продовженням племінної верхівки. Важко погодитися з думкою, нібито останню в ході боротьби за побудову держави поголовно знищили¹⁵. Щоправда, княгиня Ольга розгромила древлянську знать. Проте вона винищила тільки тих старійшин, які перебували в Іскоростені; немає ніяких відомостей про переслідування владою також їх родин. Панівна верхівка Давньоруської держави склався, головним чином, з представників місцевого населення — норманни становили лише незначну її частину. Так само можна встановити генеалогічну спадковість племінної та феодальної знаті в інших слов'ян.

Матеріальний побут правлячої соціальної групи ґрунтувався насамперед на тих прибутках, які одержувала держава від населення, обтяженого повинностями. Розподіл цих надходжень відбувався у вигляді князівських дарувань, поділу воєнної здобичі, службового призначення на доходні місця, кормлень і т. д. Однак, в міру того як зміцнювався державний лад, панівна верхівка дедалі більше прагнула до децентралізації прибутків, інакше кажучи до здобуття (чи за допомогою князівських нагород, чи шляхом захоплення) феодальних прав щодо виконувачів державних повинностей. Так утворювалися і зростали феодальні володіння.

Нижчі верстви населення виступають в джерелах під різними найменуваннями, проте цій термінологічній різноманітності не слід надавати особливо великого значення, оскільки вона є здебільшого відображенням численних податей, що їх збирали держава і феодальний клас, і не розкриває суті економічного й соціального становища залежних груп. У схемі соціальної диференціації нижчих верств населення розрізняються три категорії.

Перша — це та соціальна група, що походить з племінної категорії «воїв» (за новгородським літописцем — «вои славны тысящу»). На Русі вона зосереджувалася, головним чином, у містах; в Польщі та інших слов'янських країнах з неї, певно, склався нижчий прошарок військово-служилих людей. Другу категорію становила маса вільних сільських безпосередніх виробників, яка дедалі більше ставала залежною від феодалів. Третя — нечисленний клас рабів, що поступово перетворювався в категорію феодально залежних людей. Ці категорії, особливо друга і третя, відомі всім слов'янам. Всюди вони розвивалися в одному напрямі — поступової феодалізації.

В області фінансового устрою також відбувався глибокий перелом, зв'язаний з падінням демократичного ладу: право обкладення повинностями і право санкції перейшло від віча до князя і феодалів. Це явище загальне не тільки для слов'ян. У них, як і всюди на даному ступені розвитку, переважає натуральний характер повинностей відповідно до їх економічного рівня. Однак, у різних слов'янських країнах в окремих випадках помітно й розходження. Так, руському полюддю у Польщі відповідають стації, тоді як у Чехії аналогічне явище не розвивалося. Зате

¹⁵ F. Graus. Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten, Historica X, Praha, 1965, стор. 24 (щодо Чехії).

в останній, як і в Польщі, біля городищ оселилося багато служилих людей, тимчасом на Русі відповідні функції виконували міські ремісники.

Військова організація також перейшла у відання князя. Саме тоді утворилася дружина у власному розумінні цього слова, яка жила на цілковитому утриманні. Але вона була ще нечисленною, і тому їй не слід надавати великого значення у загальній військовій системі. До складу дружини входили молоді нежонаті чоловіки (отроки), які заснувавши власну домівку, вибували з рядів війська і поверталися до того соціального середовища, звідки походили. Ним була, як правило, одна з категорій васалів. Саме васали становили основну частину особового складу збройних сил і поділялися на дві різного походження групи — колишню племінну знать, перетворену в феодалів і колишніх племінних «воїв», оскільки вони не покинули своєї професії. Васальний характер військового ладу яскраво відбився в руських міжкнязівських договорах, де встановлювалося: «а боярам и слугам межы нас вольным воля». Те ж саме відбувалося і в інших слов'янських країнах.

Судові органи зазнали змін у тому ж напрямі. Вони були позбавлені демократичного характеру і перейшли у відання князя, його чиновників, а також вотчинників-феодалів. Виняток, як це показує приклад копних судів, могла становити нижча форма організації судоустрою.

Таким чином, у слов'янському світі в епоху раннього середньовіччя спостерігається багато спільних рис у політичній та соціальній структурі. Не завжди схожість виявляється виразно, але це пояснюється скоріше сутністю джерел, дуже нечисленних для даного періоду. Відмінності здебільшого стосуються другорядних несуттєвих моментів. Певна диференціація почалася у зв'язку з великим переселенням слов'ян (з другої половини V ст. н. е.), але вона зачепила насамперед матеріальну культуру й набула більших розмірів тільки з утворенням держави. Давні відмінності в галузі матеріальної культури слов'ян, відзначені Л. Нідерле, були результатом не стільки внутрішніх процесів, скільки зовнішнього впливу, який до того ж мав минулий характер і в період раннього середньовіччя не залишив більш глибокого сліду, коли привласнювані південними слов'янами окремі елементи культури значною мірою передавалися північним племенам.

Повідомлення

РОЛЬ КП(б)У У ЗДІЙСНЕННІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ
АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
(листопад 1918 — кінець 1920 р.)

М. І. КСЕНЗЕНКО

Розв'язання аграрного питання в нашій країні — одне з найважливіших економічних результатів Великої Жовтневої соціалістичної революції. «Націоналізація землі, проведена в Росії пролетарською диктатурою, — писав В. І. Ленін, — найбільше забезпечила доведення до кінця буржуазно-демократичної революції... А крім того націоналізація землі дала найбільші можливості пролетарській державі переходити до соціалізму в землеробстві»¹.

Аграрні перетворення на Україні були невід'ємною складовою частиною загальноросійського процесу революційної перебудови відносин у землеробстві. Але тут цей процес відбувався в особливо складних умовах боротьби за Радянську владу, внаслідок чого він тривав значно довше, ніж у Росії. Мали місце також й інші відмінності, що склалися в українському селі.

В. І. Ленін застерігав: «Було б помилкою, коли б ми просто по шаблону списували декрети для всіх місць Росії, коли б більшовики-комуністи, радянські працівники на Україні і на Дону, стали без розбору, огулом поширювати їх на інші області»². Комуністична партія України керувалася саме цими ленінськими вказівками. Дослідження аграрного питання в історико-партійній літературі почалось недавно. Оpubліковано ряд праць з цієї проблеми³, проте, вона потребує дальшого вивчення. У даному повідомленні порушуються деякі аспекти її. В ньому показано діяльність КП(б)У в проведенні земельних перетворень з листопада 1918 р. до кінця 1920 р.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 283—284.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 133.

³ И. И. Шевченко. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян 1919—1920, К., 1958; П. І. Бакуменко. До історії боротьби КП України за революційні перетворення аграрних відносин на Україні.— Наукові праці кафедр суспільних наук вузів м. Києва, вип. 2, стор. 65—72; В. Чигирник. За лєнінським декретом (КП України в боротьбі за здійснення лєнінської земельної політики), К., 1964; її ж. КП(б)У в боротьбі за революційне перетворення аграрних відносин (грудень 1919 р.— березень 1921 р.).— УІЖ, 1958 р., № 4; О. А. Овсянникова. Деятельность КП(б)У по осуществлению лєнінської земельної політики на Україні (ноябрь 1919 — март 1921 гг.). Кандидатська дисертація, 1961; її ж. К вопросу о борьбе Коммунистической партии за осуществление лєнінских принципов земельной политики на Украине в 1920 году.— Сборник научных трудов Днепропетровского инженерно-строительного института. Кафедра марксизма-лєнінизма, Днепропетровск, 1961; С. Ф. Бабурин. Земельная политика Коммунистической партии на Украине в 1920 г. и ее значение для укрепления союза рабочего класса и трудящегося крестьянства.— Труды Харьковского горного института, т. X, 1961, та ін.

У резолюції III з'їзду КП(б)У (1—6 березня 1919 р.) «Про земельну політику» вказувалось, що найголовнішим завданням у цій галузі є перехід від одноосібного господарства до товариського. «Конфісковані землі, — записано у резолюції, — використовуються в першу чергу для землеробства товариського, громадського, і в другу чергу — для потреб одноосібних землекористувачів»⁴.

Рішення III з'їзду КП(б)У «Про земельну політику» розглядалось у ряді праць як помилкове, окремі автори характеризують цей документ без належного аналізу. Так, М. І. Курочкін твердить, що «троцькістам удалось нав'язати III з'їзду рішення, яке спотворювало аграрну політику, ігнорувало земельні потреби трудового селянства»⁵. О. Б. Слуцький у своїй праці «III з'їзд КП(б)У» пише, що ця ухвала давала нібито настанову на проведення негайної масової колективізації сільського господарства⁶. Водночас інший дослідник — Г. Ф. Чмига⁷ безпідставно дає цілком позитивну оцінку цій ухвалі.

Найбільш глибокий аналіз земельної політики Радянської влади на Україні у досліджуваній період дали М. І. Супруненко, М. А. Рубач, І. К. Рибалка, І. Х. Ганжа⁸. Як вони показали в своїх працях основним недоліком у розв'язанні аграрного питання на Україні в 1919 р. було те, що в умовах неліквідованого до кінця поміщицького землеволодіння на перший план висувались завдання розвитку соціалістичних форм у землеробстві, а це суперечило вимогам широких верств селянства — розподілити поміщицькі землі порівну. III з'їзд КП(б)У, як зазначає І. К. Рибалка, акцентуючи увагу на необхідності переходу від одноосібного господарства до громадського, колективного, не зважив на конкретні умови України в 1919 р. і тому неправильно орієнтував парторганізації⁹.

На той час розвиток соціалістичного землеробства гальмувався тут рядом об'єктивних причин.

На Україні набагато складніше, ніж у Росії, було забезпечити землею безземельне і малоземельне селянство в районах розвиненого сільськогосподарського виробництва. Так, у Росії посів цукрових буряків у поміщицьких господарствах був у 8—10 разів менший, ніж на Україні¹⁰. В республіці в окремих губерніях і повітах майже всі поміщицькі землі обслуговували цукроварні, і селянство бурякосіючих районів терпіло від безземелля і малоземелля.

Незважаючи на різницю умов, земельне питання в цих районах передбачалось вирішувати на основі тих же принципів, що і в РРФСР. Так, декрет РНК УРСР від 16 січня 1919 р. шаблонно повторював декрет

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 35.

⁵ М. І. Курочкін. Комуністична партія України в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади на селі.— Збірник «Під прапором марксизму-ленінізму», К., 1959, стор. 243.

⁶ О. Слуцький. III з'їзд КП(б)У, К., 1958, стор. 80.

⁷ А. Ф. Чмига. О решении III съезда КП(б)У по земельному вопросу.— «Вопросы истории КПСС», 1962, № 5, стор. 97—105.

⁸ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, М., 1966; М. А. Рубач. До історії радянського будівництва на Україні в період громадянської війни (листопад 1918—серпень 1919) — Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1919).— Збірник документів і матеріалів, К., 1962, стор. III—XXII; І. К. Рибалка. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.), Харків, 1967; І. Х. Ганжа. Земельна політика Радянської влади на Україні в роки громадянської війни.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, 1957, № 11.

⁹ І. К. Рибалка. Назв. праця, стор. 51.

¹⁰ В. М. Ландо. Свеклосахарная промышленность Украины и аграрный вопрос, выпуск первый, К., 1920, стор. 14.

Раднаркому РРФСР від 2 травня 1918 р. «Про націоналізацію цукрової промисловості» і «Доповнення» до нього від 13 липня 1918 р., в ньому зазначалось, що всі землі, за винятком селянських, які раніше належали цукроварням, вважаються недоторканим земельним фондом націоналізованих сільськогосподарських підприємств. Всього по Україні в 1919 р. за ними було закріплено понад 1,5 млн. дес., близько 1,1 млн. дес. відводилось під радянські господарства¹¹. Таким чином, понад 2,6 млн. дес. виключались із зрівняльного поділу, що відбивалось на забезпеченні безземельного й малоземельного селянства наділами і викликало його незадоволення.

На проведення аграрної політики негативний вплив мали і помилки, допущені щодо середняцьких верств села. Так, до категорії куркульських господарств часто зараховували середняків, на що орієнтував декрет РНК УРСР про продрозверстку від 12 квітня 1919 р.¹² У циркулярі Харківської губернської Ради вказувалось, що «здебільшого представники місцевої влади ігнорували інтереси населення і схильні були приєднати все середнє селянство до куркульського елементу»¹³.

Організація колективних господарств проходила без урахування конкретних умов і нерідко з порушенням ленінського принципу добровільності вступу до цих колективів¹⁴. Зокрема, випадки примусової організації комун були на Харківщині, Полтавщині, у Кролевецькому та Стародубському повітах Чернігівської губернії¹⁵.

Справа ускладнювалася тим, що партійних кадрів для роботи на селі не вистачало, а агітатори й інструктори були слабо підготовленими. На II конференції КП(б)У Конотопського повіту на Чернігівщині 26 березня 1919 р. зазначалося, що в зв'язку з нерозумінням місцевих умов і невідповідністю своєму призначенню інструктори, агітатори відштовхували маси від ідей комунізму, а контрреволюція використовувала ці промахи¹⁶. Подібні повідомлення надходили з Подільської, Полтавської губерній та ін.¹⁷.

Налагодження роботи серед комуністів, які працювали на селі, стало першочерговим завданням партійних осередків. Так, Катеринославська губерньська конференція КП(б)У (10 травня 1919 р.) накреслила конкретні заходи до поліпшення діяльності інструкторів¹⁸. Це питання розглядалось також на Волинській губпартконференції 17 квітня 1919 р.¹⁹.

Помилки, допущені у проведенні земельної політики, використовували контрреволюційні елементи намагаючись за допомогою брехні й наклепів настроїти селянські маси проти Радянської влади. В одному із надісланих до ЦК КП(б)У зведень про куркульські повстання 1919 р. зазначалося, що вони проходили «під лозунгом боротьби з комуністичною і націоналістичними лозунгами»²⁰.

КП(б)У доклала всіх зусиль, щоб виправити помилки, допущені в окремих місцях, роз'яснити справжню суть політики Радянської влади, зміцнити союз робітничого класу і трудящого селянства. Велику роль у

¹¹ Історія селянства Української РСР. Том другий, К., 1967, стор. 58—59.

¹² Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украинны за 1919 г., 3-е изд., К., стор. 560—561.

¹³ Харківський обласний державний архів, ф. Р-1630, оп. 3, спр. 44, арк. 7.

¹⁴ Н. И. Супруненко. Назв. праця, стор. 201—202.

¹⁵ М. Рубач. До історії радянського будівництва на Україні в період громадянської війни, стор. XXIII.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 83, арк. 5.

¹⁷ Там же, од. зб. 143, арк. 14; од. зб. 151, арк. 6—7.

¹⁸ Там же, од. зб. 36, арк. 3.

¹⁹ Там же, од. зб. 31, арк. 8.

²⁰ Там же, од. зб. 205, арк. 33.

цій справі відіграла телеграма В. І. Леніна від 9 квітня 1919 р. всім губвиконкомам та губземвідділам. В ній вказувалось на недопустимість примусових заходів при переході селян до громадського обробітку, організації комун та інших форм колективних господарств: «Невиконання даного розпорядження, — говорилось у телеграмі, — карається за законами революційного часу»²¹.

Через два дні ЦК КП(б)У надіслав усім повітовим і волосним парткомам циркулярного листа про найсуворіше дотримання добровільного принципу в справі створення колективів. «Партійним організаціям, — указувалося в листі, — пропонується пильно слідкувати за тим, аби провокатори, які примошуються до Радянської влади, або люди несвідомі того, що вони роблять, не порушували політики партії й центральної Радянської влади в галузі земельних відносин, негайно заарештовуючи, віддаючи під суд за контрреволюційні вчинки тих, хто буде проводити політику примусового утворення комун»²².

Місцеві партійні й радянські органи, в свою чергу, розгорнули широкую роботу по роз'ясненню політики Комуністичної партії в справі колективного будівництва, ставлення до середнього селянства, по виправленню допущених помилок. Остерська організація КП(б)У Чернігівської губернії звернулася з відозвою до селян і робітників повіту, закликаючи пильно стежити, щоб усі провокатори і вороги, які поширюють брехливі чутки про комуні, зазнали заслуженої кари²³. В рішенні по земельному питанню II губернського з'їзду Рад Полтавщини від 29 квітня 1919 р. пояснювалось, що «комуна тільки бажана, але не обов'язкова. Ніхто не має права примусово нав'язувати селянам комун»²⁴. В циркулярі відділу управління Ізюмського повітвиконкому Харківської губернії від 2 травня 1919 р. вказувалося: «Потрібно раз назавжди пояснити їм (селянам — М. К.), що Радянська влада зовсім не збирається їх силою гнати в комуни...»²⁵.

В більшості рішень партійних конференцій підкреслювалась необхідність дотримуватися щодо середнього селянства лінії, визначеної VIII з'їздом РКП(б). В резолюції II Волинської губпартконференції від 17 червня 1919 р. залучення до радянського будівництва як бідняків, так і середняків, назване одним з найголовніших завдань партійних організацій²⁶. «Не допускати будь-якого насильства до середняка, на прикладі показати йому вигідність союзу з пролетаріатом», — так визначала свої завдання Зінківська повітова партконференція Полтавської губернії 10 травня 1919 р.²⁷.

В квітні-травні 1919 р. відбулись істотні зміни в земельній політиці Радянської влади. Водночас створилися передумови для забезпечення безземельного і малоземельного селянства наділами. Всеукраїнський з'їзд волвиконкомів (31 травня — 6 червня 1919 р.) в резолюції з аграрного питання, запропонованій фракцією комуністів, на перший план поставив завдання збільшити селянське землекористування на основі зрівняльного поділу частини площ, відібраних у поміщиків, подавати селянам господарську агрономічну допомогу тощо²⁸.

²¹ «Красный архив», 1939, т. 5, стор. 13.

²² Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів, т. I, К., 1962, стор. 34.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 25, арк. 1.

²⁴ Там же, од. зб. II, арк. 1.

²⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919), стор. 281.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 31, арк. 8.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 49, арк. 14.

²⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919), стор. 139—140.

Вивчення аграрної політики КП(б)У за 1919 р. показує, що вона спрямовувалася в основному на задоволення потреб трудящего селянства, якому була передана значна частина поміщицької землі. Проте допущені помилки загальмували процес переходу цих верств села на бік Радянської влади, зміцнення їх союзу з робітничим класом.

Земельні перетворення влітку 1919 р. були перервані окупацією України денікінськими військами. Поміщики забирали свої землі. У відповідь на це селянство піднімалось проти денікінщини. Партизанські загони завдавали відчутних ударів по ворогові, чим значно допомагали Червоній Армії визволяти Україну від білогвардійських полчищ.

Після розгрому Денікіна селянство України стало проявляти ще більше симпатій до Радянської влади. Весь хід боротьби за диктатуру пролетаріату доводив необхідність проведення такої політики, яка б виражала корінні інтереси трудящих мас села — бідноти і середняків.

Неоціненну допомогу в цьому подали ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін. Ще до вигнання з української землі білогвардійських військ Пленум ЦК РКП(б) 29 листопада 1919 р. ухвалив резолюцію «Про Радянську владу на Україні», проект якої написав В. І. Ленін. У цьому документі давались чіткі настанови з найважливіших питань радянського будівництва на Україні. Завдання в галузі аграрних перетворень визначалось трьома основними положеннями:

«1. Повна ліквідація відновлюваного Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним. 2. Радянські господарства будувати тільки в строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства. 3. В справі об'єднання селян у комуни, артілі і т. п. строго проводити політику партії, яка не допускає в цьому відношенні ніякого примусу, полишаючи це виключно на вільне вирішення самих селян і суворо караючи за всякі спроби внести в цю справу начало примусу». Підкреслювалось, що «земельна політика повинна проводитися з особливою увагою до інтересів земельного господарства бідного і середнього селянства»²⁹.

Питання радянського будівництва на Україні були винесені на обговорення VIII Всеросійської конференції РКП(б) (грудень 1919 р.). З промовою про Радянську владу на Україні і заключним словом виступив В. І. Ленін, а також члени делегації ЦК КП(б)У — Я. А. Яковлев, Д. З. Мануїльський, В. П. Затонський, А. С. Бубнов та інші.

Конференція викрила помилки в земельній політиці, визначила першочергове завдання в цій галузі — остаточну ліквідацію поміщицького землеволодіння, а також висловила за обмеження будівництва радгоспів і суворе дотримання добровільності при організації колективних господарств, за дальше зміцнення союзу робітничого класу з трудящим селянством. Конференція дала відсіч Х. Раковському, який, стоячи на «лівацьких» позиціях, намагався довести необхідність широкого будівництва радгоспів. Відповідаючи йому, В. І. Ленін говорив: «Ні в якому разі так ставити справу ми не можемо. Ми повинні визнати, що тільки дуже невелику частину культурних господарств ми повинні дати під радянські господарства, інакше ми блоку з дрібним селянством не матимемо, а нам цей блок необхідний»³⁰. З критикою позиції Х. Раковського виступили і члени делегації ЦК КП(б)У.

Рекомендації, вироблені на конференції, і резолюцію «Про Радянську владу на Україні» Д. З. Мануїльський кваліфікував як «здоровий, розумний перелом»³¹.

²⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 431—432.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 169.

³¹ VIII Всероссийская конференция РКП(б), М., 1934, стор. 105.

Ленінські настанови, директиви партії лягли в основу земельної політики КП(б)У і уряду УРСР у наступний період і знайшли відбиття в Маніфесті Всеукрревкому, декларації «Основні засади організації земельної справи на Україні» і в законі про землю від 5 лютого 1920 р.

Проект закону був розроблений земельною комісією Всеукрревкому. Розробці цього важливого документа значну увагу приділив В. І. Ленін, який брав безпосередню участь у його підготовці. 12 січня 1920 р. голова Всеукрревкому Г. І. Петровський телеграмою запросив згоди Володимира Ілліча на приїзд до Москви керівних радянських діячів з України «за політичними директивами ЦК»³². «Двічі з приводу цього закону ми їздили радитись до В. І. Леніна, — пише в своїх спогадах Григорій Іванович, — і лише після третього читання затвердили його для всієї України»³³. Журнал «Земельник» так писав про роль В. І. Леніна в створенні земельного закону: «В. І. Ленін найбільше дбав про те, аби перший земельний декрет на Україні відповідав настроям селянства, особливо бідноти. Він настояв, аби остаточна редакція закону була за ним, і тому обдумував, зважував кожне слово. Він же настояв на заміні слова «декрет» — «законом», бо «це зрозуміліше, звичніше та кріпше селянинові», — говорив він по телефону при редагуванні закону»³⁴.

4—5 лютого 1920 р. Пленум ЦК(б)У схвалив проект земельного закону³⁵, а 5 лютого він був затверджений Всеукрревкомом. Тільки представник боротьбистів голосував проти нього³⁶. «Робітничо-Селянський уряд України, — проголошувалося в законі, — приступаючи до своєї державної діяльності, вважає своїм священним обов'язком довести до цілковитого визволення трудяще селянство України, позбавивши його раз і назавжди від влади поміщиків, забезпечити його землею і створити за допомогою самих селян умови для утвердження панування праці на селі»³⁷. В користування трудящого селянства негайно передавали поміщицькі землі, а також поміщицькі землі, захоплені куркулями. Щодо земель радгоспів і цукроварень закон орієнтував на виправлення помилок, допущених у 1919 р.

Відповідно ленінських вказівок і настанов партії на Україні створювався апарат для роботи на селі. Ще 12 січня 1920 р. при ЦК КП(б)У був організований з цією метою спеціальний відділ³⁸, згодом такі відділи почали діяти при всіх губернських і більшості повітових партійних комітетів. На Україні виник інститут партійних організаторів — губернських, повітових, волосних. Неоціненну допомогу їм подав ЦК РКП(б). З березня до 1 листопада 1920 р. він направив на Україну 1099 чол. для роботи в селах³⁹. 26 лютого 1920 р. на засіданні колегії, присвяченому цим питанням ЦК КП(б)У ухвалив створити губернські й повітові курси по підготовці повітових і волосних організаторів. Так, з березня по серпень курси для роботи на селі при Миколаївському губкомі

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

³³ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 43.

³⁴ «Земельник», 1925, № 2, стор. 1.

³⁵ «Коммунист», 12 лютого 1920 р.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 3, арк. 126—127.

³⁷ Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1/1 по 1/VIII 1920 г., Харьков, 1920, стор. 7.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 382, арк. 13.

³⁹ О. А. Овсянникова. Массово-политическая работа КП(б)У в деревне (декабрь 1919 — март 1921 гг.) — Труды аспирантов кафедр общественных наук, вып. 1, 1962.

КП(б)У закінчило понад 300 чол.⁴⁰ На листопад 1920 р. в 12 губерніях республіки діяло 12 губернських, 75 повітових, 109 районних, 344 волосних організаторів і 1 333 партійних осередки, які об'єднували 10 452 члени партії⁴¹.

Через відділи по роботі на селі, партійних організаторів і партосередки КП(б)У здійснювали керівництво політичним і господарським життям села.

В одному з листів ЦК КП(б)У до губпарткомів (січень 1920 р.) зазначалося, що «для уникнення помилок минулого необхідно всім парткомам негайно по розширенні радянської території в їх районі напружити всі сили для роботи на селі»⁴². При цьому наголошувалося на суворому дотриманні резолюції «Про Радянську владу на Україні», інструкції відділу з цього питання при ЦК КП(б)У, резолюції Всеросійської наради по роботі на селі (листопад 1919 р.). «Необхідно особливу увагу приділити зразу ж роботі земельного відділу в галузі наділення селян землею», — вказувалося у листі⁴³.

В умовах розгортання радянського будівництва на селі величезного значення набирала політико-масова діяльність партійних організацій, спрямована головним чином на роз'яснення політики Комуністичної партії і Радянської влади широким верствам населення. «Головне завдання кожного комуніста і чесного революціонера, — писала газета «Коммунист» — всіма способами ознайомити селянство з цим законом роз'яснивши його значення і зміст, спонукати до найшвидшого впровадження в життя основних начал історичного закону Радянської влади про землю»⁴⁴.

В січні-березні 1920 р. партконференції КП(б)У обговорювали закон про землю від 5 лютого 1920 р., земельну політику Радянської влади. У резолюції Катеринославської губпартконференції зазначалося, що вона «схвалює політику Всеукраїнському і приєднується до тез, викладених у законі від 5 лютого 1920 року»⁴⁵. Комуністи Донеччини в результаті обговорення (лютий 1920 р.) цього історичного акту констатували величезне значення його для зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства⁴⁶.

На деяких партконференціях, зокрема на II Зміївській (Харківська губернія), Новгород-Сіверській (Чернігівська губернія) окремі делегати, не розібравшись у суті заходів Радянської влади, виступили з крикою земельного закону: в ньому, мовляв, не ставилися завдання ширшого розвитку колективних господарств та радгоспів, і він виражав інтереси куркульства⁴⁷. Такі погляди кваліфікувались як безпідставні, а комуністам роз'яснювався справжній зміст закону.

На селянських конференціях і з'їздах представники трудящого селянства вимагали уточнення статей 2-ї і 3-ї про нетрудові господарства. В зв'язку з цим Раднарком УРСР поширив циркуляр від 24 березня 1920 р. щодо порядку застосування закону про землю, який пізніше був схвалений IV Всеукраїнським з'їздом Рад. Конкретизуючи згадані статті, циркуляр зазначав, що землі всіх господарств, які перевищували трудову норму наділення, навіть і без застосування найманої праці, підля-

⁴⁰ О. А. Овсянникова. К вопросу о борьбе Коммунистической партии за осуществление ленинских принципов земельной политики на Украине в 1920 г., стор. 16—17.

⁴¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 389, арк. 22—23.

⁴² Там же, од. зб. 385, арк. 40.

⁴³ Там же.

⁴⁴ «Коммунист», 8 лютого 1920 р.

⁴⁵ «Звезда» (Катеринослав), 7 березня 1920 р.

⁴⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 96, арк. 8.

⁴⁷ Там же, од. зб. 254, арк. 3—4; од. зб. 295, арк. 81, 83.

гали вилученню і розподілу між безземельними та малоземельними, як і угіддя поміщиків⁴⁸.

З метою мобілізації широких верств трудящого селянства на здійснення аграрних перетворень ЦК КП(б)У провів ряд масово-політичних заходів таких, як безпартійні селянські конференції, селянський тиждень.

На цих конференціях комуністи викривали представників дрібнобуржуазних, націоналістичних партій, контрреволюційні елементи, ізолювали їх від трудящих мас. Це дало свої результати. Як зазначалось у доповіді відділу по роботі на селі при ЦК КП(б)У, «більшість безпартійних мас, представлених на конференціях, ідуть за комуністами»⁴⁹.

Трудівники села вітали новий закон. «Визнаючи, що Радянська влада, яка видала закон про землю, виражає інтереси трудящого селянства, — записано у рішенні Куп'янської безпартійної селянської конференції (Харківська губернія), — ми перед лицем усіх заявляємо, що для нас немає і не може бути іншої влади, ніж влада Рад»⁵⁰. Нарком земельних справ УРСР Д. З. Мануїльський, доповідаючи на ІІІ сесії ВУЦВК (листопад 1920 р.) про ставлення селянства до земельної політики партії і уряду, посилався на резолюції безпартійних селянських конференцій: «У жодній резолюції ви не знайдете критики земельного закону»⁵¹.

Значну роль у популяризації його відіграв Селянський тиждень, який проводився з 7 по 14 березня 1920 р. згідно з рішенням Пленуму ЦК КП(б)У від 18 лютого того ж року⁵². У ці дні багато партійних і радянських працівників було направлено в села для агітаційно-масової роботи. Інструкція по проведенню Селянського тижня, розроблена комісією ЦК КП(б)У, орієнтувала їх на роз'яснення таких питань: яка кількість поміщицької землі переходить селянам, ставлення Радянської влади до організації радгоспів і комун, викриття дрібнобуржуазних партій тощо⁵³. Так, Подільський губпартком для агітаційної роботи на селах під час тижня мобілізував 70 комуністів, політвідділ 44-ї дивізії — 11% усього її складу комуністів. Було влаштовано 560 мітингів, прочитано 150 лекцій, розповсюджено 42 142 відозви, 10 740 примірників газет, 4 тис. плакатів, проведено безпартійні конференції⁵⁴.

У пропаганді земельної політики значну роль відігравала партійна преса. Крім республіканських і губернських, виходили газети відділів по роботі на селі при ЦК КП(б)У — «Селянська біднота» та при губкомах — «Селянин» (Полтава), «Селянська правда» (Катеринослав) та ін. Масовими тиражами виходили спеціальні видання з роз'ясненням земельної політики Радянської влади. До травня 1920 р. Наркомзем УРСР розповсюдив серед селян 10 тис. брошур з законом про землю та інструкцію про його впровадження, 30 тис. плакатів, 50 тис. брошур⁵⁵. На Правобережжі в зв'язку з підготовкою до Селянського тижня було випущено 500 тис. примірників земельного закону, 150 тис. примірників брошур про цей документ та багато іншої літератури⁵⁶.

⁴⁸ Сборник декретов, положений, циркулярів, інструкцій по земельному вопросу на Украине, стор. 10.

⁴⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 389, арк. 15.

⁵⁰ Харківський обласний державний архів, ф. р.-203, оп. 1, спр. 144, арк. 146.

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 38, арк. 43.

⁵² «Коммунист», 25 лютого 1920 р.

⁵³ «Коммунист», 24 лютого 1920 р.

⁵⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 28, оп. 1, од. зб. 85, арк. 12.

⁵⁵ В. В. Чигирник. КП(б)У в боротьбі за революційне перетворення аграрних відносин, стор. 10.

⁵⁶ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), стор. 540.

Весною 1920 р. розпочався масовий розподіл нетрудових земель. У травні 1920 р. в Чернігівській губернії їх було розподілено 355 627 дес., Таврійській — 319 337 дес., Полтавській — 671 625 дес., Харківській — 472 935 дес. і т. д.⁵⁷ Це був один з найважливіших заходів КП(б)У по здійсненню земельної політики Радянської влади.

В ході ліквідації поміщицького землеволодіння ще більше загострились суперечності між біднотою і куркульством (на Україні напередодні соціалістичної революції з 4 млн. селянських господарств куркульських було 500 тис. (12,5%)⁵⁸. За час панування контрреволюційних режимів на Україні в роки громадянської війни й іноземної інтервенції економічна сила куркульства і його вплив на трудяще селянство ще більше зросли.

В процесі розвитку соціалістичної революції без подолання куркульського засилля не можна було зміцнити диктатуру пролетаріату на селі, а, отже, здійснити революційну перебудову аграрних відносин. Це завдання партія поклала на класові організації безземельного і малоземельного селянства, курс на створення яких узяла IV Всеукраїнська конференція КП(б)У (березень 1920 р.). Використовуючи вказівки В. І. Леніна, досвід і діяльність комбідів у Росії (1918 р.) і на Україні (1919 р.), КП(б)У творчо підійшла до розробки цього питання. Основна увага приділялася формам, методам і змісту діяльності селянських організацій відповідно до конкретних соціально-економічних умов України та завдань розвитку соціалістичної революції на даному етапі.

Виходячи з рішень IV Всеукраїнської партконференції і квітневого (1920 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, 9 травня 1920 р. ВУЦВК УРСР прийняв закон про комітети незаможних селян (КНС), схвалений IV Всеукраїнським з'їздом Рад. КНС об'єднували широкі верстви бідноти та незаможних середняків. Існуючи поряд з органами влади — Радами, вони як класові організації виконували функції економічної диктатури, спрямованої проти куркульства, а також провадили інші заходи по зміцненню Радянської влади.

В ході організації незаможного селянства партія подолала протидію антипартійної групи децистів і націоналістичних елементів, допомогла виправити помилки ряду парторганізацій (Харківська, Полтавська, Катеринославська), які недооцінювали значення організації бідняків та середняків і виступали проти неї. Вона звернулася з закликом до робітничого класу зміцнити союз з незаможним селянством і допомогти йому в створенні КНС. 10 576 робітників, зокрема 1 323 комуніста, направлені в села з промислових центрів, взяли безпосередню участь в організації КНС. З червня по 1 листопада 1920 р. було організовано 10 799 комітетів, які об'єднували понад 1 млн. незаможних селян⁵⁹⁻⁶⁰.

Важливу роль у здійсненні аграрних перетворень відіграла I Всеукраїнська партійна нарада по роботі на селі (11—18 серпня 1920 р.).

Вона визначила, що основним завданням у цій галузі має бути організація і зміцнення КНС, перетворення їх у надійну опору Комуністичної партії. Ухвалені рішення відбивали практичні заходи — вилучення землі у куркулів понад встановлену норму і розподіл її між безземельними і малоземельними; допомога в створенні колективних господарств; організація ремонтних майстерень і прокатних пунктів тощо⁶¹.

⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 1, спр. 105, арк. 29.

⁵⁸ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, К., 1956, стор. 717.

⁵⁹⁻⁶⁰ Історія селянства Української РСР, т. 2, стор. 81.

⁶¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 391, арк. 50.

Розгортаючи практичну діяльність, КНС приступили як до розподілу і перерозподілу поміщицьких володінь, так і до відчуження землі у куркулів понад норму й наділення нетрудовими землями незаможних селян. КНС брали активну участь у роботі земельних відділів та комісій, спрямовуючи їх діяльність по революційному шляху. З червня до жовтня 1920 р. комнезами відібрали у куркулів 987 968 дес.⁶²⁻⁶⁶.

У проведенні земельної політики в 1920 р. КП(б)У дотримувалася принципу добровільності при організації колективних господарств. Помічники партії в цій справі були комнезами, які виступали пропагандистами і безпосередніми організаторами колективних господарств. Загалом на Україні в 1920 р. земельні органи зареєстрували 707 колгоспів, з яких переважну більшість становили сільськогосподарські артільі⁶⁷.

Невід'ємною частиною діяльності КНС була допомога бідноті сільськогосподарським реманентом, машинами, що мало важливе значення для практичного освоєння відібраних у поміщиків і куркулів земель, для зміцнення економічної бази трудового селянства. Найбільш доцільною формою використання в тих умовах сільськогосподарських знарядь були прокатні пункти й майстерні. Комуністична партія розцінювала їх не тільки як практичну допомогу бідноті, а й як важливий фактор залучення селянства до громадського користування. Наприкінці 1920 р. на Україні існувало близько 1850 прокатних пунктів, понад 630 майстерень і 2230 кузень⁶⁸⁻⁶⁹.

Своєю практичною діяльністю КП(б)У відіграла важливу роль у розв'язанні аграрного питання одного з найскладніших в соціалістичній революції.

Наприкінці 1920 р. аграрні перетворення в основному закінчувались. Малоземельне і безземельне селянство отримало близько 15 млн. дес. нетрудового користування. В середньому на Україні землекористування трудящих селян на кінець того року збільшилось майже на 60%⁷⁰. Головне завдання партії, визначене V Всеукраїнською конференцією КП(б)У (листопад 1920 р.), полягало «в зосередженні її уваги на дрібному селянському господарстві, на використанні всіх економічних умов, які змушують дрібного селянського виробника переходити до усуспільнених форм господарства.

Здійснення революційних земельних перетворень сприяло зміцненню Радянської влади, союзу робітничого класу і трудящого селянства, підриву позиції сільської буржуазії. Почали складатися нові аграрні відносини на основі державної власності на землю та трудового принципу землекористування, відкривалися шляхи для розвитку й остаточної перемоги в майбутньому соціалістичного землеробства.

⁶²⁻⁶⁶ Історія селянства Української РСР, стор. 82.

⁶⁷ Там же, стор. 74.

⁶⁸⁻⁶⁹ Там же, стор. 73—74.

⁷⁰ Там же, стор. 72.

ВИХОВАННЯ МОЛОДІ НА ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЯХ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ І ДРУЖБИ НАРОДІВ (1921—1925 рр.)

П. Г. КАЛЬКО

Основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс вперше вказали на необхідність міжнародної класової солідарності пролетаріату як необхідної умови його перемоги над буржуазією. В промові на мітингу в Амстердамі 8 вересня 1872 р. К. Маркс говорив: «Громадяни, згадаймо про основний принцип Інтернаціоналу: про солідарність. Ми доб'ємося великої мети, до якої прагнемо, коли ми міцно закріпимо серед усіх робітників у всіх країнах цей животворний принцип»¹.

В І. Ленін в умовах імперіалізму розвинув далі ці марксистські ідеї. Враховуючи, що на імперіалістичній стадії капітал стає міжнародною силою, він вчив, що перемогти його можна лише на основі тісної єдності і братерської солідарності робітників усіх країн².

Виховання патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму є органічною складовою частиною комуністичного виховання трудящих і особливо молодого покоління, перед яким, як вказував В. І. Ленін, стоїть справжнє завдання створення комуністичного суспільства³.

Володимир Ілліч дав визначення пролетарського інтернаціоналізму: «Інтернаціоналізм на ділі — один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лінії і тільки її одної, в усіх без винятку країнах»⁴.

В. І. Ленін вчив виховувати молодь на основі принципів поваги до всіх народів та їх національних культур. «Комуністом стати можна тільки тоді, — говорив він на III з'їзді комсомолу, — коли збагатиш свою пам'ять знанням всіх тих багатств, які виробило людство»⁵.

Важливою умовою інтернаціонального виховання юнацтва Володимир Ілліч вважав боротьбу проти буржуазного націоналізму і великодержавного шовінізму. Велике виховне значення мала розроблена В. І. Леніним програма по національному питанню, суть якої полягала в проведенні в життя принципів рівноправності націй, їх права на самовизначення, зближення робітників усіх націй, виховання їх в дусі інтернаціоналізму.

Ленінські положення про інтернаціональне виховання трудящих лягли в основу діяльності Комуністичної партії по вихованню підростаючого покоління в дусі дружби, співробітництва і взаємодопомоги між народами Радянського Союзу і зарубіжних країн. XII з'їзд РКП(б) (квітень 1923 р.) в резолюції про роботу РКСМ відзначив важливість виховання молоді в дусі міжнародної солідарності. XIV з'їзд партії

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 152.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 263.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 247.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 53.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 251.

(грудень 1925 р.) записав, що інтернаціональне виховання молоді є «питанням життя і смерті соціалізму»⁶. З'їзд підкреслив, що інтернаціональне виховання молоді полягає у пов'язанні «вимог повсякденного життя молоді з інтересами робітничого класу в цілому, а, значить і господарського будівництва соціалізму в СРСР, розумінні ролі СРСР як бази соціалізму в усьому світі, і ролі нашої партії, як міжнародної сили, що повинна всемірно зміцнювати зв'язки з революційною молоддю пролетаріату всіх країн»⁷.

В даному повідомленні розповідається про втілення в життя ленінських ідей інтернаціоналізму в 1921—1925 рр. Це питання ще недостатньо висвітлено в історико-партійній літературі⁸. Висвітлення питання інтернаціонального виховання молоді в 1921—1925 рр. викликає певний інтерес. Саме в ці роки Радянська країна приступила до відбудови зруйнованого війнами народного господарства. Важливе місце в діяльності партії відводилося також комуністичному вихованню молоді. В ці роки налагоджуються зв'язки між радянською і зарубіжною молоддю, юнаки і дівчата Країни Рад підтримують прогресивні сили зарубіжних країн.

Справі інтернаціонального виховання молодого покоління у досліджуваний період служили міжнародні юнацькі дні (МЮД), які проводилися щорічно. МЮД було встановлено за рішенням Бернської конференції соціалістичних організацій молоді у квітні 1915 р. з метою мобілізації прогресивної молоді на боротьбу за мир, проти імперіалістичної війни. В Росії цей день вперше відзначався у вересні 1917 р. під лозунгом «Вся влада Радам!». 1920 р. вперше відзначалося це свято на Україні.

В роки відбудови народного господарства міжнародні юнацькі дні відзначалися масовими молодіжними суботниками, демонстраціями, мітингами, інтернаціональними вечорами. Десятий міжнародний юнацький день (1924 р.) проходив під лозунгами братської допомоги комсомольцям і прогресивній молоді Заходу і Сходу в їх боротьбі проти реакційних сил⁹. Під керівництвом партійних організацій пройшли урочисті збори, присвячені ювілейній даті.

Яскравою сторінкою інтернаціональної солідарності радянської молоді було її відношення до революційної боротьби німецького робітничого класу за свої права восени 1923 р. На початку року по країні могутньо прокотилася хвиля страйків, якими керувала Компартія Німеччини на чолі з своїм вождем Е. Тельманом. Тільки в Рурі в травні страйкувало близько 400 тис. робітників¹⁰. Восени в Німеччині виникла революційна ситуація. Робітничий клас перейшов до безпосередньої боротьби за політичну владу. Але праві соціал-демократи при підтримці своїх прихильників в реформістських профспілках стали на шлях зриву революційної боротьби робітників і цим допомогли реакції перейти в наступ, запровадити в країні стан облоги, встановити військову диктатуру. Німецька Компартія і комсомол були загнані в підпілля.

Радянські люди підтримали пролетаріат Німеччини.

Значний вклад в справу допомоги німецьким робітникам внесла українська молодь, її авангард — комсомол. Комсомольські організації

⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1956 р., стор. 221.

⁷ Там же, стор. 222.

⁸ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1968; Ленінський комсомол, К., 1964; Двадцять років Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1939.

⁹ «Молодий більшовик» (орган Харківського губкому ЛКСМУ), 4 вересня 1924 р.

¹⁰ БСЗ, т. 11, стор. 52.

республіки роз'яснювали молоді про події в Німеччині, проводили збори, бесіди з цього питання, створювали в клубах кутки німецької революції¹¹.

У травні 1923 р. комсомольці Основ'янського району Харківської губернії взяли шефство над Ессенською організацією німецького комсомолу. Вони підтримували німецьких товаришів морально і матеріально. Комсомольська організація пекарів району виступила з ініціативою відрахувати одноденний заробіток на користь підшефних. Її почин підхопили інші осередки¹². Загальноміські збори комсомольців Полтави, присвячені подіям в Німеччині, записали, що комсомольці віддадуть всі сили для служіння справі всесвітнього пролетаріату, боротимуться за дальше зміцнення міжнародної солідарності всіх трудящих для відсічі наступу капіталу і надання допомоги німецьким товаришам¹³. Виразом інтернаціональних почуттів радянської молоді була передача Червоного прапора харківськими комсомольцями одному з бойових загонів німецького комсомолу — Хемніцькій організації, який було вручено на багатолюдному мітингу в м. Хемніці¹⁴. Німецькі комсомольці, робітнича молодь широко дякували за допомогу товаришів з Країни Рад. Комсомольці гамбургських верфів у листі до радянської молоді поклялись боротися до тих пір, поки не побудують перший німецький радянський корабель ім. Леніна¹⁵.

Заборона Компартії і комсомолу в Німеччині викликала хвилю протесту в СРСР. В країні проходили збори, мітинги і демонстрації протесту. Центральний Комітет Комсомолу України звернувся із листом до всіх комсомольців і молоді республіки проводити мітинги; збір коштів в фонд імені Карла Лібкнехта, розповсюджувати відозви протесту КІМ, організувати клубні вечори¹⁶. Молодь республіки гаряче відгукнулася на цей заклик. Так, у Харкові відбувся мітинг-протест проти заборони німецької Компартії і комсомолу. Учасники його вітали боротьбу німецьких робітників проти фашизму і обіцяли підтримати їх як ідейно, так і матеріально¹⁷.

У грудні 1923 р. на мітингу молоді друкарі міста ухвалили: «Ми... протестуємо проти зухвалої спроби фон-Секта (генерал Сект — воєнний міністр Німеччини — П. К.) і його прибічників — соціал-демократів задушити комсомол Німеччини. Молоді робітники Німеччини! Тісніше змикайте ряди під прапором комсомолу. Ми завжди з вами. Ми ще раз підтверджуємо нашу рішучість виступити в перший-ліпший момент на захист робітничого класу всього світу»¹⁸. Аналогічні резолюції ухвалили молодіжні збори харківських паровозних майстерень, промістечка ВУКС, заводу «1 Травня» та ін.¹⁹

Про підтримку робітничого класу Німеччини заявила і трудяща молодь Києва²⁰, Волині. В резолюції допризовників Чудновського району на Волині записано: «Уряд Німеччини, розпускаючи комсомол, не доб'ється мети, спрямованої на придушення німецької молоді. Ми віримо, що робітнича й селянська молодь Німеччини зможе встояти проти фашизму. Виховуючись в комуністичному дусі, КСМ Німеччини викує мо-

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 25, арк. 1—3.

¹² «Молодой рабочий» (орган ЦК ЛКСМУ), 15 травня 1923 р.

¹³ «Молодой рабочий», 24 жовтня 1923 р.

¹⁴ «Молодой рабочий», 11 жовтня 1923 р.

¹⁵ «Молодий більшовик», 20 листопада 1923 р.

¹⁶ «Молодой рабочий», 8 грудня 1923 р.

¹⁷ «Молодой рабочий», 25 грудня 1923 р.

¹⁸ Там же.

¹⁹ «Молодой рабочий», 15 грудня 1923 р.

²⁰ «Молодой пролетарий» (орган Київського губкому КСМУ), 22 грудня 1922 р.

лодих свідомих членів партії для рішучої й остаточної боротьби з буржуазним ладом. Зараз, коли комсомол Німеччини перебуває в тяжких умовах, ми клянемося надати, яка тільки по силі нам буде, допомогу німецькій пролетарській молоді»²¹.

Українська молодь надала німецькому робітничому класові значну матеріальну допомогу. Вона провела збір коштів в фонд імені Карла Лібкнехта шляхом відрахування частини заробітку²², продажу білетів в театри²³, збором цінних речей і грошей. Комсомольці Ленінського району Катеринославської губернії за два дні зібрали 14,5 червінців²⁴.

Широкого розповсюдження набули також суботники і недільники на користь німецьких робітників. Початок цій формі допомоги поклала заводська молодь Юзівки (нині Донецьк) і юні залізничники Катеринослава, які відремонтували паровоз в рахунок допомоги німецьким братам по класу²⁵. Газета «Молодой рабочий» розповідає про недільник на одному з підприємств Юзівки: «Порушуючи ранкову тишу дружнім співом «Молодой гвардії», стункою колоною йдуть комсомольці до заводу на недільник. Інженер розподіляє по цехах, і хлопці беруться за працю. Одні носять колосники з механічного цеху в рельсопрокатну, інші тягнуть 20-пудові труби, навантажують вагони вугіллям і т. д. Працюємо для того, щоб заробленими грішми допомогти німецьким робітникам»²⁶.

Робітники Харківської панчішної фабрики «Текстиль» писали в газету «Рабочая молодежь», що після проведеного недільника «було легко і світло на душі від усвідомлення того, що ми виконали свій пролетарський обов'язок, допомогли дітям наших західних братів»²⁷.

На німецькі події відгукнулись і організації юних ленінців. 25 серпня 1925 р. ЦК РКП(б) направив спеціального листа комуністам країни, в якому говорилось про необхідність всім організаціям трудящих звернути особливу увагу на міжнародну дитячу неділю, провести її під знаком широкого залучення радянських дітей в суспільне життя і революційне будівництво і допомоги дітям трудящих пригноблених країн Заходу і Сходу²⁸.

Піонери Донбасу листувалися з німецькими дітьми, організовували збір коштів і подарунків, влаштовували «кутки Німеччини». Для своїх німецьких друзів вони зібрали 20 червінців грошей²⁹.

Інтернаціоналізм радянської молоді був високо оцінений Виконавчим Комітетом Комуністичного Інтернаціоналу молоді. В телеграмі на ім'я Київського губкому КСМУ говорилось: «Комуністичний Інтернаціонал молоді в цьому році з великою радістю бере участь у святкуванні п'ятирічного ювілею одного з найхоробріших і наймогутніших його союзів, ювілею вашого союзу. Комуністична молодь всього світу знає, що Російська Комуністична Спілка Молоді своєю роботою серед мас пролетарської молоді дала нам серйозний урок. І це не зважаючи на тяжкі роки громадянської війни, не зважаючи на блокаду і голод. Всі

²¹ «Юнацька правда» (орган Волинського губкому КСМУ), 23 лютого 1924 р.

²² «Молодая гвардия» (орган одеської робітничої молоді), 24 квітня, 1 травня 1924 р.; «Грядущая смена» (орган Катеринославського губкому КСМУ), 23 січня 1924 р.

²³ «Грядущая смена», 15 лютого 1924 р.

²⁴ «Грядущая смена», 19 січня 1924 р.

²⁵ «Молодой рабочий», 8 грудня 1923 р.

²⁶ «Молодой рабочий», 1 грудня 1923 р.

²⁷ «Рабочая молодежь», 15 грудня 1923 р.

²⁸ КПСС о комсомоле и молодежи. Сборник резолюций, решений съездов, конференций партии, постановлений ЦК КПСС и других партийных документов (1917—1961 гг.), М., 1961, стор. 59.

²⁹ «Путь просвещения», 1924, № 6, стор. 215.

члени Комуністичного Інтернаціоналу Молоді будуть боротися, беручи з вас приклад»³⁰.

В тяжкі роки боротьби німецького робітничого класу проти фашизму українські юнаки і дівчата, як і вся радянська молодь, продемонстрували братерську солідарність, ставши на його захист, подавши йому моральну і матеріальну допомогу. Тим самим вони внесли великий вклад в міжнародний антифашистський рух молоді, в розвиток і піднесення світового демократичного руху. Це було яскравим свідченням втілення в життя ленінських настанов по комуністичному вихованню молодого покоління.

Велике значення в справі інтернаціонального виховання молоді мало шефство комсомолу України над комсомолом зарубіжних країн. У 1923 р. встановлюються інтернаціональні зв'язки між комсомольською організацією Харківського паровозобудівного заводу і комсомолом італійського міста Мілана³¹. Італійська делегація на III конгресі КІМ надіслала в осередок КСМУ паровозобудівного заводу вітального листа: «Молоді комуністи Італії,— писала вона,— пишуться тим, що можуть налагодити дружні зв'язки із славним героїчним пролетаріатом Росії через її молодий авангард — Комуністичну молодь. Дякуючи постійному обміну інформаціями про взаємне становище, міжнародна солідарність посилиться ще більше. Італійський пролетаріат використовує ваш приклад для боротьби проти капіталістичної реакції і експлуатації. Ваша порада і зміцнююче слово будуть для нього міцною моральною опорою в умовах жорстокої буржуазної реакції»³².

Коли писався цей лист, у фашистських в'язницях перебувало близько 2 тис. італійських комсомольців, 3 тис. змушені були шукати порятунк від переслідувань і арештів за межами батьківщини.

Моральна підтримка радянської молоді італійським товаришам піднімала їх на боротьбу з фашизмом, зміцнювала їх бойовий дух.

Наприкінці 1924 р. КІМ звернувся в ЦК РКСМ з проханням тісніше згуртувати український і білоруський комсомол з польським комсомолом, а через нього і з комуністичними спілками молоді Західної України і Західної Білорусії, для активізації їх діяльності в зв'язку з посиленням революційної боротьби на західноукраїнських і західнобілоруських землях проти національного гніту польських панів³³. ЦК РКСМ рекомендував ЦК КСМУ і ЦК КСМБ встановити тісний зв'язок і взяти шефство над польським комсомолом. З цією метою пропонувалося взяти шефство, налагодити інформацію, надсилати польським друзям літературу. ЦК РКСМ інформував про основні завдання польського комсомолу на найближчий період, які полягали в посиленні активності спілки в політичному житті і в революційній боротьбі робітничого класу, в перетворенні комсомолу в масову організацію, в пропаганді ленінізму і посиленні роботи на селі³⁴. Комсомол Польщі в свою чергу повинен був інформувати про свою роботу, становище робітничо-селянської молоді в країні.

На початку лютого 1925 р. Пленум ЦК ЛКСМУ одноголосно ухвалив взяти шефство, зобов'язав всю організацію і кожного члена Спілки вивчити комсомольський рух в Польщі і допомогти західним братам в їх боротьбі проти буржуазії³⁵. При губкомах комісії по шефству над

³⁰ «Молодий більшовик», 29 жовтня 1923 р.

³¹ «Молодой рабочий», 31 січня, 25 вересня 1923 р.

³² «Молодой рабочий», 25 лютого 1923 р.

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 67, арк. 1, 10.

³⁴ Там же, арк. 1, 2.

³⁵ «Молодий більшовик», 1925, № 2, стор. 41.

польським комсомолом приступили до збору літератури на українській, польській і єврейській мовах для відправки в Польщу, а Центральна комісія ухвалила надавати матеріальну допомогу комсомолу Польщі щомісячно 1 тис. карб., розподіливши цю суму по губерніях. Вклад Донбасу, наприклад, визначався в 175 карб., Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава по 125 карбованців кожний і т. д.³⁶. «Робота по шефству над польським комсомолом повинна бути вихідним пунктом інтернаціональної пропаганди в спілці і повинна вестись систематично,— сказано в протоколі комісії.— Робота ведеться під лозунгом зміцнення інтернаціональної солідарності, моральної підтримки польських товаришів...»³⁷.

З метою посилення зв'язку між українським і польським комсомолом окружні організації польської спілки були прикріплені до губернських організацій ЦК ЛКСМУ, наприклад, Львівська — до Київської, Варшавська — до Харківської, Лодзинська — до Одеської, Домбровська — до Донецької, Люблінська — до Подільської, Верхне-Силезька — до Катеринославської і т. д.³⁸

Так, Катеринославський губком комсомолу в інформації до ЦК ЛКСМУ повідомляв, що щоденно в губком надходять листи з осередків з пропозицією листуватися з польськими комсомольцями, а також надавати їм матеріальну допомогу³⁹.

У 1925 р. ЛКСМУ взяла шефство над комсомолом Підкарпатської Русі⁴⁰. Історія цього питання відноситься ще до грудня 1924 р. Підкарпатський крайовий комітет Комуністичної Спілки молоді Чехословаччини звернувся з листом в ЦК ЛКСМУ: «Ми пишемо...,— говорилось в листі,— з відома нашого ЦК і в порозумінні з представником Виконкому КІМ, що був у Празі, певні, що у відповідь на цей лист Ви самі, або одна з ваших губернських організацій прийме шефство над КСМ Підкарпатської Русі...»⁴¹. Розглянувши це прохання, 10 липня 1925 р. Бюро ЦК ЛКСМУ прийняло відповідну постанову і зобов'язало Київський губернський комсомол взяти шефство над комсомолом Підкарпатської Русі⁴².

Значну роль у зміцненні інтернаціональних зв'язків між радянською молоддю і робітничою молоддю Заходу мав обмін делегаціями. Так, 18 серпня 1925 р. на засіданні Секретаріату ЦК ЛКСМУ слухалось питання про запрошення на Україну делегацій французької, німецької і англійської робітничої молоді⁴³. У вересні того року в Радянський Союз прибула делегація австрійської робітничої молоді в складі 7 чоловік⁴⁴, а згодом приїхала велика група німецької молоді⁴⁵. Зарубіжні гості зустрілися з харківськими комсомольцями і молоддю⁴⁶, ознайомилися з життям і діяльністю організацій ЛКСМУ, з досягненнями радянського народу в будівництві нового соціалістичного життя.

Ітернаціональне виховання молодого покоління було яскравим свідченням безсмертя ленінських ідей, які знайшли свій прояв в пролетарській солідарності в боротьбі зарубіжної молоді проти фашизму, яку підтримували юнаки і дівчата СРСР.

³⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 67, арк. 6.

³⁷ Там же, арк. 7.

³⁸ Там же, арк. 4, 9; оп. 1, од. зб. 66, арк. 39.

³⁹ Там же, ф. 7, оп. 1, од. зб. 66, арк. 50.

⁴⁰ БСЗ, т. 33, стор. 412.

⁴¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 66, арк. 6.

⁴² Там же, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 90, арк. 47; оп. 7—1, од. зб. 66, арк. 11, 12.

⁴³ Там же, ф. 1, оп. 1, од. зб. 66, арк. 13.

⁴⁴ Там же, ф. 7, оп. 1, од. зб. 66, арк. 15, 16.

⁴⁵ Там же, арк. 18, 19.

⁴⁶ «Молодий більшовик», 1925, № 10 і № 12.

З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ (Кінець XVI — перша половина XVII ст.)

П. В. МИХАЙЛИНА

Наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. більшість українських земель була поневолена шляхетською Польщею. Провідне місце в економіці й державному житті належало великим землевласникам — магнатам та вищій шляхті. Прибравши до своїх рук земельні володіння, десятки й сотні сіл, містечок та міст, а також державний апарат, вони вважали себе майже незалежними від королівської влади і за допомогою власних збройних загонів вдавались до нечуваного свавілля. Аналізуючи суспільно-політичний лад Речі Посполитої, Ф. Енгельс писав: «Оперта на кріпосництві дворянська демократія, в тому вигляді, як вона існувала в Польщі..., є однією з найпримітивніших суспільних форм...»¹.

Такі умови вкрай негативно позначалися на становищі українських земель, гальмували соціально-економічний розвиток міст — важливих центрів господарського, політичного і культурного життя України.

Великого розорення, пограбування та жорстоких насильств зазнавало їх населення від анархії магнатів і шляхти. Це виявлялось, зокрема, у міжусобній боротьбі, так званих «домашніх війнах», наїздах і т. п. М. Костомаров з цього приводу писав: «Пани жили між собою вороже, і хто з них тільки почув за собою силу, той поривався показати її при першій нагоді. Посвариться пан з паном, збирає свою команду з шляхти і людей, наїжджає на... суперника, грабує, забирає дорогоцінності...»². А сучасник цих подій, польський письменник Ш. Старовольський (1588—1656), який всіляко засуджував розбещеність і сваволю магнатів та шляхти, свідчив, що вони «спішили на грабіж, як оси на мед»³.

Постійні незгоди і ворогування магнатів Г. Бутовича і М. Немирича⁴ привели до нападу останнього на містечко Топорище. Так, згідно зі скаргою Бутовича, 15 вересня 1584 р. «пан Матфей Немерич... сам особю своєю, з многими слугами и помочниками своїми..., з деля, з гаквницями и з ручницями, и из иншею многою стрелбою и оружем, войне належачой, конно и збройно, не смотречи на пана Бога... и на зверхность правную, наехавши мощно, квалтом, ...на местечко Топорища, ночным обычаем... стреляли, обложивши вколо место, ...все побрал, попалил, попустошил». Населення містечка, піддані Бутовича, чинили опір наїзникам, що призвело до жертв. Найбільш активних захисників, за свідченням документа, насильники «на смерть позабивали, помордовали», а міщанинові П. Гречанику Немирич «руки... пообтинал». Після цього розгрому Топорища залишилось спостошеним, «яко... татары побурили»⁴.

У червні 1608 р. шляхтичі Р. Ружинський і К. Кевлич, заручившись

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 375.

² Н. И. Костомаров. Собрание сочинений, кн. 1, т. 3, Спб., 1903, стор. 654.

³ S. z. Starowolski. Reformacja a byczajów polskich. Kraków, 1859, стор. 106.

⁴ Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР), ч. VI, т. I, К., 1876, док. 53, стор. 143—144.

допомогою своїх прибічників, зруйнували містечко Черемошку, що було у володінні князя Я. Корецького та його дружини. Як свідчить скарга потерпілих, напало «войско не малое, человека о шесть тысяч забравши... з великою гарматою, з делами, з гаковницями, з ручницями, з мушкетами, сагайдаками, с копами, рогатинами а з іншими бронями, войне належачими, конно, збройно и пешо, з хорогвами, з бубнами, трубами и сурмами», ...«место и замок обычаем поганским и неприятельским на корень спалили и внивеч обернули»⁵.

Характерним прикладом міжусобної боротьби були «домашні війни» між всевладним магнатом С. Стадніцьким та шляхтичами Опалінським, Дрогойовським і Гербуртом на початку XVII ст. У 1608—1609 рр. С. Стадніцький неодноразово вривався збройними загонами у володіння Опалінського. Особливого спустошення зазнало містечко Соколів, де, за твердженнями очевидців, магнат «кількох міщан забив, чимало поранив, інших вигнав з міста, а добро їх пограбував». Значному розоренню і жорсткій розправі були піддані мешканці Перемишля внаслідок боротьби між С. Стадніцьким і Дрогойовським, що велась майже п'ять років. Завзяті сутички того ж Станіслава Стадніцького і його брата Адама з Гербуртом привели у 1606 р. до своєї облоги м. Львова, яка тривала понад три тижні. У відповідь на це шляхтич у 1607 р. напав на Перемишль. Під час подій обидва міста зазнали значних руйнувань, а їх населення — знущань і грабунків. Ця міжусобна боротьба припинилась аж у 1616 р., після смерті Гербурта⁶.

У 1614 р. приватні війська князя Я. Острозького оволоділи Тернополем. З міщанами, що чинили опір наїзникам, жорстоко розправилися, а кількох представників міських властей було заарештовано і кинуте в тюрму.

В лютому 1648 р. Л. Душа-Подорецький, родич дружини власника м. Чуднова Михаловського, посварившись з останнім, напав на нього «з своєю челяддю». Шляхетської шаблі поспробував не лише Михаловський, якому, згідно з поданою скаргою, розрубано голову «до кості», але й чимало його підлеглих⁷.

Вкрай негативно відбивались на становищі міст та їх населення часті наїзди збройних магнатських та шляхетських загонів з метою грабунку, наживи, збагачення за рахунок іншого. Такі наїзди були переважно початком майбутніх сутичок, міжусобної боротьби, яка нерідко тривала роками.

У першій половині 1646 р. військо брацлавського воеводи Миколи Потоцького напало на Межиричку (власність Ф. Тишкевича), завдавши міщанам «не малых... шкод»⁸. В результаті наїзду С. Кричевського з двотисячним загоном у серпні 1647 р. потерпіло населення містечка Переволочної⁹.

Постійно грабував міське населення та руйнував економіку міст своїми нападами Себастьян Іскоростенський, який протягом 1609 р. 29 раз був «оскаржений за грабунки». А Ян і Марцін Шашкевичі знахабніли до того, що навіть вимагали від потерпілих розписок-посвідчень, нібито вони «не мають і не матимуть в майбутньому до них ніяких претензій»¹⁰.

⁵ АЮЗР, ч. VI, т. I, док. 107, стор. 350—352.

⁶ W. Łoziński. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku, T. II, Lwów, 1904, стор. 158—159, 181—200, 403.

⁷ ЦДА УРСР, ф. 11, оп. I, спр. 12, арк. 98 і зв.

⁸ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. II, спр. 22415, арк. 1.

⁹ W. Lipiński. Stanisław Michał Krzyczewsky, Kraków, 1912, Annexa, dok. III, стор. 349—350; dok. IV, стор. 351—353.

¹⁰ Dr. Antoni J. Szkice i opowiadania, Serya 5, Kraków—Warszawa, 1887, стор. 62, 71.

Часті напади на окремі містечка приводили до того, що населення забиравало своє майно і ховалось у лісах або ж знаходило притулок у більш захищених місцях¹¹.

Окремі магнати і шляхтичі захоплені ними міста й містечка роками тримали у своєму підпорядкуванні як об'єкти наживи, грабунку і насилля.

Характерним прикладом свавільного загарбання населених пунктів можуть служити «діяння» відомого магната І. Вишневецького. Так, за свідченням документів, він 14 травня 1644 р. на чолі «личбе великой людей, розно озброєных, з дракганями и хорогвами и бубнами... арматне и збройне» напав на м. Ромни¹², незадовго до цього віддане польським королем своєму прибічникові, надвірному маршалку О. Казановському. Незважаючи на протести останнього, збройні сутички між противниками, постанову сеймового суду, Вишневецький силою зброї тримав Ромни у своїх руках, грабував місто, знущався над беззахисним населенням. Дійшло до того, що Владислав IV видав декрет, в якому засуджував Вишневецького на баніцію*. Але на сеймі не знайшлося відважних, щоб виступити проти всесильного магната, і король вимушений був поступитись: зняв з нього баніцію і визнав за ним право на Ромни¹³.

І. Вишневецький, підбадьорений таким ходом подій, по суті, своєю перемогою над самим королем, дедалі нахабнів. 19 листопада 1645 р. він із зграєю озброєних головорізів до «пяти тисечий... з стрелбою огнистою, ...зо вшелякими апаратом до войны належачим, ...яко противно неприятелю крижа святого» пограбував і привласнив собі містечко Межиричку¹⁴. У липні 1646 р. цей магнат, «скупивши купу немалую людей збройных... которых личба 7000 людей выносила», маючи «арматы и вси апараты военные до буреня оборон вшеляких наличачие... яко противно неприятелю коронному, способом военным...», напав на володіння коронного хорунжого О. Конецпольського на Лівобережжі, спочатку — на м. Гадяч. Загін Вишневецького «под место (Гадяч. — П. М.) подступивши... людом збройным в шикун военным з розвиненными хорогвами, оточил, армату, дела и гаковницы на розных местях розсадивши, стрельбу огнистую выпустивши, штурм припустил и, страшным стрелянем з дел и гаковниц, места добиваючи, браму месткую квалтом высекли и выломали... до замку там будучего кинулись и там, браму квалтовне выбивши... все место и замок со всими достатками опановавши...» Грабіжники жорстоко розправились з населенням міста.

Прибравши до своїх рук Гадяч, Вишневецький, «розделивши люд (збройні загони — П. М.) на части, таковым же способом квалтовным и военным» оволодів Пелтавою, Кременчуком, Зіньківим, Глинським, Лютеньками, Олесним, Соколю Горою, Подолками, Добриком, Краснопіллям, Крукполем, Ахтиром, Зикгмутовим, Лукашевськом, Бороком, Опочинськом, Рухавкою. Їхнє населення теж було пограбоване, наїзники в нього «речи вси... побрали».

О. Конецпольський скаржився, що йому цим бандитським нападом завдано збитків на суму «пятькрат 100000 золотых»¹⁵.

¹¹ АЮЗР, ч. VI, т. I, док. 67, стор. 199, 200.

¹² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. т. I, М., 1953, док. 248, стор. 412.

* Баніція — позбавлення громадянських прав.

¹³ Pamiętniki Albrechta Stanisława X. Radziwiłła kanclerza W. Litewskiego, wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego, т. II, Poznań 1893, стор. 134.

¹⁴ Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. Збірка документів (1639—1648 рр.), К., 1946, док. 31, стор. 77.

¹⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. I, док. 267, стор. 447—448; Н. П. Василенко. Очерки по истории Западной Руси и Украины, К., 1916, стор. 514; П. Кулиш. Отпадение Малороссии от Польши, т. I, М., 1888, стор. 275.

З щоденника Б. К. Машкевича дізнаємось, що загарбані свавільним магнатом міста і містечка ще в квітні 1647 р. були у його володінні¹⁶.

Але особливо «відзначився» розбишацькими діями і тероризуванням міст та міського населення України в першій половині XVII ст. коронний стражник Самуїл Лащ.

Як згадує сучасник подій, хроніст Іоахім Єрліч, Лащ завжди мав при собі «по кількасот... чоловік розбійників і злодіїв» (серед яких були навіть татари, цигани та німці) і «чинив наїзди на маєтки і мешкання почесних шляхтичів, творив насильства, вбивства, калічив, деяким відрубав вуха і носи...»¹⁷. Він розраховував на повну безкарність, оскільки діяв за спиною одного з найбагатших і найвпливовіших магнатів на Україні — коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Лише за 1630 р. на нього 26 раз подано до суду за грабунки, недодержання контрактів, несплату боргів і т. д. і т. п.¹⁸ Протягом перебування на Україні він був засуджений 236 раз на баніцію і 37 — на інфамію** «за різні злочини».

Сам король мусив зайнятися свавільником, висилати комісії для розслідування злочинів, писати листи до київського воеводи Яна Тишкевича, наказуючи, щоб він збирав «посполите рушення» проти біснுவатого стражника; сеймові суди неодноразово заочно виносили грізні вирoki Лащу¹⁹. Але тільки після смерті С. Конецпольського (березень 1646 р.) воевода наважився виступити проти Лаща. Виконуючи розпорядження короля, він зібрав до 12 тис. чол. «озброєної шляхти під воеводською хоругвою» і в жовтні 1646 р. вирушив проти коронного стражника. Лащ, «передбачаючи це, за кілька днів перед тим... утік» до Польщі, втерся в довір'я князя Домініка Заславського, а пізніше і короля, одержав навіть охоронну грамоту і спокійнісінько дожив свого віку (помер у лютому 1649 р. у Кракові) без покарання за всі свавільні вчинки²⁰.

Не припинились наїзди шляхти на міста і містечка під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., хоча кількість і масштаби їх різко зменшилися. Окремі магнати і шляхтичі збройними загонами нападали на міста, грабували і знущались над населенням, намагались хоч в якійсь мірі компенсувати втрачене в результаті народного повстання.

У Житомирських гродських книгах за 28 лютого 1652 р. записано, що коли «з-під Берестечка... божою рукою було розігнано коронного ворога», М. Фальковський 10 серпня 1651 р. захопив містечко Івницю і привласнив його собі. Сюди ж він впустив свого прибічника Яна Подвисоцького, який «нищив і грабував» міщан²¹. Тільки власнику містечка Фальковський та його підручні завдали збитків на суму понад 18 тис. злотих²².

Після підписання Білоцерківського договору значну частину івничан, які поверталися з майном додому, на шляху до Івниці 8 жовтня

¹⁶ Дневник Богуслава Казимира Машкевича (1643—1649). Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II, К., 1896, стор. 408—409; П. Кулиш. Назв. праця, т. I, стор. 275.

¹⁷ *Latopis albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. Wł. Wojcicki* (далі — J. Jerlicz. *Latopis albo kroniczka..*, т. I, Warszawa, 1853, стор. 49.

¹⁸ D. Antoni J. Назв. праця, стор. 100.

** Інфамія — позбавлення честі.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 17—20; спр. 11, арк. 571, зв., 572; АЮЗР, ч. VI, т. I, док. 159, стор. 515—519.

²⁰ J. Jerlicz. Назв. праця, т. I, стор. 101; D. Antoni J. Назв. праця, стор. 135.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 280—281.

²² Там же, арк. 282 зв., 283, 284 зв.

1651 р. пограбував Бонковський. Він же напав «збройно... з челяддю» на міщан Котельні²³.

У лютому 1652 р. Ян Ярмолинський — власник містечка Янівки — подав скаргу на Л. Тишу-Биковського, Я. Щирського, О. Корчевського і Я. Кевлича, які після «підписання Білоцерківської угоди», зібравши «різних людей», 14 жовтня 1651 р. вдерлися в Янівку. Наїзники забрали всіх коней, корів, овець і свиней, що паслися біля містечка, і «поділили між собою». Ярмолинський підрахував, що йому завдано збитків на 4 тис. злотих²⁴.

Наведені факти переконливо свідчать, що й в надзвичайно тяжкий для українського народу час, у роки визвольної війни, шляхта і магнати не кидали свого улюбленого промислу — наїздів і при сприятливих умовах нічим не гребували, щоб пожитися за рахунок інших, у тому числі знедолених народних мас.

Питання міжособної боротьби, нападів, грабунків і т. п. часто розглядалися у сеймах і судах, де також справи вирішувались на користь сильних і впливових. І гут противники часто-густо вдавалися за допомогою до своїх збройних загонів і навіть регулярних жовнірських частин.

У 1647 р. сейм розбирав питання про грабівницькі наїзди І. Вишневецького на міста і містечка О. Конецпольського. Вишневецький прибув на сейм у супроводі чотиритисячного війська. Напередодні засідання він заявив, що коли справа буде вирішуватись не на його користь, «тоді ж намірений рубати хорунжого (Конецпольського — П. М.) і всіх, хто став би підтримувати його... хоча б і самого короля». Він наказав своєму збройному загану: «всі до одного... вривайтесь в палату сенаторів і підтримайте мене»²⁵.

Можна уявити собі, які рішення ухвалювали сенат, суд чи інша державна установа в подібних ситуаціях.

Анархія, свавілля магнатів та шляхти, як бачимо, набрали катастрофічних форм і розмірів.

Загрозливий характер цих негативних явищ часто розуміли й самі представники панівного класу шляхетської Польщі і навіть намагались (чи удавали такі спроби) протидіяти їм. Так, шляхта Волинського воєводства, зібравшись у Луцьку 27 липня 1574 р. для створення каптурового суду^{***}, домовлялась всіляко запобігати міжособній боротьбі, наїздам, грабункам і т. п. Учасники сеймику погодились всі суперечки, конфлікти розв'язувати тільки в суді і не вдаватись до «гвалтовного» вирішення справи²⁶.

Це ж наболіле питання часу розглядалось волинською шляхтою і в червні 1632 р. під час створення каптурового суду після смерті короля Сігізмунда III Вази (квітень 1632 р.). І знову учасники зобов'язувались вжити рішучих заходів до тих, хто вдаватиметься «до насилля, наїзду..., загарбання замку, міста, дворів, сіл, ґрунтів, людей, вбивства..., грабунку і розбоїв». При цьому великі надії покладались на каптуровий суд, який, «керуючись правом», повинен був розглядати «криваві справи» і винних «карати на смерть»²⁷. Однак, як свідчать факти, ці суворі заходи самою шляхтою Волині та інших воєводств безцеремонно нехтува-

²³ ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 274 зв.

²⁴ Там же, арк. 260 і зв.

²⁵ Дневник Богуслава Казимира Машкевича (1643—1649), вып. II, стор. 409.

^{***} Каптурові суди обирались у Польщі сеймками на період безкоролів'я для розгляду переважно кримінальних справ шляхти в зв'язку з припиненням діяльності всіх видів судів. Вперше створені в 1572 р. після смерті польського короля Сігізмунда II Августа.

²⁶ АЮЗР, ч. II, т. I, док. 2, стор. 20.

²⁷ Там же, док. 15, стор. 165, 167.

лись, оскільки в період безкоролів'я анархія панівної верхівки була особливо поширеною²⁸.

Загрозливі розміри і наслідки цієї сваволі примусили короля в листопаді 1614 р. звернутися з інструкцією до з'їздів шляхти. У ній відображено тривогу короля, який закликав феодалів schaменутися, прийти до згоди, домогтися «спільного порозуміння» і «грунтового заспокоєння», бо коли своєчасно не запобігти біді, то це може привести до «загибелі Річ Посполиту»²⁹. На думку короля, треба «острого права, бо давне (існуюче право — П. М.) вже так притупилось, що його боїться лише той, хто сили не має». Інструкція націлювала сеймики (з'їзди шляхти, що відбувались по воєводствах або землях) на відповідні дії та пропозиції з метою ліквідувати свавілля магнатів і шляхти³⁰. Але не так легко було їм самим вирішувати це питання, тобто виступати проти власних примх. Далі гучних розмов, суперечок і образ справи не йшли. Джерела свідчать, що все залишалось по-старому, більше того, анархія розвивалась дедалі інтенсивніше.

Міжусобна боротьба, наїзди, які супроводжувались розоренням міст і містечок, підривали, паралізували їх економіку. Переважно об'єктами нападу і грабунків ставали крамниці, лавки, купецькі склади товарів, ремісничі майстерні та інші місця зосередження промислових товарів і сільськогосподарської продукції. Наїзди завдавали великої шкоди торгівлі, ремеслу, промислам. Так, наприклад, у червні 1579 р. під час ярмарку в Берестечку збройні загони шляхтичів пограбували місцевих та приїжджих купців і ремісників, жорстоко знущались над населенням, «совершили невероятный погром»³¹. Було розгромлено і «ряд крамниць» у Тернополі (1614 р.). За свідченням сучасників згаданих подій — тернопільських міщан, наїзники «постійно... грабували у перекупок рибу, оселедці, бублики, хліб та інші харчові продукти». Під час нападу на місто Гошу в лютому 1640 р. брати Немиричі забрали багато майна, різної продукції, а також «котлов миденых розных малых и великих двадцат», які використовувались на міських промислах³². Великих збитків зазнало господарство м. Іванкова від нальоту С. Конецпольського у травні 1645 р. Грабіжники забрали «словов пивных мир десет, ... словов горылчаных мирок петнадцат, ...котлов горелчаных с притрубками шест. ...котел великий пивный, ...горелки бочок три, в каждой бочци было по тисечи кварт, ...вовны рун сто, ...железа возов десет, ...рыбы солоное бочок шест, ...рыбы сухое розное великое две тисечи, ...мяса солоного бочок пят» та багато іншого добра³³. М. Фальковський після загарбання м. Івниці у серпні 1651 р. примусив міські промисли працювати на нього, заборонив купцям та іншим міщанам продавати і вивозити з міста «пиво, мед, горілку», в результаті чого дуже потерпіли торговці, ремісники та власники промислів³⁴. А в жовтні 1651 р. у івницьких міщан, в тому числі купців і господарів майстерень, було пограбовано шляхтичем А. Бонковським різних товарів, ремісничих виробів та речей на суму понад 300 тис. злотих³⁵.

Часто при наїздах ставали жертвами або зазнавали фізичних травм безпосередні виробники матеріальних благ — ремісники та трудівники

²⁸ Н. И. Костомаров. Назв. праця, стор. 653—654.

²⁹ Жерела до історії України — Русі, т. VIII, Львів, 1908, док. 110, стор. 152—153.

³⁰ Там же.

³¹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, спр. 3875 (додаток).

³² Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., док. 2, стор. 7—8.

³³ Там же, док. 29, стор. 69.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 280 зв.

³⁵ Там же, стор. 276.

промислів. Окремі з потерпілих на певний час або назавжди втрачали працездатність. Все це негативно відбивалось на ремісничому і промисловому виробництві. Яскравим прикладом такого свавілля був напад на містечко Вижву збройного загону С. Потоцького (травень 1633 р.), який жорстоко розправився з населенням, в тому числі трудовим людом, що чинив опір грабіжникам.

Систематичні наїзди завдавали великої шкоди і такій важливій галузі економіки містечок, як сільське господарство. Багато документів свідчать про загарбання земель, руйнування сільськогосподарських знарядь, приміщень, посівів, привласнення худоби, птиці, збіжжя, сіна і т. п. Доходило до того, що після таких пограбувань значна частина населення і в першу чергу нижчі його верстви, втрачала засоби для існування, позбавлялась можливості обробляти угіддя, займатись сільським господарством. Так, наприклад, насильно були загарбані землі жителів містечок Махновки (1611)³⁶ і Вижви (1633 р.)³⁷. А з скарги міщан Котельні видно, що вони не могли вести осінніх польових робіт: «не мають чим орати», бо пан Бонковський відібрав у них (вересень 1651 р.) волів, корів та знаряддя обробітку землі³⁸. Таке становище склалось у містечку Янівці восени 1651 р. Янівчани скаржились, що зграя шляхтичів на чолі з Л. Тишею-Биковським пограбувала у них коней і волів, у зв'язку з чим вони «ні орали, ні сіяли»³⁹.

Міжусобна боротьба, «домашні війни», наїзди і взагалі анархія магнатів і шляхти завдавали величезної шкоди економічному, політичному і культурному розвитку Польщі наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. Феодальна анархія набрала тут таких згубних розмірів і характеру, які вже немислимі були в інших європейських державах.

У ще потворніших, бузувірських формах виявлялось свавілля магнатів і шляхти на Україні, де вони вважали себе всевладними і зовсім безконтрольними в своїх розбійницьких діях, дезорганізували міське життя, вкрай підривали економіку міст, що було серйозною перешкодою на шляху розвитку торгівлі, ремесла і промислів.

Створення сприятливих умов економічного життя міст України в першу чергу було зв'язане з ліквідацією польсько-шляхетського панування на українських землях. Щоб добитись цієї заповітної мети, міське населення брало найактивнішу участь у селянсько-козацьких повстаннях кінця XVI — першої половини XVII ст. і особливо у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. проти польсько-шляхетського поневолення, за возз'єднання України з Росією.

³⁶ АЮЗР, ч. VI, т. I, док. 115, стор. 377.

³⁷ Воссоединение Украины с Россней, т. I, док. 79, стор. 136.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 139 зв.

³⁹ Там же, арк. 260 зв.

ЗВ'ЯЗКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ І ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В ГАЛУЗІ СЕРЕДНЬОЇ І ВИЩОЇ ОСВІТИ (1948—1965 рр.)

В. У. ПАВЕЛКО

В основу взаємовідносин між країнами соціалістичної системи покладені принципи ленінської політики дружби, миру, пролетарського інтернаціоналізму, товариського співробітництва і братньої взаємодопомоги, що їх вперше проголосила Велика Жовтнева соціалістична революція. Спільні інтереси, мета, принципи міжнародної соціалістичної солідарності стали могутнім поштовхом виникнення нових взаємовідносин між окремими країнами соціалістичної співдружності як у політичному й економічному, так і культурному житті. Новий тип національних відносин в умовах становлення і зміцнення світової соціалістичної системи зумовив тенденцію всебічного зближення національних культур на основі принципу пролетарського інтернаціоналізму.

З перемогою соціалістичної революції у Чехословаччині в лютому 1948 р. політична влада зосередилась у руках робітничого класу. Трудящі країни під керівництвом Комуністичної партії і уряду Національного фронту приступили до виконання основних політичних, економічних і культурних завдань, що стояли на шляху дальшого розвитку народної демократії і будівництва соціалізму, зокрема до здійснення соціалістичної культурної революції, складовою частиною якої є революційні перетворення в галузі освіти.

На відміну від інших країн, що стали на шлях будівництва соціалізму, у Чехословаччині питання ліквідації неграмотності було не першорядним*, оскільки буржуазний уряд домюнхенської Чехословаччини в інтересах високорозвиненої капіталістичної промисловості створював умови по забезпеченню її висококваліфікованими робітничими кадрами. Це здійснювалось через професійні школи, в яких навчалися в основному діти трудящих, що здобули початкову освіту**. У Словаччині, особливо в її східній частині, що була аграрним додатком високорозвиненої індустріальної буржуазної Чехословаччини, неписьменність була значною.

Головним завданням культурної революції в Чехословаччині стало подолання буржуазної і утвердження соціалістичної ідеології, виховання марксистсько-ленінського світогляду. Цього можна було досягти тільки докорінно перебудувавши систему народної освіти відповідно до завдань соціалістичного будівництва.

* Вже у 1947/48 навчальному році в 14 653 загальноосвітніх школах Чехословаччини навчалось 1,5 млн. учнів, тоді як у 1945 р. були охоплені навчанням тільки 55% дітей шкільного віку. До 1953 р. у цій країні ліквідація неписьменності в основному була завершена.

** Висока оплата навчання в гімназіях, які давали право продовжувати освіту у вищих навчальних закладах, фактично перешкоджала доступ дітям трудящих до вузів домюнхенської Чехословаччини.

Револуційному перетворенню в галузі духовного життя сприяли кардинальні політичні, економічні й соціальні зміни, що відбувалися в країні, а наявність соціалістичної власності і керівна роль передового авангарду трудящих — робітничого класу і Комуністичної партії — забезпечували успішний розвиток освіти на соціалістичному шляху. Творчо враховуючи досвід першої країни, що побудувала соціалізм — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, в Чехословаччині законами про основи єдиного шкільного навчання (21 квітня 1948 р.), про систему шкіл і підготовку учителів (24 квітня 1953 р.) створювалась єдина система середньої освіти, яка забезпечувала молоді відповідно до потреб будівництва соціалістичного суспільства необхідну суму систематизованих знань, формувала основи комуністичного світогляду, виховуючи у ній колективізм, інтернаціоналізм, патріотизм, свідоме ставлення до праці й комуністичну мораль. Прийнятий 18 травня 1950 р. закон про після закінчення середньої школи. Завданням вузів країни, як відзначає вищу освіту надавав юнакам і дівчатам право здобути вищу освіту лося у цьому законі, стало «виховання висококваліфікованих і політично грамотних спеціалістів, відданих народно-демократичній республіці й ідеї соціалізму»¹. Організовані у 1949 р. спеціальні курси почали готувати здібну молодь з робітників і селян до вступу у вищі навчальні заклади. Вже у 1950/51 навчальному році у вузи країни вступило 1 700 студентів — вихідців з робітників і селян².

Народно-демократичний лад усунув соціальну несправедливість у відборі учнів для середніх і вищих шкіл, що існувала в буржуазній Чехословаччині, широко відкривши двері цих закладів перед дітьми робітників і селян, створив матеріальну базу для навчання і одержання ними вищої кваліфікації, а також надав можливість успішно застосовувати набуті знання в народному господарстві і культурному будівництві країни. Якщо у 1935 р. в буржуазній Чехословаччині 10 тис. молодих спеціалістів після закінчення вузів залишались без роботи, то, як зазначав К. Готвальд на зборах, присвячених 600-річчю Карлового університету, нова, справді демократична Чехословаччина потребувала все більшої кількості кадрів вищої кваліфікації³. Так, в 1950 р. спеціалістів з вищою освітою у народному господарстві країни було 84 993 чол., то у 1960 р.— 157 063, а в 1963 р.— 181 041. У 1966—1970 рр. число спеціалістів з вищою освітою в народному господарстві передбачається збільшити до 28%, тобто до понад 260 тис. чол.⁴

У ході соціалістичних перетворень в галузі освіти старі педагогічні кадри перевиховувалися і водночас створювалась нова армія учителів, тісно зв'язаних з комуністичною партією, з її ідеями⁵. Зазнали змін і методи викладання, створювалась нова педагогіка, яка пов'язувала діяльність учителів із завданням соціалістичної організації суспільства⁶. У вищих навчальних закладах, науковий і педагогічний рівень яких значно підвищився, запроваджувались аспірантури, а також кафедри марксизму-ленінізму, які сприяли вихованню у молоді марксистсько-ленінського світогляду, озброювали її знанням законів суспільного розвитку, будівництва соціалізму і комунізму*.

¹ Студенты в Чехословакии, Прага, 1950, стор. 45.

² Там же, стор. 50.

³ Klement Gottwald mládeži, Praha, 1954, стор. 72.

⁴ Чехословакия. Статистический сборник, Прага, 1963, стор. 39; «Информационный бюллетень ЧТК», Прага, 31 жовтня 1966 р.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 328.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 400.

* У 1950 р. серед студентів було вже понад 25 тис. членів Чехословацької спілки молоді (Студенты в Чехословакии, стор. 31).

Перебудова освітньої справи в країні відбувалася у тісному зв'язку і співробітництві відповідних закладів Чехословаччини і Радянського Союзу, зокрема Радянської України. Це знайшло свій відбиток у міждержавних планах культурного співробітництва СРСР та ЧССР, зокрема в галузі освіти. Форми цих зв'язків розширювались і удосконалювались в залежності від тих конкретних завдань, що стояли перед середньою і вищою школами Чехословаччини в ході соціалістичного будівництва, і які в Радянській Україні в основному були вирішені. Нова єдина школа потребувала докорінної переробки старих та створення нових навчальних планів, програм, підручників, бо, як підкреслював В. І. Ленін, «одно з найбільших зол і лих, які залишились нам від старого капіталістичного суспільства, це цілковитий розрив книги з практикою життя»⁷.

В перші роки народно-демократичної влади у налагодженні навчання в школах Чехословаччини велику роль відігравала допомога Радянського Союзу безпосередньо підручниками та педагогічною літературою. В Східній Словаччині (де після оптації 1946 р. до СРСР проживало близько 70 тис. українців), як відзначали працівники освіти, у відбудованих і нових школах «вже тоді навчання проводилося літературною мовою за радянськими підручниками, що дуже допомагало правильному вихованню молоді»⁸. В 1948/49 навчальному році початкові школи Чехословаччини могли вже користуватись 16 новими і 7 виправленими підручниками, в тому числі двома — з російської мови. Для середніх шкіл були підготовлені 11 виправлених підручників, для спеціальних — 28⁹. Проводився також обмін методичними та навчальними посібниками з освітніми закладами УРСР, зокрема для середніх і середніх спеціальних шкіл¹⁰. На 1 вересня 1949 р. для учнів перших класів українських шкіл Східної Словаччини було вже видано буквар на українській мові та запроваджено навчання рідною мовою*. На початок 1950/51 навчального року ці школи були забезпечені підручниками, які перевидавались з чеських, словацьких, а також радянських спершу відділом українських шкіл при Поверенніцтві шкіл у Братиславі, а з січня 1952 р. — Відділенням українських підручників Держвидаву у цьому ж місті¹¹. На прохання освітніх закладів Чехословаччини Міністерство освіти УРСР надсилало для вузів міст Пльзень, Брно підручники, програми й методичні посібники, зокрема програми і підручники з української мови та літератури, а також спеціальну літературу для школи медсестер, сільськогосподарської школи та технікуму в Пряшеві і т. д.

Створення нової системи освіти в Чехословаччині стало основою більш тісних зв'язків між освітніми закладами цієї країни і УРСР. Так, Міністерство освіти УРСР надавало консультації з питань налагодження шкільної справи, встановило зв'язки з Відділом українських шкіл Відомства в справах шкіл, науки і мистецтва у Братиславі¹². У 1949 р. через Українське товариство культурних зв'язків з закордоном (УТКЗ) до Чехословаччини поряд із значною кількістю соціально-економічної, політичної і художньої літератури було надіслано 78 назв підручників

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 248—249.

⁸ «Дружно вперед», 1964, № 5, стор. 19.

⁹ «Радянська освіта», 23 вересня 1949 р.

¹⁰ Архів Українського товариства дружби та культурного зв'язку з закордоном (далі — УТДКЗ), 1948—1949 рр., спр. 39, арк. 144.

* У перші роки народно-демократичного ладу в Чехословаччині в українських школах через брак учительських кадрів, підручників навчання відбувалось на російській мові і за радянськими підручниками (Архів УТДКЗ, 1949—1950 рр., спр. 33, арк. 195).

¹¹ Архів УТДКЗ, 1949—1950 рр., спр. 33, арк. 123; 1952 р., спр. 4, оп. 12, арк. 26.

¹² Там же, за 1960 р.

для українських шкіл, всього понад 5 тис. примірників¹³. За домовленістю з відповідними установами ЧССР потребу середніх, середніх спеціальних і вищих шкіл Чехословаччини в підручниках на українській мові протягом більше як 10 років задовольняло видавництво «Радянська школа»¹⁴. Тільки у 1962 р. до ЧССР було надіслано для 1 класів 1 400 примірників «Прописів», в 1964 р.— 5 тис. «Букварів», а в 1965 р.— понад 6 тис. примірників підручників, в основному для середніх шкіл з українською мовою навчання¹⁵.

Особливість зв'язків в галузі освіти полягала у тому, що її працівники здійснювали взаємні відвідування, під час яких знайомилися з досконаліми формами роботи в певному напрямку, з певного питання. Це давало можливість більш глибоко і всебічно вивчати досвід роботи, творчо й ефективно його використовувати і запроваджувати у життя. Так, наприкінці 1955 р. делегація працівників освіти Східної Словаччини знайомилась з організацією шкільної освіти в УРСР, вивчала методи, форми керівництва і контролю над роботою шкіл, їх навчальні основи, навчальні плани, питання підготовки учительських кадрів, організацію справи підвищення кваліфікації учителів¹⁶.

На прохання освітніх установ Чехословаччини з УРСР приїжджали радянські педагоги для читання лекцій, здійснення консультацій викладачам української мови та літератури на курсах по підвищенню кваліфікації учителів і т. д. Також для одержання консультацій з питань викладання окремих дисциплін, складання навчальних планів, програм тощо до УРСР приїздили чехословацькі спеціалісти.

Однією з умов підвищення продуктивності праці, яка має виключне значення в період побудови соціалізму є, як зазначав В. І. Ленін, підвищення освітнього і культурного рівня трудящих мас¹⁷. Це завдання могла виконати тільки соціалістична школа, яка в процесі політехнічної освіти в теорії і на практиці знайомить молодь з головними галузями виробництва, здійснює навчання молоді у тісному зв'язку з суспільно-продуктивною працею¹⁸. Саме тому Комуністична партія і уряд Радянського Союзу й Соціалістичної Чехословаччини (як і інших країн співдружності) велику увагу приділяли єдиним школам з політехнічним навчанням. Як зазначається у Програмі КПРС, система народної освіти в СРСР будується таким чином, «щоб навчання і виховання підростаючого покоління було тісно пов'язане з життям, з продуктивною працею»¹⁹. Таке ж завдання стоїть і перед чехословацькою школою. На квітневому 1959 р. та жовтневому 1964 р. Пленумах ЦК Комуністичної партії Чехословаччини підкреслювалось, що політехнічне навчання «є міцною базою... соціалістичної політики в галузі освіти»²⁰.

Єдність завдань соціалістичної школи країн співдружності сприяло обміну досвідом роботи і в цьому напрямку. Як у складі делегацій, так і окремо працівники освіти Чехословаччини відвідували Радянську Україну для ознайомлення з постановкою політехнічного навчання, для творчого використання багаторічного досвіду шкіл УРСР в цій справі. У грудні 1956 р. делегація працівників освіти Чехословаччини мала змогу всебічно ознайомитися з системою підготовки учителів для політехнічної школи у Київському інституті удосконалення учителів та Педагогічно-

¹³ Архів УТДКЗ, 1949—1950 рр., спр. 33, арк. 123, 195.

¹⁴ Там же, арк. 190; Поточний архів «Укркиногоекспорту», № 502 (201) за 1962, 1965, 1966 рр.

¹⁵ Поточний архів «Укркиногоекспорту», № 502 (201) за 1965 р.

¹⁶ Архів МО УРСР, Відділ зовнішнього зв'язку, спр. 34.

¹⁷ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 223.

¹⁸ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 89.

¹⁹ Програма КПРС, М., 1965, стор. 123.

²⁰ «Информационный бюллетень ЧТК», Прага, 26 жовтня 1964 р.

му інституті ім. О. М. Горького (КДПІ). В КДПІ ім. О. М. Горького члени делегації оглянули майстерні, фотолабораторії, фізичний і хімічний кабінети, ознайомилися з структурою республіканської станції юних натуралістів, роботою різних технічних гуртків; у Димерській середній школі — з постановкою політехнічного навчання, а в середній школі № 70 м. Києва — з проходженням виробничої практики учнів на Київському мотоциклетному заводі. В грудні 1960 р. працівники Празького науково-дослідного інституту педагогіки вивчали розробку проблеми політехнічного і виробничого навчання в Українському науково-дослідному інституті педагогіки (УНДПІ)²¹.

Вивчення російської мови у школах Чехословаччини починається з четвертого класу²². Програма розрахована так, щоб, закінчивши середню школу, молодь могла вільно володіти нею і використовувати набуті знання в практиці народного господарства, в процесі ознайомлення з культурною скарбницею народів СРСР. Для кращої постановки вивчення цього предмету до УРСР систематично приїздили спеціальні групи викладачів російської мови. Так, 1962 р. три такі групи зустрічалися з членами кафедри російської мови і літератури КДПІ ім. О. М. Горького, знайомились з досвідом роботи УНДПІу²³. В серпні 1964 р. 30 чехословацьких викладачів відвідали у Києві методкабінет Печерського району, де методист викладання російської мови в школах поділився з ними досвідом роботи учителів Радянської України. Про підготовку і підвищення кваліфікації учителів російської мови розповіли членам цієї групи методист Київського інституту удосконалення учителів і завідувачий кафедрою російської мови і літератури КДПІ ім. О. М. Горького і т. д. Викладачі з ЧССР побували в УНДПІ, а також на уроках російської мови і літератури в різних школах УРСР²⁴. Досвід учителів УРСР у методиці викладання російської мови при паралельному вивченні учнями і української цікавив їх колег з ЧССР при викладанні ними цього предмету в чеських, словацьких і безпосередньо у східнославацьких українських школах. Значні успіхи у вивченні російської мови в чехословацьких школах відзначали працівники освіти Чернігівської області, які 1957 р. побували в школах міст Брно, Карлових Варах, Братіслави та ін., а також відвідали школи Праги та ряд позашкільних установ²⁵.

В жовтні 1963 р. працівники освіти Соціалістичної Чехословаччини знайомились із заходами, вжитими в школах Радянської України відповідно до постанови Уряду СРСР про покращання вивчення іноземних мов. Про нові форми і методи викладацької практики вони довідалися при відвідуванні шкіл, зокрема № 87 м. Києва, де учні вивчають англійську мову з першого класу²⁶.

З середини 50-х років тісні зв'язки в галузі освіти стали налагоджувати окремі області УРСР і Чехословаччини. Закарпатська область (УРСР) та Східнославацька (ЧССР) почали систематично обмінюватися делегаціями працівників народної освіти, у складі яких були відповідальні працівники освітніх установ, директори шкіл, учителі. Педагогів сусідніх областей взаємно цікавила навчально-виховна робота в школах. Трудове виховання та підготовка кадрів учителів в обласному

²¹ Архів МО УРСР, Відділ зовнішнього зв'язку, спр. 34, арк. 76.

²² Школьная реформа в Чехословакии. Прага, 1950, стор. 9.

²³ Архів УТДКЗ. Звіт про роботу Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби (далі — УВ ТРЧД) за 1962 р., стор. 4.

²⁴ Архів МО УРСР, Відділ зовнішнього зв'язку, спр. 34, арк. 12.

²⁵ «Радянська освіта», 20 квітня 1957 р.

²⁶ Архів МО УРСР, Відділ зовнішнього зв'язку, спр. 34.

масштабі. Обмін досвідом сприяв і значно допомагав долати ті труднощі, що виникали у процесі виховання молодого покоління. Спільний інтерес у педагогів Закарпатської, Львівської та Східнославацької областей, наприклад, у подоланні діалектизмів. Зокрема вчителів Східнославацької області цікавила методика викладання мови і літератури з врахуванням подолання діалектизмів у процесі навчання в радянських школах Львівської, Закарпатської та інших областей УРСР. З цією метою спеціальні делегації відвідували уроки мови і літератури в Нестерівській школі Львівської області, Ужгородській та Велико-Березнянській Закарпатської області²⁷.

Уряд Радянської України, як і Соціалістичної Чехословащини, велику увагу приділяє також вихованню тих дітей, що мають фізичні вади. Досвід у цій справі освітніх закладів та науково-методичних установ УРСР, набутий ще в передвоєнні роки, викликав інтерес у чехословацьких педагогів. Ще в передвоєнні роки на Україні були добре устатковані спеціальні школи для дітей з фізичними вадами, а також науково-методичні установи. В буржуазній Чехословащині діти з фізичними вадами утримувались не державою, а різними товариствами, і тільки з перемогою соціалістичної революції для них були створені школи, які утримувалися на державні кошти. Питання обміну і вивчення досвіду таких спецшкіл і спеціалітетів знайшли місце в планах культурного співробітництва між СРСР і Чехословащиною.

Здійснення соціалістичної перебудови народного господарства і культури в Чехословащині, зміцнення матеріально-технічної бази СРСР і ЧСРР викликало до життя нові форми зв'язків у галузі освіти. Це, зокрема, відобразилося в обміні між відповідними установами УРСР і ЧСРР перспективними планами розвитку освіти, в яких передбачалось співробітництво у справі розвитку широкої мережі шкіл-інтернатів, будівництво шкільних та інших культосвітніх установ підприємствами і колгоспами (УРСР) й кооперативами Соціалістичної Чехословащини.

Виховання молодого покоління завжди в центрі уваги Комуністичних партій і урядів СРСР і ЧСРР, воно здійснюється як у школі, так і в позашкільних установах. В Радянській Україні набуто значний досвід роботи таких установ — палаців піонерів, станцій юних натуралістів, юних техніків, гуртків при школах і т. д. У працівників освіти УРСР і ЧСРР були спільні інтереси і в цьому питанні. Так, в грудні 1961 р. директор палацу піонерів і молоді ім. К. Готвальда з м. Братіслави ознайомився з роботою Республіканської станції юних натуралістів, Київського палацу піонерів, студії образотворчого мистецтва Ленінського районного будинку піонерів м. Києва, а також Харківської станції юних техніків і обласної екскурсійно-туристської станції, дитячого сектору профспілкового клубу при Харківському тракторному заводі та ін.²⁸

В планах культурного співробітництва, зокрема в плані співробітництва Спілки чехословацько-радянської дружби, Товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Товариства радянсько-чехословацької дружби, заключеному 1966 р. у Москві, значне місце відводиться вихованню інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму у молоді наших країн. Цьому сприяють такі форми роботи з молоддю, як організація походів піонерів по місцях бойової слави, зокрема, — по місцях боїв Першого чехословацького корпусу і партизан загонів Я. Налепки і М. Кончистого. У 1965 р., наприклад, чехословацькі піонери пройшли бойовим шляхом Першого чехословацького корпусу від с. Соколове Харківської області до радянсько-чехословацького кордону. У Харкові, Полтаві, Києві, Білій Церкві їх зустрічали учасники спіль-

²⁷ Архів МО УРСР. Відділ зовнішнього зв'язку, спр. 34, арк. 92, 93.

²⁸ Там же, арк. 104.

них боїв — генерали, офіцери, солдати. Учасники експедиції виступили по радіо і телебаченню УРСР²⁹.

У вихованні інтернаціоналізму значна роль належить школі, її піонерській та комсомольській організаціям, які організують кутки інтернаціональної дружби, інтернаціональні кімнати, шкільні, районні та міські клуби інтернаціональної дружби. Створений з ініціативи школи ім. І. Франка клуб інтернаціональної дружби м. Дрогобича листувався, наприклад, з молоддю 16 зарубіжних країн. Активно працюють секції клубу юних інтернаціоналістів с. Солотвина Рахівського району Закарпатської області, зокрема чехословацька³⁰. Шкільний клуб інтернаціональної дружби Миньковецької школи Хмельницької області встановив тісні зв'язки з школами країн соціалістичної співдружності, випускав стінгазету «Інтернаціональний маяк», організовував вечори, зустрічі піонерів, готував матеріали до журналу, що видають учні Болгарії за участю школярів СРСР та інших соціалістичних країн.

У серпні 1958 р. зустріч учнів Миньковецької школи з чехословацькими піонерами виллалась у велике свято дружби³¹. Широко відзначали піонери УРСР 24 квітня 1964 р. 15-ту річницю піонерської організації Чехословаччини. Школярі Закарпаття — активні учасники клубів інтернаціональної дружби — зустрічались з своїми друзями із ЧССР на чехословацько-радянському кордоні, де відбулось свято дружби піонерів братніх країн³². Міське свято піонерів м. Харкова відбулося на честь 20-річчя визволення Чехословаччини³³.

Плідні зв'язки встановилися між УРСР і ЧССР в галузі вищої освіти. Підписана 11 червня 1948 р. у Москві «Угода між урядом Чехословацької Республіки і урядом Радянського Союзу про навчання громадян Чехословацької республіки у вищих громадянських навчальних закладах СРСР і утриманні їх» надала цим зв'язкам планового характеру. У вузах УРСР з 1952 до 1960 р. щорічно навчалось в середньому понад 1 460 студентів із зарубіжних соціалістичних країн, в тому числі з Чехословаччини — близько 110 чол.* За 1951—1965 рр. у вищих учбових закладах Радянської України здобули освіту 4 314 студентів з країн соціалістичного табору³⁴. Тільки в 1959/1960 навчальному році у вузах м. Дніпропетровська студентів з країн соціалізму навчалось 439, в тому числі з Чехословаччини — 35, у Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка — відповідно 87 і 27³⁵. Спеціалістами високої кваліфікації стали студенти з Радянської України, які навчались у Чехословаччині, — А. Дерев'яно, Г. Франчук та десятки інших. Успішно закінчила аспірантуру і захистила дисертацію в Празькому хіміко-технологічному інституті тепер викладач інституту харчової промисловості Г. П. Волошаненко³⁶ і т. д.

Зв'язки в галузі вищої освіти знаходили свій прояв і в обміні студентами для проходження виробничої практики. Так, на виробничу практику до Чехословаччини виїздили студенти Київського технологічного інституту харчової промисловості, Київського автодорожного інституту, численних вузів Харкова та інших міст України³⁷. У свою чергу чехо-

²⁹ Архів УТДКЗ, за 1965 р., стор. 26, 23.

³⁰ «Радянська освіта», 4 квітня 1959 р.

³¹ «Радянська освіта», 25 жовтня 1958 р.

³² Архів УТДКЗ, за 1964, стор. 12.

³³ Там же, за 1965 р., стор. 11.

* Підраховано за звірними валютно-фінансовим відділом МВССО УРСР даними звітів вузів республіки за 1952/53—1960/61 навчальні роки.

³⁴ Архів МВССО УРСР, спр. 28—12, т. III, 1967, арк. 2.

³⁵ Там же, спр. 26—8/3, арк. 47.

³⁶ Там же, спр. «Накази МВССО СРСР».

³⁷ Там же, спр. 26—4а, ч. II, 1959, арк. 148, 162, 163.

словацькі студенти також побували в УРСР³⁸. Ввійшов у практику також обмін викладачами.

В останнє десятиріччя зв'язки в галузі вищої освіти породили форми, які виходять за межі міждержавних зв'язків і планів співробітництва між двома країнами. Міцні зв'язки встановили Одеський і Празький, Ужгородський і Кошицький, Київський та університети міст Брно і Братіслави; Львівський університет і філіал Кошицького у Пряшеві, Київський і Пряшівський педагогічні інститути, Ніжинський і педінститут м. Градця Кралова. Дружно співробітничують Київський держуніверситет та університет ім. Я. Е. Пуркіне м. Брно, особливо їх обчислювальні центри, окремі кафедри, лабораторії.

Український науково-дослідний інститут педагогіки і науково-дослідний інститут педагогіки м. Братіслави та м. Праги поряд з відрядженнями своїх науковців для читання лекцій і надання консультацій здійснюють взаємні відвідування для обміну досвідом роботи окремих відділів. Активну участь брали працівники освіти УРСР у роботі наукових конференцій, що організовувались у Чехословаччині, і навпаки. Так, у квітні 1957 р. з нагоди 300-річчя опублікування праць видатного чеського педагога і філософа Я. А. Коменського українські педагоги виступали з доповідями на наукових конференціях у Празі, Києві та інших містах³⁹.

Міцніють і розширюються зв'язки між педагогічними видавництвами ЧССР та УРСР. В останні роки у практику ввійшла така форма, як взаємне рецензування підручників, методичних посібників для шкіл УРСР та ЧССР, а також обмін планами їх роботи. Це дозволило педагогічним видавництвам ЧССР замовляти підручники та іншу педагогічну літературу згідно з планами видавництва «Радянська школа».

Новими формами зв'язків є також участь делегацій УРСР і ЧССР у нарадах представників педвидавів соціалістичних країн. У 1966 р. на такій нараді у Празі обговорювались плани більш тісного співробітництва педвидавів країн соціалізму. В роботі Республіканської конференції психологів, що відбулася в грудні 1964 р. у Києві, брали участь представники Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Угорщини, Чехословаччини, Югославії. Делегації УРСР і ЧССР також брали активну участь у роботі міжнародних семінарів, нарад та симпозіумів з питань освіти, зокрема у міжнародному симпозіумі з питань вищої освіти соціалістичних країн у м. Галлі-Віттенбергу (жовтень, 1964 р.) і міжнародному семінарі з питань освіти у Празі (1966 р.).

Таким чином, зв'язки у галузі освіти між УРСР і ЧССР, усіма країнами співдружності, викликані самим життям будівників соціалізму і комунізму, є одним з найефективніших засобів здійснення ленінської теорії культурної революції в країнах соціалістичного табору. Ці зв'язки, що також є одним з шляхів формування загальнолюдської культури комуністичного майбутнього, підтверджують геніальне передбачення В. І. Леніна про закономірність тенденції «до створення єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй все-світнього господарства як цілого», яка «безумовно має далі розвиватися і цілком завершитися при соціалізмі»⁴⁰.

³⁸ Архів МВ ССО УРСР, спр. 26—18а, арк. 128; спр. 26—8/1, арк. 132.

³⁹ «Радянська освіта», 1 грудня 1956 р., 20 і 10 квітня 1957 р.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 121.

Соратники В. І. Леніна на Україні

С. В. КОСІОР

Видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави С. В. Косіор неодноразово виконував безпосередні доручення В. І. Леніна, протягом всього свого свідомого життя жив і боровся по-ленінському.

Вихованець робітничих колективів Сулінського та Алчевського (Дюмо) металургійних заводів, С. В. Косіор вступив в червні 1907 р. до більшовицької партії. Вся його десятилітня підпільна партійна робота в Донбасі, Харкові, Полтаві, Києві, Москві, на Качугському зашланні проходила під керівництвом ЦК більшовиків на чолі з В. І. Леніним.

Дороговказом для молодого більшовика були ленінські праці, статті, виступи. Про це свідчить зокрема те, що при обшуку в Харкові жандарми знайшли в нього номери газети «Путь правды» з статтями В. І. Леніна «Прикрашування буржуазії лівонародниками», «Конституційна криза в Англії», «Єдність», «Організовані марксистки про втручання Міжнародного бюро», «Національна рівноправність», «Ліквідатори і латиський робітничий рух»¹.

В серпні 1914 р. — лютому 1915 р. С. В. Косіор очолював більшовиків Києва, був секретарем відродженого під його керівництвом Київського комітету РСДРП. Він наполегливо працював над підвищенням теоретичного рівня. Під час обшуку жандармами квартири Косіорів було виявлено значну кількість марксистських брошур і книг, а також нотаток по робітничому руху². В бібліотеці Станіслава Вікентійовича дбайливо зберігалися, зокрема, тези доповіді В. І. Леніна «Завдання революційної соціал-демократії у європейській війні», його праця «Розвиток капіталізму в Росії» та ін.³

Правління профспілки конторників, після того як його керівником став С. В. Косіор, перетворилося на одну з центральних партійних явок більшовицької партії у Харкові. Цю адресу знали Центральний Комітет більшовиків, В. І. Ленін. У матеріалах Краківсько-Поронінського архіву В. І. Леніна є запис конспіративної адреси: «Спілка конторників, Подольський провулок, 7 чи 9, від 7 до 9 годин вечора, просити Баклеєва...»⁴. Це були години, коли в правлінні завжди чергував Станіслав Вікентійович. Він був тісно зв'язаний з міською групою більшовиків Харкова, секретарем якої був Є. І. Руднев, який листувався з В. І. Леніним⁵. Відомо, що Станіслав Вікентійович листувався також з харківськими більшовиками, з ЦК партії, В. І. Леніним. Про це свідчить один з документів охоранки. «З Центрального Комітету одержано два листи,— сказано в донесенні за червень 1913 р.,— мав їх Косіор,

¹ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 1422, арк. 310 зв.

² Там же, ф. 274, оп. 4, спр. 460, арк. 15 зв.

³ Там же, спр. 461, арк. 38, 50 зв., та ін.

⁴ «Исторический архив», 1959, № 1, стор. 25.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 1421, арк. 76 зв.

який передав їх Галкіну; один призначений для Харківської організації, другий — для Юр'ївського заводу...»⁶.

В період боротьби за перемогу соціалістичної революції С. В. Косіор очолював найбільшу районну організацію РСДРП Петрограда — більшовиків Нарвської застави, був членом Петербурзького комітету РСДРП. Йому довелося працювати під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Ввечері 3 квітня на Фінляндському вокзалі Станіслав Вікентійович вперше побачив Ілліча, слухав його промову з броньовика, а в ніч з 3 на 4 квітня в палаці Кшесінської разом з партійним активом столиці слухав доповідь великого вождя.

С. В. Косіор зразу став прихильником, захисником і пропагандистом Квітневих тез В. І. Леніна, які озброїли партію планом боротьби за перемогу соціалістичної революції. «На загальних партійних зборах Нарвського району, — згадує Ф. А. Лемешев. — які відбулися в кіно «Жар-птиця», з ленінськими тезами виступив доповідачем від районного комітету тов. Косіор С., який розбираючи кожний пункт тез, давав пояснення»⁷. Ленінські тези були одноставно схвалені більшовиками Нарвської застави, як і в інших районах міста. При обговоренні доповіді В. І. Леніна «Про поточний момент» на I Петроградській загальноміській конференції більшовиків С. В. Косіор виступив з промовою, у якій рішуче захищав Квітневі тези⁸.

В. І. Ленін з великою увагою поставився до виступів делегатів і висловив в зв'язку з ними ряд думок у заключному слові. Збереглися записи Володимира Ілліча, щодо виступу С. В. Косіора. Ось його текст: «Косіор. Зосередження всієї влади в руках пролетаріату і демократії?? Наскільки сильний сільський пролетаріат: Ленін не відповів!!»⁹.

Перше зауваження Володимира Ілліча стосувалося заключного речення виступу Косіора. Формулюючи «вимоги, які приведуть до соціалістичного ладу», він другим назвав: «Зосередження влади пролетаріату і демократичних класів»¹⁰. Як бачимо, запис протоколу дещо відрізняється від ленінського. По-перше, пропущені слова «всієї», «в руках», внаслідок чого речення втратило логіку, по-друге, в протоколі дано «демократичних класів», а у Леніна «демократії». Володимир Ілліч підкреслив це слово і поставив два знаки запитання. Косіор тут не мав рації. Соціалістична революція передбачає перехід влади до рук пролетаріату, а не пролетаріату і «демократії». Слід відзначити, що терміни «демократія», «революційна демократія» в такому контексті зустрічаються в деяких документах, опублікованих в «Правде» в березні 1917 р., в промовах Присядько і Шутко на I Петроградській конференції РСДРП¹¹. Саме тому В. І. Ленін визнав необхідним зупинитися в заключному слові на питанні про небезпеку підміни точного визначення позиції класів ропливчати дрібнобуржуазним слововживанням. Він підкреслив, що в період революції, як ніколи гостро стоїть питання про чіткість класового підходу, максимальне розкриття суперечності інтересів антагоністичних класів. Адже словами про «демократію», «ре-

³ ЦДІА СРСР у Москві, ф. 102, ДП—00, 1913, спр. 5 ч., 88 л. Б., арк. 345 зв.

⁷ Ф. Лемешев. Нарвский районный Комитет большевиков от февраля к Октябрю 1917 года. — «Красная летопись», 1932, № 5—6, стор. 128.

⁸ Очерки истории Ленинградской организации КПСС, ч. 1, Л., 1962, стор. 473.

⁹ Ленинский сборник XXI, стор. 36.

¹⁰ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 15.

¹¹ КПСС в борьбе за победу социалистической революции в 1917 г. М., 1957, стор. 30, 31, 37, 51, 52; Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП(б), стор. 13, 14.

волюційну демократію» буржуазні й дрібнобуржуазні партії дурили трудящих. Ленін закликав більшовиків вчити трудящих точно розрізняти пролетаріат і дрібну буржуазію, яка об'єдналася з великою на базі оборонства. В цьому розумінні в той момент, вказував Володимир Ілліч, демократія була в Росії імперіалістичною¹².

В заключному слові Володимир Ілліч повернувся до питання про роль селянської бідноти в боротьбі за перемогу соціалістичної революції, якому він приділив значну увагу і в доповіді. Мабуть, приводом до цього і було записане Іллічем запитання Косіора про те, наскільки сильний сільський пролетаріат.

При обговоренні на конференції 22 квітня питання про вибори до міських дум виникла гостра дискусія про можливість виставлення спільних списків з угодівськими партіями і групами. За блокування виступив доповідач М. М. Михайлов (Політикус), підтриманий С. Я. Багдатеєвим, Б. І. Магідовим, М. І. Калініним. Проте більшість делегатів була проти угод з оборонцями. Володимир Ілліч двічі виступав з цього питання. Він заявив, що найменші блоки з шовіністами є зрадою соціалізму і наполягав на тому, що більшовики повинні виступити з своєю програмою на виборах. З таких саме позицій виступав і С. В. Косіор. «Наша справа — справа агітаційна, — зазначав він, — упирати на війну і т. д. — практично повсюдно і скрізь висувати вперед свою програму, висувати своїх кандидатів, але, ніде не відмовлятися від проведення своєї конкретної комунальної програми». Станіслав Вікентійович піддав критиці підготовлений Л. М. Михайловим і опублікований проект комунальної програми більшовиків¹³. Він вказав, що в ній не знайшли відображення такі важливі питання як продовольче, про зарплату робітничій міліції за рахунок капіталістів, нестачу житла¹⁴. Ця критика була підтримана В. І. Леніним. Написана Іллічем резолюція «Про комунальні вибори» була одностайно схвалена конференцією.

Таким чином С. В. Косіор і на VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б), і на I Петроградській конференції РСДРП(б) з усіх питань виступав як твердий ленінець.

Згадуючи ті історичні події, він писав: «Для нас, рядових і до того ж ще молодих за віком учасників Квітневої конференції було найвищою розумовою насолодою слухати Леніна. Більшість з нас вперше була присутня на таких великих відповідальних партійних зборах. Вперше слухали відомих нам раніше по пресі керівників партії... Квітнева конференція перетворилася для нас в найціннішу школу. В цій школі з кожним днем ми росли політично, вчилися більшовицькому мистецтву: тверезо, з повним врахуванням класових сил розбиратися в обстановці, правильно розуміти завдання партії, роз'яснювати їх іншим. Чудових за своєю яскравістю днів Квітневої конференції не забути ніколи»¹⁵.

Після липневих днів Станіслав Вікентійович брав участь в засіданнях Петербурзького комітету, II Петроградської загальноміської конференції, які рішуче підтримали ленінський курс на збройне повстання, як єдиний можливий в нових умовах шлях до перемоги соціалістичної революції. Керована С. В. Косіором Нарвсько-Петергофська

¹² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 31, стор. 241.

¹³ «Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 21 квітня 1917 р.

¹⁴ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков), стор. 41.

¹⁵ «Правда», 6 травня 1937 р.

районна організація РСДРП(б) не похитнулася під ударами контрреволюції, лишалася надійною опорою ленінського ЦК РСДРП(б).

Більшовики столиці обрали С. В. Косіора делегатом історичного VI з'їзду партії. З'їзд спочатку працював на Виборзькій стороні, а після опублікування 29 липня постанови Тимчасового уряду про дозвіл міністру внутрішніх справ закрити будь-які збори, змушений був перебраться у Нарвський район. Більшовик-пугіловець М. І. Мухтар-Лондарський розповідає у своїх мемуарах, що засідання з'їзду були перенесені за Нарвську заставу за прямою вказівкою В. І. Леніна, переданою через Г. К. Орджонікідзе¹⁶. С. В. Косіор був активним помічником секретаря ЦК Я. М. Свердлова, що приїхав до Нарвсько-Петергофського райкому і керував перебудуванням з'їзду, забезпеченням охорони делегатів червоногвардійцями району¹⁷.

В середині вересня 1917 р. Володимир Ілліч поставив питання про підготовку повстання, як безпосереднє практичне завдання партії. Петербурзький комітет, Нарвсько-Петергофський, Виборзький та інші райкоми РСДРП(б) столиці стали опорою вождя в боротьбі за те, щоб його план збройного повстання став генеральною лінією партії.

Першими в столиці Я. М. Свердлов ознайомив більшовиків Нарвської застави з історичними листами Ілліча «Більшовики повинні взяти владу» і «Марксизм і повстання», були відомі також листи кінця вересня — початку жовтня, в яких вождь наполягав брати владу шляхом збройного повстання негайно, викривав опортуністичну позицію Зінов'єва, Каменєва і Троцького. С. В. Косіором і його товаришами наставни В. І. Леніна сприймалися як керівництво до дії¹⁸. Станіслав Вікентійович брав участь у засіданні ПК РСДРП(б) 5 жовтня 1917 р., на якому обговорювався лист В. І. Леніна до ЦК, ПК і МК партії від 1 жовтня про те, що завдання переходу всієї влади до Рад є завдання повстання, загаяння з яким є злочин.

Під головуванням С. В. Косіора 15 жовтня проходило закрите засідання ПК РСДРП(б), яке схвалило до неухильного виконання ленінськю резолюцію ЦК РСДРП(б) про повстання від 10 жовтня і обговорило конкретний хід підготовки до збройного виступу в районах. Пролетарі Нарвської застави на чолі з Станіславом Косіором були в перших рядах бійців за повалення капіталізму і його Тимчасового уряду.

С. В. Косіор був делегатом II з'їзду Рад, що відкрився 25 жовтня¹⁹, слухав доповіді Володимира Ілліча про мир і про землю, на засіданнях більшовицької фракції. II з'їзд Рад обрав Станіслава Вікентійовича кандидатом у члени ВЦВК²⁰.

¹⁶ М. И. Мухтар-Лондарский. Боевая дружина Красной гвардии Путиловского завода. — «Исторический архив», 1957, № 1, стор. 207.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 86, оп. 1, од. зб. 19, арк. 71 зв.

¹⁸ Нарвская застава в 1917 году в воспоминаниях и документах. Ленинград, 1960, стор. 181.

¹⁹ В списку делегатів з'їзду, опублікованому в книзі «Второй Всероссийский съезд Советов», М.—Л., 1928, стор. 105—143, а також в найбільш повному списку членів більшовицької фракції з'їзду (ПА ІІІ Ленінградського обкому КПРС, ф. 1, оп. 1, од. зб. 29, арк. 1—9) нещодавно опублікованому в книзі «Герои Октября», Л., 1967, т. 2, стор. 733—764, С. В. Косіор не значиться. Проте ці списки не повні, бо в багатьох керівників повстання не було часу виконати необхідні формальності. Разом з тим, в остаточний список упорядники включили ряд осіб не внесених в жоден з архівних варіантів. Підставою для визнання ряду товаришів делегатами з'їзду було їх обрання до складу ВЦВК. С. В. Косіора також було обрано кандидатом до складу ВЦВК. Отже, слід його вважати делегатом II з'їзду Рад. Цієї точки зору дотримуються і польські біографи С. В. Косіора.

²⁰ Протоколи засідань Всеросійського Центрального Исполнительного Комитета Советов Р. С. Кр. і Каз. Депутатов II созыва, М., 1918, стор. 8.

В. І. Ленін безпосередньо керував розгромом заколоту Керенського і Краснова. Про цей буремний час згадував Станіслав Косіор у своїх спогадах. Ілліч викликав його і організаторів райкомів та ще трьох представників найбільших районів столиці й сказав: «Я щойно одержав відомості, що Краснов прорвав наш фронт і наближається до Петрограда, на ранок може зайняти Балтійський вокзал. Треба негайно (справа була темного вечора) підняти на ноги всіх робітників, зібрати весь наявний у районі, на заводах і складах колючий дріт, лопати, кирки і рити окопи, щоб дати бій Краснову на околицях міста і врятувати становище»²¹. На зауваження Косіора про те, що для цього є штаби в місті й районні ВРК, Володимир Ілліч заявив, що «тут ніякий штаб врятувати становище не може і треба негайно підняти на ноги всіх робітників»²². Наказ вождя виконали. Через годину кілька тисяч робітників Нарвської застави копали окопи, готувалися до відсічі ворогові. Цей епізод в діяльності В. І. Леніна по організації розгрому заколоту Керенського — Краснова не відображений в літературі. Про бесіду Ілліча з керівниками найбільших районів столиці не сказано навіть і у «Датах життя і діяльності В. І. Леніна» у Повному зібранні творів.

На нашу думку, зустріч В. І. Леніна з організаторами Нарвсько-Петергофського, Выборгського, Василеострівського і ще одного району відбулася в ніч з 29 на 30 жовтня 1917 р., коли справді виникла небезпека нового наступу і прориву красновських банд до революційного Петрограда. Саме під час, або зразу після цієї бесіди, Володимир Ілліч доручив С. В. Косіору організацію ревізії речей необхідних для постачання армії і власноручно написав йому мандат про це, датований 30 жовтня 1917 р. До речі, це єдиний документ, підписаний В. І. Леніним, як головою Військово-революційного комітету. В ньому говорилося: «Пред'явник цього, товариш Косіор, є представником Військово-революційного комітету і користується правом ревізії всіх предметів, необхідних як для потреб армії, так і для потреб Революційного комітету. Голова Військово-революційного комітету Володимир Ульянов (Ленін)»²³.

Не менш небезпечною для диктатури пролетаріату була спроба дрібнобуржуазних контрреволюційних партій добитися реставрації капіталізму під прапором утворення «однорідного соціалістичного уряду». Партії, Леніну довелося відбивати цю атаку в непримиренній боротьбі з правоопортуністичними елементами, очолюваними Каменевим і Зінов'євим. Петербурзький комітет, більшовики Нарвської застави підтримували Леніна в цій боротьбі. 29 жовтня 1917 р. Петербурзький комітет РСДРП(б) під головуванням С. В. Косіора висловив своє негативне ставлення до ультиматуму есеро-меншовицького Вікжеля, що вимагав утворення уряду, до якого ввійшли б соціал-зрадники. ПК РСДРП(б) заявив, що віднині на чолі країни може стояти тільки Уряд Рад, що неухильно здійснює програму більшовиків²⁴. Наступного дня на засіданні Петербурзького комітету в питанні про поточний момент виступив В. І. Ленін. У своїй промові він розкрив суть Радянської влади як форми диктатури пролетаріату, охарактеризував позицію Зінов'єва і Каменєва як капітулянтство перед буржуазією, продовження

²¹ С. В. Косіор. Вибрані статті і промови, К., 1969, стор. 97.

²² Там же, стор. 98.

²³ «Исторический архив», 1957, № 5, стор. 5. У книзі: Е. Н. Городецкий. Рождение Советского государства, М., 1965, стор. 122—123, цей документ і доручення В. І. Леніна С. В. Косіору розглядається під кутом зору розв'язання продовольчого питання, але не підтверджується змістом мандату.

²⁴ Первый легальный Петербургский комитет большевиков в 1917 г., М.—Л., 1927, стор. 335.

їх опортуністичної політики перед Жовтневим збройним повстанням»²⁵.

2 листопада С. В. Косіор головував на засіданні ПК РСДРП(б). Водночас в Смольному йшло засідання ЦК партії, на якому Ленін гостро виступив проти капітулянтів. В ході дискусії Володимир Ілліч передав на засідання Петербурзького комітету записку з проханням негайно винести рішення проти угодовства і принести в ЦК. Петербурзький комітет виконав настанову вождя, направив на засідання ЦК своїх представників з резолюцією проти капітулянтів²⁶.

16 листопада 1917 р. С. В. Косіора обрали членом Виконавчої комісії ПК РСДРП(б)²⁷, який в перші місяці Радянської влади діяв під керівництвом В. І. Леніна. Володимир Ілліч брав участь у засіданнях комітету, виступав на них, нерідко викликав до себе членів Виконавчої комісії, давав їм окремі доручення²⁸. С. В. Косіор писав про цей період діяльності: «Ленін спирався на Петроградський комітет, ми були присутні на всіх засіданнях ЦК...»²⁹.

Організація відсічі наступові військ кайзерівської Німеччини на Петроград стала бойовою школою для С. В. Косіора. Під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, як член бюро Комітету Революційної оборони Петрограда, він займався формуванням загонів Червоної Армії і Червоної гвардії, перших партизанських загонів, їх озброєнням і відправкою на фронт і в тил ворога³⁰.

В питанні про Брестський мир С. В. Косіор стояв на помилковій позиції «лівих комуністів». Проте під впливом ленінської критики він поступово відійшов від неї і після VII з'їзду РКП(б) і IV з'їзду Рад зрозумів свою помилку. З цього приводу він говорив на XIII з'їзді КП(б)У, що «лівацтво» в нього «дуже швидко закінчилось», «у мене ця хвороба була дуже неглибоко»³¹.

Після IV з'їзду Рад С. В. Косіор був направлений ЦК РКП(б), В. І. Леніним на Україну. Він відіграв значну роль у створенні Комуністичної партії України, був делегатом її I—III з'їздів, IV—VI конференцій. В розв'язанні завдань партійного будівництва, тактичних та всіх інших питань діяльності більшовики України діставали керівні вказівки В. І. Леніна, «який, — як згадував на XIII з'їзді С. В. Косіор, — щоразу, коли ми приїжджали на з'їзд, викликав керівну групу до себе і протягом кількох годин вислуховував усі наші спори і т. д., і після цього слово РКП(б) щодо керівництва виконувалось і питання було закінчене»³².

С. В. Косіор був учасником зустрічі членів ЦК КП(б)У з В. І. Леніним, що тільки видужав після поранення, яка відбулася 16 жовтня 1918 р., напередодні відкриття II з'їзду КП(б)У³³. Володимир Ілліч під час зустрічі дав оцінку політичного становища і ряд порад керівникам більшовиків України в питаннях дальшого розвитку боротьби проти німецьких окупантів і гетьманщини, за відновлення влади Рад.

²⁵ В. И. Ленин в первые месяцы Советской власти. Биографическая хроника.— «Вопросы истории КПСС», 1960, № 2, стор. 177; Э. В. Клопов. Ленин в Смольном. М., 1956, стор. 42—43.

²⁶ Первый легальный Петербургский комитет большевиков в 1917 году, стор. 337; В. И. Ленин. ПСС, т. 35, стор. 45.

²⁷ ПА ИП при Ленинградскому обкому КППС, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1, арк. 276.

²⁸ Очерки истории Ленинградской организации КПСС, часть 2, стор. 31.

²⁹ ПА ИП Московского комитета і Московского мѣського комитета КППС, ф. 80, оп. 1, од. зб. 258, арк. 66.

³⁰ ДА ЖРСБ ЛО, ф. 2421, оп. 1, спр. 1, 2, 11, 12, 13, 14.

³¹ ПА ИП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 478, арк. 333—334.

³² Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 227.

³³ ПА ИП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 10, арк. 1—3; «Правда Украины», 19 квітня 1960 р.; «Літопис революції», 1925. № 1—2, стор. 8.

Разом з усіма делегатами з'їзду С. В. Косіор слухав 22 жовтня виступ Ілліча про міжнародне становище на засіданні ВЦВК, в якій значну увагу було приділено і становищу на Україні.

З травня 1919 р. С. В. Косіор працював секретарем ЦК КП(б)У, а з серпня — членом Політбюро. Програмою перемоги над білогвардійцями став для більшовиків України написаний Леніним лист ЦК РКП(б) «Всі на боротьбу з Денікіним!». С. В. Косіору та голові Раднаркому УРСР В. І. Ленін надіслав телеграму від 13 серпня про мобілізацію всіх поголовно на воєнну роботу³⁴.

Відома гостра боротьба С. В. Косіора проти «децистів» і націонал-ухильників на Україні в період IX з'їзду РКП(б) і IV конференції КП(б)У. «Опортуністичним елементам треба було захопити КП(б)У, тому що вони готували бій Володимиру Іллічу на IX з'їзді... Вони вирішили дати бій на IV конференції»³⁵. У сутичках з опозиціонерами на конференції розкрились характерні риси Станіслава Вікентійовича — принциповість, непримиренність і наполегливість у боротьбі з ідейними противниками, вміння розкривати політичний і класовий зміст наклепів і плутаних тверджень опортуністів.

З ленінською принциповістю боровся С. В. Косіор проти антиленінських поглядів свого брата В. В. Косіора, який став одним з лідерів «децистів», а потім троцькістом. 1927 р., відповідаючи на запитання на VII партконференції Пролетарського району Москви, він відзначив, що В. Косіор «споковніку перебуває в опозиції, так би мовити, професійний опозиціонер»³⁶. 1920 р. С. В. Косіор розірвав з братом стосунки.

Слід відзначити, що в літературі іноді плутають С. В. Косіора з В. В. Косіором*.

У грудні 1920 р. — листопаді 1921 р. С. В. Косіор працював на продовольчому фронті — членом колегії Наркомпроду УРСР і заступником народного комісара. В цей період В. І. Ленін звернувся з понад 30 листами, телеграмами, телефонограмами до партійних і урядових установ в Москві і Харкові, в тому числі безпосередньо до Наркомпроду УРСР М. К. Владимірова в питаннях про заготівлю і перевезення хліба на Україні. С. В. Косіор брав участь у здійсненні цих вказівок.

Де б не працював С. В. Косіор він завжди лишався вірним учнем великого Леніна, незламним бійцем партії за здійснення ленінського плану побудови соціалізму.

М. Б. ПОГРЕБІНСЬКИЙ

³⁴ В. І. Ленін, ППС, т. 51, стор. 331.

³⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 13, оп. 1, од. зб. 478, арк. 339.

³⁶ ПА ІІП Московського комітету і Московського міського комітету КПРС, ф. 80, оп. 1, од. зб. 258, арк. 48.

* При публікації у 1933 р. ленінських поміток на телеграмі керівних українських органів від 30 серпня 1921 р., підписаної за голову обкому при РНК Косіором, упорядники в іменному покажчику вказали, що йдеться про В. В. Косіора (Ленінський збірник ХХІІІ, стор. 78, 336). Однак, ці обов'язки в той час виконував С. В. Косіор (ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 2, спр. 25, арк. 509), який і підписав телеграму. В. В. Косіор тоді не працював на Україні. В «Плані брошури про «декласованість» Володимир Ілліч у 3 пункті згадує прізвище Косіора без ініціалів (Ленінський збірник ХХХVІ, стор. 268). Упорядники в іменному покажчику написали, що йдеться про С. В. Косіора (там же, стор. 529). Із змісту документу видно, що йдеться про критику поглядів опозиціонерів і, безперечно, Ілліч мав на увазі саме В. В. Косіора і його брошуру «Наші незгоди». Не виправлена помилка і в «Полном собраніи сочинений» (т. 44, стор. 459, 629).

Записки

В. А. СЛІПЧЕНКО

БОРотьБА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ЗА ЗМІЦНЕННЯ РАД У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД (1921—1925 рр.)

В. І. Ленін завжди підкреслював велику роль Рад у будівництві соціалізму. Виникнувши як організація революційних мас, вони мали глибокі корені в народі, користувалися їх довір'ям. Володимир Ілліч вказував на необхідність систематично залучати до роботи Рад робітників і селян, рішуче бороти-

ся проти бюрократизму і тяганини. «Ми повинні займатися справою,— писав він,— а не резолюціями»¹. Виступаючи з звітною доповіддю ЦВК і Раднаркому на VIII Всеросійському з'їзді Рад В. І. Ленін говорив про перебудову і поліпшення роботи радянського апарату — створення при Радах секцій і комісій, перетворення цього апарату в гнучкий оперативний орган Радянської влади².

Відомо, що у 1921—1922 рр. у ряді районів України місцеві Ради замінювались тимчасовими надзвичайними органами влади — ревкомама. Перехід до відбудови народного господарства вимагав перебудови місцевих органів влади, значної активізації їх діяльності, дальшого розвитку радянської демократії, ширшого залучення до роботи в них робітничо-селянських мас. В циркулярі Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР пропонувалося «в першу чергу проводити перевибори Рад в тих населених пунктах, де ще діють ревкоми з тим, щоб замінити останні нормальними органами влади — сільрадами і виконкомама»³.

У перші роки непу в результаті надзвичайно складного переплетіння класових суперечностей на Україні в деяких селах на чолі сільрад і навіть волвиконкомів опинились куркулі, колишні волосні і сільські старости, жандарми і поліцаї. Основним завданням партійних і громадських організацій при перебудові Радянського апарату було поліпшити його соціальний склад, очистити від класово-ворожих елементів.

«Антирадянські елементи намагаються не тільки проникнути в кооперацію,— вказувалося в резолюції XII Всеросійської конференції РКП(б),— але й провести свій вплив у сільрадах і волвиконкомама»⁴. Ради всією своєю діяльністю повинні були всебічно охопити життя міста і села. Вони були найважливішою ланкою зміцнення політичного союзу робітників і селян, органами керівництва селянством з боку

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 394.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 459—460, 474—475.

³ «Коммуніст». 3 жовтня 1922 р.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. I, стор. 629.

робітничого класу. Ради керували відбудовою житлового фонду, податковими, фінансовими і кооперативними справами, колгоспним будівництвом, роботою шкіл і дитячих будинків, ліквідацією неписьменності, культурно-освітньою роботою серед населення, організували і проводили землевпорядкувальні і меліоративні роботи, охорону здоров'я і ветеринарну службу. Через радянський апарат партія вирішувала важливі народногосподарські завдання.

У січні—червні 1921 р. в більшості повітів республіки пройшли перевибори Рад. Вони відбувалися в умовах гострої класової боротьби. Так, в Запорізькій губернії при виборах органів Радянської влади недобитки махновських банд намагалися провести їх під контрреволюційним лозунгом так званих «вільних Рад». Викриваючи ворожу суть їх діяльності, губернська виборча комісія у відозві до незаможних селян писала: «Хіба для того ми розгромили білогвардійщину, щоб дозволити продовжувати під виглядом «вільних Рад» розбійничати, гвалтувати, пиячити, грабувати і проїдати все нагромаджене мозолистами руками робітника і селянина...»⁵.

Завдяки наполегливій боротьбі проти класово ворожих елементів до місцевих Рад у переважній більшості обрали комуністів та співчуваючих їм безпартійних робітників і селян, середняків, жінок, представників робітничо-селянської молоді, членів комнезамів, комсомолу, профспілок тощо⁶. Так, до складу Київської міськради було обрано 1 450 депутатів, в тому числі 1 093 комуністи, 343 безпартійних, 6 меншовиків, 5 укапістів і 2 есери⁷. Серед обраних 976 депутатів Одеської міськради було 650 комуністів, 309 безпартійних, 13 меншовиків і 4 анархісти⁸. До Бахмуцької міськради ввійшли тільки комуністи і співчуваючі їм безпартійні⁹.

Після виборів місцеві Ради під керівництвом партійних організацій розгорнули активну діяльність по викриттю буржуазно-націоналістичних та анархістських елементів, яким вдалося пролізти до них і виключили їх з свого складу. Так зробили загальні збори Констянтинівської міськради і райвиконкому¹⁰, пленуми Київської¹¹ і Одеської міськрад¹² та ін.

Під час виборів до Рад наприкінці 1922 р. ЦК КП(б)У поставив перед партійними організаціями України завдання далі завоювати вплив у Радах, витіснити з них меншовиків, есерів, українських націоналістів, а також колишніх білогвардійців, жандармів, поліцейських, куркулів і бюрократів¹³.

Керуючись настановами партії партійні організації розгорнули широку роботу по підготовці і проведенню виборів до місцевих Рад. У зверненнях і відозвах губкомів партії, губернських і повітових виборчих комісій популяризувались постанови робітничо-селянського Уряду України, викривались помилки в роботі Рад, накреслювались основні завдання радянського апарату на місцях. Головна увага в цих документах зосереджувалася на роз'ясненні широким трудящим масам того, що «в сільські Ради і волосні виконкоми повинні ввійти лише

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, 1921, оп. 2, спр. 427, арк. 13—14.

⁶ Там же, оп. 1, спр. 352, арк. 15, 16; оп. 2, спр. 33, арк. 50—51; спр. 334, арк. 3.

⁷ Там же, ф. 2, 1921, оп. 2, спр. 341, арк. 7.

⁸ Там же, арк. 12, 17.

⁹ ЦА ІІІ ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 185, арк. 222.

¹⁰ Там же, ф. 3, оп. 1, од. зб. 74, арк. 58.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, 1921 р., оп. 2, спр. 341, арк. 7.

¹² Там же, арк. 20.

¹³ Отчет ЦК КП(б)У и его отделов за период от VI до VII партконференции. Харьков, 1923, стор. 21.

особи, яким дорогої завоювання революції й інтереси трудящих», що в них не повинно бути місця куркулям, спекулянтам, монахам і духовним служителям церкви, колишнім поліцаям, жандармам, петлюрівцям, військовослужбовцям денікінської, колчаківської і врангельської армій, бандитам, злісним дезертирам з Червоної Армії¹⁴.

В усіх волостях і повітах України партійні організації провели безпартійні робітничі і селянські конференції і з'їзди комітетів незаможних селян.

Всього в республіці пройшло 4895 з'їздів КНС, прочитано 11 037 лекцій і доповідей, проведено 9224 мітинги¹⁵. Трудящі зобов'язувались брати активну участь у підготовці і проведенні виборів, пильно стежити, щоб до Рад не пролізли ворожі елементи, обирати до них комуністів і кращих представників бідняцько-середняцького блоку. Тут же проходило обговорення «Наказу депутатів в міськраду», виробленого ЦК КП(б)У. В «Наказі» вказувалося, що головним питанням внутрішнього будівництва є збереження і зміцнення союзу робітничого класу і селянства, а перед депутатами ставилась вимога сприяти прискоренню відбудови народного господарства і підняттю матеріально-культурного рівня робітників і селян.

В галузі міжнародної політики від депутатів вимагалось «проводити мирну політику Радянської влади, спрямовану на скорочення озброєнь і встановлення добросусідських відносин з іноземними державами»¹⁶.

Подібні «Накази» були вироблені губкомаами, повітками партії і широко пропагувались через пресу, в лекціях і доповідях. Так, «Наказ» Полтавського губкому і губпрофради вимагав від депутатів гонити геть краснобаїв-меншовиків та есерів¹⁷. Перед депутатами Слов'янської міськради ставилося завдання негайно приступити до відбудови промисловості, сільського господарства і міського комунального господарства, впорядкування фінансової справи, поліпшення побуту і підвищення культурного рівня трудящих¹⁸.

Обговорюючи «Накази», виборці вносили в них зміни і доповнення. Для проведення цієї роботи в губерніях і повітах мобілізувались комуністи, комсомольці, комнезамовці. Організаційна і масово-політична робота серед трудящих дала змогу викрити і ізолювати куркульські і буржуазно-націоналістичні елементи, зміцнити позицію партії в Радах, забезпечила перемогу бідняцько-середняцьких мас під час виборів до Рад наприкінці 1922 р. по всіх губерніях України¹⁹. Так, на Одещині при виборах місцевих органів влади блок комуністів і незаможників переміг. З 16 388 членів сільрад по 7 повітах губернії обрано 12 298 незаможників, 206 — робітників, решта — середняки. Головами сільрад обрано 513 комуністів, обрано 721 безпартійні, переважно незаможники. Головами волвиконкомів майже скрізь обрані комуністи²⁰.

1 290 сільських комуністів Київщини були учасниками волосних з'їздів Рад, 1 050 з них члени сільрад, 345 комуністів працювало у волвиконкомах, що становило 48% всього їх складу, незаможників — 88%²¹. У Київському повіті до сільрад обрано 90% незаможників. Се-

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 98, арк. 78, 79.

¹⁵ Справочник незаможника, Харьков, 1924, стор. 19.

¹⁶ ІА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 3—1, од. зб. 1307, арк. 16.

¹⁷ Там же, ф. 1, оп. 1—7, од. зб. 160; арк. 67.

¹⁸ Там же, ф. 3, оп. 3—1, од. зб. 1307, арк. 13.

¹⁹ VII Всеукраїнський съезд Советов, Стенографический отчет. Харьков, 1923, стор. 12.

²⁰ «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 12(20), стор. 18.

²¹ «Коммунист», 10 січня 1923 р.

ред них 34 комуністи і 13 комсомольців²². У Лубенському повіті Полтавської губернії до Рад обрано 78% незаможників і всіх наявних на селі комуністів, решта — 22% — середняки²³.

Особливо великий процент комуністів в сільрадах був у промислових губерніях — Донецькій — 9,6%, Одеській — 9,7%, Харківській — 9,4%, Катеринославській — 8,1%²⁴. Всього по республіці наприкінці 1922 р. процент комуністів у сільрадах становив 5,7%²⁵. Більшість безпартійних на волосних з'їздах Рад (89,7%) віддали свої голоси за комуністів.

Результати виборів до місцевих органів влади по республіці показали, що Комуністична партія завоювала серед трудящих мас і довір'я, і авторитет. Всього до складу волвиконкомів республіки обрано 51,2% членів партії²⁶.

Важливим завданням перевиборів до Рад наприкінці 1923 р. було дальше зміцнення низового радянського апарату, головним чином, сільрад і райвиконкомів. Головне завдання партійних організацій — добір ділових, досвідчених в господарській і організаторській роботі кадрів, відданих Радянській владі, з представників найбіднішого і середнього селянства. В зверненні до губернських і окружних партійних комітетів в зв'язку з перевиборами до Рад ЦК КП(б)У вказував, що «особливу увагу слід звернути на добір кандидатур до низових органів Радянської влади на селі — сільрад і райвиконкомів. ...Спираючись на незаможне селянство партія повинна всіляко залучати до роботи в Радах ділових тямущих людей з числа середняків, які користуються авторитетом на селі. Таку ж увагу потрібно приділити питанню залучення до роботи в радянських органах жінок, особливо з складу делегаток»²⁷. Виборча кампанія, вказувалось в цьому документі, повинна проходити під гаслом ділового звіту про проведену роботу, щоб виборці побачили всю роботу Рад і уяснили завдання, які стоять перед ними в майбутньому²⁸.

Вибори 1923 р. проходили під гаслом: «Куркулям, самогонщикам, бандитам і спекулянтам не повинно бути місця в сільраді»²⁹.

Президія ВУЦВК ухвалила направити членів Уряду України на губернські з'їзди Рад доповідачами про діяльність Уряду УРСР. В Донбас виїхав Г. І. Петровський, Київ — В. Я. Чубар, Одесу — М. Ф. Владимірський, Катеринослав — Д. З. Лебідь, Чернігів — М. О. Скрипник, Харків — Е. І. Квірінг³⁰.

Донецька, Київська, Катеринославська і Одеська Губпрофради скомплектували близько 400 бригад з передових робітників, які виїжджали на село для проведення масово-політичної і культурно-освітньої роботи³¹. Волинський губком партії, губвиконком і губвиборчком ухвалили рекомендувати кандидатами у депутати сільрад 25% середняків і демобілізованих червоноармійців. На місця губком КП(б)У і губвиборчком направили лист «Про недопущення обрання до складу сільрад активних членів релігійних общин (двадцятки)»³², звернення губ-

²² «Пролетарская правда», 16 листопада 1922 р.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 225, арк. 25.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, 1924, спр. 1729, арк. 32.

²⁵ Там же, арк. 79.

²⁶ Там же, арк. 32.

²⁷ «Червоне село» (тижнева газета Компартії і незаможних селян Півдня України), 21 жовтня 1923 р.

²⁸ Там же.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, 1923, спр. 1042, арк. 23.

³⁰ Там же, спр. 1031, арк. 206.

³¹ Там же, ф. 2605, оп. 2, спр. 658, арк. 45—46.

³² Там же, ф. 1, оп. 2, 1923, спр. 1032, арк. 51.

кому КП(б)У до робітників, селян і червоноармійців, відозву Волинської губернської комісії незаможних селян до незаможників, «Наказ депутату сільської Ради»³³. Губком партії направив також 70 комуністів в Шепетівський, Коростенський, Житомирський округи для участі у виборчій кампанії. Для проведення районних з'їздів Рад виїжджали відповідальні працівники. Так, з Коростенського і Житомирського округу виїхало 23 чоловіки³⁴.

Особлива увага була приділена висуненню кандидатур до складу місцевих органів влади. З цією метою були виділені члени райвиконкомів, які знайомились з кандидатами в депутати і радянського апарату, провадили передвиборні збори виборців і комнезамів, на яких обговорювалися кандидатури кандидатів. Після цього списки розглядалися на спільному засіданні райкому партії, райвиконкому і райКНС і направлялись в округ на затвердження³⁵. Лише в Житомирському округу в 9 районах було проведено 281 збори виборців і 197 передвиборних зборів КНС³⁶.

Після ознайомлення з правами і обов'язками громадян і органів місцевої влади почалася звітна кампанія сільрад і виконкомів та їх відділів перед виборцями. Трудящі активно обговорювали діяльність органів влади, викривали недоліки в їх роботі, накресливали нові завдання.

Значно розширився склад Рад. В порівнянні з минулими виборами кількість членів сільрад зросла на 3 024 чол., незважаючи на те, що кількість сільрад зменшилась з 1949 в 1922 р. до 906 в 1923 р. До їх складу було обрано 1 196 жінок, що становило 7,8% від загальної кількості членів сільрад³⁷. Зросла кількість жінок серед голів і секретарів сільрад. Якщо у 1922 р. по губернії не було обрано жодної жінки головою сільради, то у 1923 р. жінки — голови сільрад становили 0,2%, секретарі — 1,3%. Процент голів з колишніх червоноармійців зріс з 37,5% до 40,9%, комнезамівців — з 61,59% до 63,9%³⁸.

Про неухильне зміцнення зв'язків Комуністичної партії з найширшими масами робітників і селян, підтримку політики партії з боку трудящих мас яскраво свідчить склад з'їздів Рад. Так, на всі Всеукраїнські з'їзди Рад трудящі республіки обирали переважно комуністів. На V Всеукраїнському з'їзді Рад з 1050 делегатів лише 13 представників було від дрібнобуржуазних партій, а на VI з'їзді Рад — 2, а з VII Всеукраїнського з'їзду Рад (грудень, 1922 р.) жоден з представників цих антинародних партій не був обраний³⁹. Про зростання авторитету Комуністичної партії свідчать такі факти: під час виборів в Боголюбську сільраду Пищевського району на Волині на зборах виборці заявили: «Дайте нам комуністів в сільради»⁴⁰. В Чудновському і Трояновському районах Житомирського округу селяни вимагали обрати головою сільради комуніста, бо партійні «більше турбуються про школи і ремонт шляхів»⁴¹. В більшості районів Катеринославської губернії запропоновані списки комуністів при голосуванні проходили одногослосно⁴². В Олександрівському окрузі всі кандидатури, висунуті партійними ор-

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, 1923, спр. 1032, арк. 54, 58–60.

³⁴ Там же, спр. 1032, арк. 61–65.

³⁵ Там же, од. зб. 1035, арк. 55.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же, арк. 57.

³⁸ Там же.

³⁹ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, Харків, 1932, стор. 101, 154.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, 1923, спр. 1032, арк. 68.

⁴¹ Там же, арк. 39.

⁴² Там же, спр. 1034, арк. 147.

ганізаціями до складу Рад, обиралися одноголосно⁴³. В Катеринославському і Криворізькому округах селяни висували кандидатури комуністів навіть і тоді, коли їх не було в списках⁴⁴. В Катеринославі під час виборів до міськради укапісти виставили свої списки в 11 виборчих дільницях, але вони всі були заболатовані⁴⁵.

Передвиборні і виборні збори та з'їзди Рад продемонстрували ріст політичної активності і свідомості трудящих і зокрема селянства, яке схвалило і цілком підтримало політику і заходи Радянської влади, прагнуло до активної участі в радянському будівництві.

За соціальним складом сільські органи місцевої влади в основному комплектувалися з членів КНС і середняків, які активно включалися в громадське життя села. Багато з них вступило в ряди Комуністичної партії. Після виборів 1923 р. процент комуністів в волвиконкомах значно виріс. В Донецькій губернії він досяг 95%, Волинській — 85—90%, Катеринославській — 80%, Подільській — 90%, Чернігівській — 95%⁴⁶.

Партійні організації України провели значну масово-політичну і організаторську роботу під час підготовки і проведення виборів у 1924 р. Українською, російською та 5 мовами національних меншостей було видано «Відозву ВУЦВК до трудящих України», «Наказ КП(б)У депутатам Рад» та звіт уряду загальним тиражем 60 тис. примірників кожний, плакат-діаграму в кількості 25 тис. примірників про стан сільського господарства, промисловості, фінансів, освіти тощо⁴⁷.

В усіх селах пройшли загальні збори, збори КНС, партосередків, комсомольців, жінок по обговоренню списків. В Первомайському округу відбулося 243 зборів бідноти, в Миколаївському — 168 (об'єднаних), в Катеринославському — 259 (КНС), 340 об'єднаних, 75 партійних, 79 комсомольських та 95 зборів жінок. У Коростенському округу збори проведено 286 бідноти, 168 жінок і 15 партзборів, у 5 районах Херсонського округу — 113 бідноти. На цих зборах було присутніх від 50 до 250 виборців⁴⁸.

Серйозною політичною загрозою Радянській владі і союзу робітничого класу і селянства було куркульство. Зміцніле в економічному відношенні воно намагалось пролізти до Рад і використати їх в своїх класових інтересах. Не користуючись виборчими правами, представники сільської буржуазії висували гасло «загальноселянського союзу», намагаючись проникнути в усі громадські організації, відновити виборчі права, створити свої хуторські «ради», аж до утримання їх на свої кошти⁴⁹. Там, де не було місцевих партійних організацій і комнезами були засмічені ворожими, декласованими елементами, куркулям вдавалося здійснювати свої наміри. Такі факти мали місце в окремих волостях Старобільського повіту під час виборів 1922 р.⁵⁰

Партійні осередки, зміцнілі організації КНС вели рішучу боротьбу проти куркульства. Про це свідчать одностайні ухвали з'їздів незаможних селян з закликком викривати куркульство та його агентуру і виганяти їх з Рад, перетворити Ради на справді революційні органи пролетарської диктатури на селі. Там, де куркульство проникло до радянського

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1034, арк. 147.

⁴⁴ Там же, арк. 148.

⁴⁵ Там же, арк. 158.

⁴⁶ Отчет ЦК КП(б)У и его отделов за период с VI до VII партконференции, Харьков, 1923, стор. 123.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, 1924, спр. 1724, арк. 103.

⁴⁸ Там же, спр. 1728, арк. 10.

⁴⁹ ЦА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 2188, арк. 29—30.

⁵⁰ Там же, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1097, арк. 115.

апарату комітети незаможних селян призначали повторні вибори і намагались усунення куркулів з Рад.

В цей час активізувало свою діяльність і духовенство. З метою ввести в оману широкі селянські маси, воно поширювало різні провокаційні чутки. Так, в Трояновському районі на Волині духовенство підбило декілька груп населення з м. Троянова відправитись в с. Калинівку на паломництво до хреста. З Любарського району групи в 200—300 чоловік пішли на місце паломництва з іконами, свічками і співом релігійних пісень. Подібні виступи мали місце в Ємільченському та Олевському районах Коростенського округу⁵¹. В Левківському і Черняхівському районах Житомирщини, духовенство організовувало релігійні маніфестації, обіди, поширювало серед населення заклики, листівки, намагаючись залучити на свій бік дітей і жінок.

Ворожа діяльність служителів церкви відбилася в ході передвиборної кампанії, дещо зменшивши число виборців, особливо жінок.

Підривну роботу під час виборів на Катеринославщині проводили і укапісти. В с. Сухачевці Дієвського району вони зірвали виборчі збори, а на повторних зуміли провести свій список в складі 15 осіб⁵².

Вороги Радянської влади під час виборчої кампанії намагались дискредитувати слабих радянських працівників, роздуваючи їх окремі помилки і промахи в роботі, вели наклепи на чесних працівників, прагнучи відвернути увагу виборців від основних питань політичної кампанії і провести до органів місцевої влади своїх кандидатів. Але бідняцько-середняцький блок під керівництвом партійних організацій зумів відстояти свої інтереси, відтіснити ворожі елементи. Так, в Чернігівській губернії під час виборчої кампанії 1924 р. був лише один випадок зриву виборчих зборів в с. Рудня Сновського округу⁵³.

Всі позбавлені виборчих прав виступали проти системи складання списків осіб, які намічались у члени сільради. Вони добре розуміли, що це веде до зміцнення Рад і виключає можливість для куркульських елементів пройти до них. З цією метою вони поширювали провокаційні брехливі чутки, ніби «комуністи через списки хочуть провести своїх людей, щоб було легше обкладати податком», що попереднє складання списків порушує демократію, а тому хай вибирає весь сход⁵⁴. Щоб дискредитувати вибори куркулі через своїх людей висували неавторитетних людей, щоб їх легше було провалити на зборах, складали свої власні списки. У них вносили не тільки заможних, а й морально нестійких, залежних від них бідняків і середняків, релігійно настроєних і одурманених, щоб через них гальмувати роботу органів радянської влади, захищати свої класові інтереси. Підготовку списків куркульство проводило в глибокій таємниці, збираючись по хатах заможних, у церквах. Здебільшого подавали їх не від себе, а анонімно, або ж висували намічені кандидатури на загальних зборах, як доповнення до списків виборчків⁵⁵.

Тільки в Херсонському, Старобільському округах і Молдавській автономній республіці були випадки, коли списки висували від куркульства відкрито⁵⁶. За своїх кандидатів вони розгортали широку агітацію. Значну допомогу в цьому йому подавало духовенство. Служителі об'їжджали села району, агітували за їх кандидатів в церквах під час

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, 1923, спр. 1032, арк. 68.

⁵² Там же, спр. 1034, арк. 148.

⁵³ Там же, 1925, спр. 2966, арк. 6.

⁵⁴ Там же, 1924, спр. 1728, арк. 14.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же.

відправлення служб. Подібні явища мали місце в Тульчинському та інших округах Подільської губернії⁵⁷.

В своїй агітаційній діяльності виступали куркулі проти політики партії по об'єднанню бідноти з середняком, розуміючи, що цей блок повністю ізолював їх від мас. Для дезорганізації і розвалу блоку бідноти і середняків вони вдавалися до залякування, споювання і роздачі різних подарунків. Так, в Одеському окрузі вони підпоїли в день виборів 50 бідняків, які виступили на зборах в підтримку їх кандидатур, в Бердичевському окрузі сільські багатії стали на шлях підкупу⁵⁸. Особливо люто виступали антирадянські елементи проти кандидатур комуністів. Вони випускали нелегально прокламації з закликком виступати проти комуністів, не обирати їх до Рад. Церковники доводили своїм прихожанам, що «брати участь в перевиборах гріх» (Бердичівський округ), що це «Ради нечестивих» і їх треба обходити як можна далі (Могилівщина⁵⁹). Але всі наміри ворожих елементів провалилися. В середньому по округах списки виборчкомів пройшли від 50 до 90%⁶⁰.

Підбиваючи підсумки перевибірної кампанії 1924—25 рр. на Катеринославщині, Центральна виборча комісія відзначала, що «наполеглива боротьба куркульства за оволодіння ним органами влади на селі під час виборчої кампанії зустріла рішучу відсіч з боку решти груп селянства»⁶¹. Так було повсюдно по республіці. Блок комуністів і безпартійних переміг. Це було яскравим свідченням значного росту класової свідомості і політичної активності бідняцько-середняцьких мас села, зміцнення партійного керівництва на селі. Партія послідовно виконувала вказівки великого Леніна про систематичну і уперту боротьбу за поліпшення радянського апарату, як основу соціалістичного будівництва⁶².

⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, 1924, спр. 1728, арк. 15.

⁵⁸ Там же, арк. 14.

⁵⁹ Там же, арк. 15—16; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 657, арк. 47.

⁶⁰ Там же, арк. 17.

⁶¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 608, арк. 7.

⁶² Днів. В. І. Леніна. Твори, т. 32, стор. 292.

О. І. ПУТРО

«ШУКАННЯ КОЗАЦТВА» ЯК ФОРМА АНТИФЕОДАЛЬНОЇ БОРЬОБИ

Серед різноманітних форм антифеодальної боротьби народних мас Лівобережної України в другій половині XVIII ст. значне місце займає рух у формі так званого «шукання козацтва», тобто домагання поневоленими масами через

судові і адміністративні установи козацьких прав. Питання про «шукачів козацтва» частково висвітлювалось ще в дореволюційній українській історіографії¹. Серед дореволюційних буржуазних істориків найбільшу увагу цьому питанню приділив В. М'якотін, але він не зміг побачити класової спрямованості цього руху, а царський уряд оцінював захисником інтересів «шукачів козацтва» в їхній боротьбі за вихід з «підданства» представників феодально-старшинської верхівки².

¹ А. Лазаревский. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв.—Чтения в историческом обществе Нестора Летописца, 1896, кн. II, стор. 34—203; його ж. Малороссийские посполитые крестьяне, К., 1908; А. Ефименко. Турбаевская катастрофа.—«Киевская старина», 1891, № 3—4, та ін.

² В. М'якотін. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв., Прага, 1926, т. I, вип. III.

Радянські історики приділяють велику увагу дослідженню класової боротьби в період феодалізму. Зокрема, представники української радянської науки на основі вчення класиків марксизму-ленінізму про вирішальну роль народних мас в історії дослідили ряд питань про селянсько-козацькі рухи на Україні у другій половині XVIII ст.³ У цих працях, крім загальної характеристики народних рухів на Україні у другій половині XVIII ст., висвітлюється і питання про «шукачів козацтва». Певну увагу цьому питанню приділено і в монографії О. М. Апанович⁴.

Проте, незважаючи на певні успіхи української радянської історіографії в дослідженні народних рухів у другій половині XVIII ст., питання про антифеодальну боротьбу покріпачених мас у формі «шукування козацтва» потребує додаткового дослідження. На підставі здебільшого неопублікованих архівних джерел автор ставить своїм завданням показати основний зміст і характер руху «шукачів козацтва» у другій половині XVIII ст., періоди його розвитку.

Рух «шукачів козацтва» виник на Лівобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст., коли український панівний клас, зміцнивши свої економічні позиції, почав рішучий наступ на трудові верстви населення. Селяни вільних військових маєтностей, а також рядові козаки у великій кількості потрапляли до числа «підданих» козацької старшини та феодалів. Коли через деякий час ці колишні козаки, відчувши весь тягар панської неволі (становище «підданих» мало чим відрізнялося від становища кріпаків) виявляли бажання знову стати козаками, то вони зустрічали великі перешкоди. Феодали, які були заінтересовані мати якнайбільше дешевої робочої сили, докладали всіляких зусиль, щоб не відпускати своїх «підданих». Спроби поневоленого козацтва знайти захист в гетьманських установах зазнавали невдачі, бо державний апарат на чолі з гетьманами захищав, насамперед, інтереси української феодально-старшинської верхівки.

Вже у першій чверті XVIII ст. царський уряд своїм указом 16 квітня 1723 р.⁵ намагався вирішити справи «шукачів козацтва», які у великій кількості надходили до судових установ, відображаючи протест народних мас проти посилення соціального гніту. За указом кожен, хто бажав вийти з числа «підданих» і записатися до козацького стану, повинен був на підставі козацьких списків або свідчень старих козаків довести, що він або сам відбував козацьку службу, або ж був нащадком козаків⁶.

Практичне застосування цього указу зустрічало протидію українських феодалів, яких підтримувала і вища старшинська адміністрація. Правильно відзначав В. Мякотін, що «они (малорусские державцы) встретили этот указ упорным сопротивлением в значительной мере

³ К. Г. Гуслистий. Турбаївське повстання, К., 1947; його ж. Коліївщина. К., 1947; І. О. Гуржій. Повстання селян в Турбах (1789—1793), К., 1950; його ж. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту, К., 1958; В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування, К., 1961, стор. 365—411; його ж. Черноморське казачество, К., 1956, стор. 93—110; І. Л. Бутич. Селянські рухи на Слобідській Україні у 2-й половині XVIII ст., 1950; Т. Н. Муравлева. Крестьянское движение на Левобережной и Слободской Украине в 70—90 годы XVIII ст., 1953; П. Ю. Маруня. Селянські рухи на Стародубщині (40—70 рр. XVIII ст.), 1951 (рукописи дисертацій І. Л. Бутича, Т. Н. Муравлевої і П. Ю. Маруні зберігаються в бібліотеці Інституту історії АН УРСР).

⁴ О. М. Апанович. Збройні сили України в першій половині XVIII ст., К., 1969, стор. 18—21.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ), Спб., 1830, № 4196.

⁶ Там же.

ослабленим його силою»⁷. Але помилковим є його твердження, що царський указ мав на меті «вивести из подданства всех так или иначе попавших в него козаков»⁸. Звичайно, хоча збільшення кількості козаків відповідало інтересам царизму, проте царський уряд не міг ставити перед собою мету визволення всіх поневолених козаків, які вже на той час становили значну кількість «підданих».

Незважаючи на явне бажання феодально-старшинської верхівки позбавитись положень указу 16 квітня 1723 р. про надання обмежених козацьких прав «шукаючим козацтва», указ діяв протягом багатьох років, охоплюючи і другу половину XVIII ст.

У другій половині XVIII ст. в соціально-економічному розвитку Лівобережної України відбувався процес посилення кріпосництва та поступового визрівання капіталістичного укладу в надрах старої феодально-кріпосницької системи. Значно поглиблюється в цей час соціальне розшарування серед козацтва, зростає майнова нерівність серед селянства.

За цих умов все більше загострюється антифеодальна боротьба на Лівобережній Україні у таких формах, як втечі, збройні виступи та повстання селянсько-козацьких мас проти своїх гнобителів. У той же час однією з поширених форм боротьби народних мас проти закріпачення було «шукання козацтва».

Незважаючи на те, що становище козаків у другій половині XVIII ст. значно погіршилось⁹, все ж воно ще певний час вигідно відрізнялось від повного безправ'я кріпаків. Особливо приваблювало поневолені маси право козаків на володіння землею, а також їх особиста воля. «Знайти козацтво», тобто записатись до козацького стану, означало для закріпачених мас стати вільними землеробами. Ось чому у народі був таким популярним рух «шукачів козацтва», який неодмінно пов'язувався з визволенням з-під кріпосницького гніту, а саме слово «козак» в умовах зростаючого соціального гніту ставало синонімом свободи і незалежності.

Рух «шукачів козацтва» у другій половині XVIII ст. умовно можна поділити на три основні етапи: період останнього гетьманства (1750—1764); остаточна ліквідація залишків автономії Лівобережної України і юридичне закріпачення селян (1764—1783); і, нарешті, існування Лівобережної України як складової частини Російської імперії. Кожен з цих етапів мав свої особливості, обумовлені конкретно історичними умовами економічного й політичного життя країни.

Відновлення гетьманства в 1750 р. викликало у значної маси поневолених козаків і селян певну надію на поліпшення їхнього становища і, зокрема, на те, що гетьман допоможе вийти з «підданства» старшин та інших власників маєтків і записатись в козацький стан.

У зв'язку з цим в роки останнього гетьманства значно зростає кількість «шукачів козацтва». Вони окремо й групами подавали свої «иски о козачестве» в судові установи, а нерідко й безпосередньо до гетьмана. В цих «исках», поряд з проханням допомогти їм повернутись в козацький стан, «шукачі козацтва» нерідко змальовували жахливі картини насильств й фізичної розправи представників панівної верхівки над своїми «підданими», які насмілилися на них скаржитися.

Наскільки популярним у народі в цей час був рух «шукачів козацтва» свідчить, зокрема, той факт, що багато селян, які ніколи не належали до козацького стану і не були нащадками козаків (тобто не під-

⁷ В. М'якотин. Назв. праця. т. I, вип. III, стор. 140.

⁸ Там же.

⁹ О. І. Пугачов. Становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.—*НІЖ*, 1969, № 1.

падали під чинність указу 16 квітня 1723 р.), але якимсь чином придбали козацькі землі, починали добиватися козацтва¹⁰. Ось чому Київська полкова канцелярія у 1750 р. змушена була вдруге просити Генеральну військову канцелярію якнайшвидше видати відповідний указ «дабы предреченные в козаки (тобто «шукачі козацтва» — О. П.) по единому тому резону, что они живут на козацьких грунтах, за неучинением через долгое время по тем их прошениям в полковой Киевской канцелярии определения, напрасно волокиты и разорения не поносили»¹¹.

Рух «шукачів козацтва» охопив не тільки поневоленних козаків і селян, але й значну частину міщан і селян, що жили у вільних містах і селах. Це обумовило появу 1755 р. гетьманського ордеру, в якому визначався порядок подачі «исков о козачестве» для міщан і селян вільних поселень¹². Вони повинні були подавати свої «иски о козачестве» до полкової канцелярії, яка справи передавала до Генерального суду, а звідти до Генеральної канцелярії і гетьмана¹³.

Та марними були сподівання поневоленних народних мас на поліпшення свого життя у зв'язку з відновленням гетьманства, марними були і надії покріпачених козаків на повернення в козацький стан. Старшинська адміністрація на чолі з гетьманом Розумовським, виражаючи інтереси феодалів, рішуче проводила в життя законодавчі акти, спрямовані на остаточну заборону переходу покріпачених козаків і селян в козацький стан. Так, гетьманський ордер до Генеральної військової канцелярії 18 червня 1754 р. зобов'язував з'являтися до Генерального суду для слухання вирішення справ «шукачів козацтва» не тільки самих «челобитчиків» — поневоленних козаків і селян, але й «державців»¹⁴. Дуже часто траплялося так, що феодал не з'являвся на засідання суду і не прислав свого повіреного навіть після кількох викликів, зтягуючи тим самим розгляд справи.

Другий гетьманський ордер до Генеральної військової канцелярії, виданий у квітні 1758 р., встановлював порядок подання «исков о козачестве», за яким «піддані», що бажали добиватися козацьких прав, повинні були робити це з відома свого феодала¹⁵. А це значно утруднювало навіть подання «исков» до судових установ. До того ж, феодал, знаючи про намір того або іншого «підданого» докладав всіляких зусиль, щоб загальмувати справу.

На користь українських феодалів було і розпорядження гетьмана Розумовського 1758 р. про подання скарг з обох сторін на вирішення Генеральним судом справ у зв'язку з «шуканням козацтва»¹⁶. Такі скарги й апеляції мав приймати сам гетьман або ж у його відсутність — Генеральна військова канцелярія. Цей, здавалося б, на перший погляд, навіть демократичний захід старшинської адміністрації, носив суто класовий характер. Зрозуміло, що феодали мали незрівняно більше можливостей і коштів, ніж їх «піддані», щоб у разі продовження розгляду справи про «шукання козацтва» на вищому рівні виграти судовий процес. Адже нерідко траплялося так, що «шукачі козацтва» під час судової тяганини остаточно розорювались і, не маючи більше коштів для

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 1, спр. 488, арк. 2.

¹¹ Там же.

¹² Там же, ф. 269 (Канцелярія гетьмана Розумовського), оп. 1, спр. 2634, арк. 4, 7.

¹³ Там же.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 2634, арк. 12.

¹⁵ Там же, арк. 6, 11.

¹⁶ Там же, арк. 11, 12.

продовження боротьби через судові інстанції проти свого феодала, назавжди залишалися в числі його «підданих».

Нездоланні перешкоди для «шукачів козацтва» виникали вже під час розгляду справи в Генеральному суді. Так, наприклад, у 1761 р. Генеральний суд не задовольнив «иск о козачестве» мешканців м. Кролевець Кочурів на тій підставі, що вони «шукали» козацтва «не по прямої линии»¹⁷. Суть «порушення» цієї формальності полягала в тому, що в козацьких списках за 1723 рік був записаний не Захарка Кочур-прадід «челобитчиків», а його рідний брат Яків¹⁸.

Закріпленню поневолення народних мас служило і розпорядження гетьмана Розумовського про скорочення «исков о козачестве». Мається на увазі ордер гетьмана Генеральній військовій канцелярії 1763 р., в якому було наказано: «о таковых кои по ревизии в 1723 году на 1724 год учиненной, за ким в подданстве состояли, а с того, на владельческих грунтах живучи, самовольно повдирались в козачество и теми довольствуются напрасно владельческими грунтами, не то чтобы допущено было в аппеляцию, но ниже в судное производство не входит»¹⁹.

Не маючи змоги самостійно задовольнити бажання панівної верхівки про припинення «исков о козачестве» без відповідного на те розпорядження царського уряду, старшинська адміністрація на чолі з гетьманом виданням своїх розпоряджень і «ордерів» підтримувала інтереси панівного класу. Поневоленням козакам і селянам з кожним роком ставало все важче й важче «шукати» козацтва. Особливо погіршились позиції «шукачів козацтва» після видання універсалу гетьмана Розумовського в 1760 р., за яким селянам дозволялось переселятися в інші місця тільки за наявності письмового дозволу від феодала і з залишенням усього майна. Як відомо, цей гетьманський універсал був підтверджений і царським указом у 1763 р.²⁰ Якщо раніше покріпачений козак або селянин, який добивався козацьких прав, міг у крайньому випадку покинути свій маєток і землю, то тепер і цей вихід з «підданства» ставав майже неможливим.

Українських поміщиків, становище яких, як в економічному так і в політичному відношенні за роки гетьманства К. Розумовського дуже зміцніло, вже не задовольняли половинчаті заходи гетьманського уряду. Вони відкрито почали домагатися повного закріпачення селян і остаточної заборони переходу в козацький стан поневолених козаків і селян. Найбільш яскраво це було виражено у «Прошенні малоросійського шляхетства и старшин, вместе с гетьманом...»²¹ до цариці Катерини II у 1764 р. В цьому «Прошенні», поряд з проханням остаточно заборонити переходи селян, тобто юридично оформити кріпосне право на Україні, було не менш конкретне домагання — «запретить всякого звания мужикам впредь вечно не выписоваться в козаки»²².

І хоч ці домагання українських феодалів були з цілого ряду причин²³ відхилені царським урядом, вже сам факт появи подібного документа свідчив про зрослу могутність українського панівного класу та його відверто кріпосницькі настрої.

З ліквідацією в 1764 р. на Лівобережній Україні гетьманства і утворенням 2-ої Малоросійської колегії почався новий етап руху «шукачів

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 3556, арк. 6.

¹⁸ Там же, арк. 3, 6.

¹⁹ В. М я к о т и н. Назв. праця, т. 1, вип. III, стор. 196.

²⁰ ПСЗ, № 11987.

²¹ «Киевская старина», 1883, червень, стор. 317—345.

²² Там же, стор. 343.

²³ О. І. П у т р о. Назв. праця, стор. 78.

козацтва». Це нове обумовлювалось, насамперед, тією обставиною, що царський уряд відтепер встановлював через Малоросійську колегію та її президента графа П. О. Румянцева безпосередній контроль над усіма соціально-економічними й політичними процесами в середині країни, що зрештою, як відомо, привело до остаточної втрати Лівобережною Україною залишків автономії і перетворення її в одну з провінцій Російської держави. З цього часу долю «шукачів козацтва» вирішувала Малоросійська колегія, тобто фактично царський уряд, оскільки Малоросійська колегія безпосередньо підлягала Сенату і уособлювала в собі царську владу на Україні. «Шукачі козацтва» почали здебільшого подавати свої справи безпосередньо на розгляд до Малоросійської колегії, обминаючи інші установи, в тому числі й Генеральний суд. Проте, вже в 1765 р. Малоросійська колегія своїм указом зобов'язувала всіх «шукачів козацтва» подавати справи до Генерального суду, а «Малороссийской коллегии не бив челом в том Генеральном суде не утруждать»²⁴.

Малоросійська колегія, йдучи назустріч українським поміщикам, наказувала, щоб «шукачі козацтва» «покудова о том своем козачестве не докажут, до того времени владельцам своим в отбывании надлежащих повинностей никакого слушания не делали, опасаясь за какову-либо их в том противность наказания»²⁵. Підставою для такого розпорядження були скарги від володільців маєтків на «шукачів козацтва», які подавши «иски о козачестве» «оказывают непослушания хотячи прежде рассмотрения жить в свободности»²⁶.

Відчуваючи повну підтримку Малоросійської колегії, українські поміщики ще більш посилили гніт над покріпаченими селянами і козаками.

З особливою жорстокістю вони розправлялися з тими, хто осмілювався заявити про своє бажання «шукати» козацтво. Архівні джерела містять чисельну кількість фактів поміщицької розправи над «шукачами козацтва».

Підтримуючи прагнення панівних класів, Малоросійська колегія вже наприкінці 60-х років XVIII ст. готова була вжити заходів, спрямованих на остаточне припинення «исков о козачестве». Мається на увазі намір Малоросійської колегії у 1769 р. заборонити судовим установам приймати «иски о козачестве» від селян рангових маєтностей²⁷, які становили значну частину населення Лівобережної України. Проте, царський уряд, який бажав зберегти якнайбільшу кількість козаків на Україні, указом 28 серпня 1769 р. покищо заборонив Малоросійській колегії вживати подібних заходів²⁸. Одночасно Сенат наказував Малоросійській колегії у справах про «шукачів козацтва» звертати особливу увагу на те, щоб «они («шукачі козацтва» — О. П.), во-первых, действительное свое козачество, а во-вторых, насильное привлечение в подданство доказывать должны»²⁹.

Одним з останніх заходів Малоросійської колегії, спрямованих на припинення «исков о козачестве», було розпорядження її президента Румянцева у 1782 р. під час проведення ревізії на Лівобережній Україні. За цим розпорядженням усі поневолені козаки, які під час ревізії 1764 р. потрапили до числа «підданих» якого-небудь феодала і за цей

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 97, арк. 1.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

²⁷ ЦНБ УРСР, відділ рукописів, I, 66347, арк. 2, 3.

²⁸ Там же, I, 66347, арк. 3—4.

²⁹ Там же.

час не подавали «исков о козачестве», повинні були залишатися в селянському стані³⁰.

Звичайно, що подібні контрзаходи панівного класу проти «шукачів козацтва» дещо послаблювали цей рух. Проте, він не припинявся і в 60—70-х роках XVIII ст. і був однією з найбільш поширених форм боротьби народних мас проти зростаючого кріпосницького гніту. Побоюючи посилення народних рухів, феодально-старшинська адміністрація Лівобережної України змушена була визнавати козацькі права за окремими «шукачами козацтва». Деяким з них вдавалося виходити з «підданства» навіть дуже впливових феодалів. Так, після довгої судової тяганини Генеральний суд, на підставі указу 16 квітня 1723 р. змушений був визнати у 1779 р. козацькі права за «підданим» колишнього гетьмана К. Розумовського Куцюбою³¹. Це рішення Генерального суду підтримала і Малоросійська колегія.

Дещо полегшувалось «шукання» козацтва під час війни. Це пояснюється тим, що царизм, потребуючи додаткової військової сили, намагався поповнити ряди козаків за рахунок «шукачів козацтва». Так, наприклад, порівняно легко у 1773 р. (тобто під час російсько-турецької війни 1768—74 рр.— О. П.) були визнані Генеральним судом козацькі права мешканця м. Олішевки Київського полку Гната Бондаренка, що був до цього «підданим» дружини військового товариша Евреїнова—Анастасії. Характерно, що це рішення Генерального суду відбулося навіть без присутності самої Евреїнової або її повіреного³².

Проте, феодалі, будучи тісно зв'язані з адміністративними органами на місцях, нерідко чинили опір і тим нечисельним рішенням Генерального суду і Малоросійської колегії, що дозволяли їхнім «підданим» одержувати козацькі права.

Задовольняючи постійні вимоги української панівної верхівки, царський уряд указом 3 травня 1783 р. юридично оформив вже фактично існуюче кріпосне право на Лівобережній Україні. Від цього часу переходи селян були остаточно заборонені. Проте, цей указ не припинив рух за перехід у козацтво. Навпаки, остаточне закріпачення селян і значної частини трудового козацтва, ще більше посилення кріпосницького гніту в багаті разів збільшили число «шукачів козацтва»³³.

З 1782 р. справи про «шукачів козацтва» у великій кількості надходили в утворені царизмом на Україні намісницькі правління. Про це, зокрема, переконливо свідчить повідомлення губернського прокурора Юзефовича 19 травня 1782 року у Новгород-Сіверське намісницьке правління, в якому вказується, що «многие входят в оное наместническое правление жалобы на разных здешних помещиков о привлечении их, приносящих те жалобы, в свое подданство, доказывая, что они из природы козаки»³⁴. Одночасно Юзефович запитував членів цього намісницького правління «в случае подаваемых исков о козачестве каким образом поступать и до которого суда сии дела теперь принадлежать должны»³⁵. Необізнаність губернського прокурора, на наш погляд, пояснюється тим, що на деякий час після утворення на Україні намісництв розгляд справ про «шукання» козацтва тимчасово припинився, оскільки Генеральний суд був ліквідований, а нової установи ще не було визначено. Це підтверджує і той факт, що Новгород-Сівер-

³⁰ ЦНБ УРСР, відділ рукописів, 1, 64677, арк. 411.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 56, оп. 3, спр. 2618, арк. 27, 36, 37.

³² Там же, оп. 1, спр. 322, арк. 33.

³³ І. О. Гуржій. Повстання селян в Турбях (1789—1793), стор. 57; його ж. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту, стор. 53—55.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 206, оп. 3, спр. 483, арк. 1.

³⁵ Там же.

ське правління у відповідь на згадане повідомлення Юзефовича звернулося до Румянцева з проханням дати вказівку щодо порядку розгляду справ про «шукування» козацтва³⁶. На жаль, нам не вдалося виявити документа, що містив думку царського намісника з цього приводу. Проте, інші документальні дані переконливо свідчать про те, що справи «шукачів козацтва» в цей час остаточно вирішувались в намісницьких правліннях.

Характерною особливістю руху «шукачів козацтва» в 80—90-х роках XVIII ст. стає часте переростання його в більш активну форму антифеодальної боротьби — збройні виступи і повстання пригноблених мас проти експлуататорів.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 206, оп. 3, спр. 483, арк. 2.

Е. В. ЯКОВЕНКО
ПРО СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ
МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО БОСПОРУ
В V—III ст. до н. е.

Внаслідок археологічних розкопок останніх років на території східного Криму вперше досліджено пам'ятки, пов'язані з місцевим населенням європейського Боспору. Виявлено до 200 поселень¹, один ґрунтовий² і 6 курганных³ могильників V—III ст. до н. е. Матеріали поховальних пам'яток, вивчених значно краще поселень, дозволили визначити етнічну належність населення, його господарську основу і характер взаємовідносин з античним світом. Досить впевнено можна стверджувати, що це були скіфи з деякою частиною таврського етнічного елемента, які вели в VI ст. до н. е. кочовий образ життя. Поселення, як і могильники, з'являються в степовій смузі півострова тільки в V ст. до н. е. (Фронтове, Андріївка Південна, Іллічове)⁴. В IV—III ст. поселення вже вкрили густою мережею весь півострів. Це було пов'язано з економічним розквітом Боспору, з великими потенціальними можливостями його зернового господарства.

Зміцненню економіки країни сприяла політика правителів з династії Спартокідів. При Сатірі I (433—389) і Левконі I (389—349) були завойовані родючі землі східного Криму, Тамані і Прикубаня. Їх освоєння сприяло розвитку серед місцевого населення землеробства, яке стало забезпечувати провідну роль боспорського хлібного експорту на середземноморському ринку з V ст. до н. е.

Зміцненню економіки країни сприяла політика правителів з династії Спартокідів. При Сатірі I (433—389) і Левконі I (389—349) були завойовані родючі землі східного Криму, Тамані і Прикубаня. Їх освоєння сприяло розвитку серед місцевого населення землеробства, яке стало забезпечувати провідну роль боспорського хлібного експорту на середземноморському ринку з V ст. до н. е.

Скіфське суспільство тоді було класовим, з глибокими соціальними суперечностями. Грецькі джерела повідомляють про «скіфських ба-

¹ И. Т. Кругликова. Исследование сельских поселений Боспора.— «Вестник древней истории», 1963, № 2.

² В. Н. Корпусова. Скифский ґрунтовый могильник на Боспоре.— Тезисы докладов и сообщений на конференции по вопросам скифо-сарматской археологии, М., 1966.

³ Э. В. Яковенко. Рядовые скифские погребения в курганах Восточного Крыма.— Тезисы докладов и сообщений...

⁴ В. Н. Корпусова. Памятники скифо-сарматского времени у с. Фронтное.— Археологические исследования на Украине в 1965—1967 гг., вып. I, К., 1967; И. Т. Кругликова. Исследование хоры Боспорского царства.— Археологические открытия в 1967 г., М., 1968; А. М. Лесков. Богатое скифское погребение из Восточного Крыма.— «Советская археология», 1968, № 1.

гатіїв» (Псевдо-Гіпократ), що споряджали більш як десяток вершників до війська (Лукіан), про жерців, що багатіли шляхом доносів (Геродот). Поряд з цим є відомості про рядових членів суспільства, безкінних, які не мали навіть візка для своєї сім'ї, про бідняків, їжею яких була здохлятина (Псевдо-Гіпократ).

Питання соціального ладу Боспорської держави, правового становища хліборобів привертало увагу дослідників. Так, С. О. Жебелєв одним з перших відзначив важливу роль в економіці країни місцевих рядових землеробів, які забезпечували величезне і безперебійне постачання зернового хліба. Його було досить не тільки для задоволення державних потреб, а й для експорту. На думку С. О. Жебелєва, виробники товарного хліба були, напевно, рабами, працею яких оброблялись великі земельні володіння місцевої і боспорської знаті⁵.

Про сільськогосподарське населення Боспора писали Д. П. Калістов і В. Д. Блаватський, які вважали провідною робочою силою в боспорському землеробстві вільних селян, що знаходились на різних ступенях соціальної залежності щодо Боспору⁶.

Досліджуючи переважно пам'ятки європейського Боспору, В. Ф. Гайдукевич припускав наявність різноманітної системи землекористування: володіння городян, багаті античні садиби ближньої хори і численні господарства сільського населення, здебільшого аборигенів⁷. На протилежність С. О. Жебелєву, В. Ф. Гайдукевич вважав головними виробниками товарного хліба залежних хліборобів. На його думку, вони не були рабами і їх соціальне становище було близьким до стану фессалійських пенестів, спартанських ілотів і гераклейських маріандинів.

Коротко розглянемо правове становище представників відповідних соціальних категорій в стародавній Греції. Спартанські ілоти належали до найбільш безправної частини населення Лаконіки і Месенії. Вони закріплювались за клерами спартіатів і обробляли їх. Ілоти вважалися власністю держави, і хазяїн не міг їх продати. Вони виплачували натуральний податок, норму якого спартіати не мали права перевищувати. В усьому іншому ілот був таким же безправним, як раб⁸.

Постійне гноблення викликало численні повстання ілотів проти своїх гнобителів. Внаслідок цього ілотам у межах Пелопонесу заборонялось носити зброю. Спартанці влаштовували їх масові винищення.

Такими ж безправними були фессалійські пенести. За свої ділянки, що входили до володінь багатих землевласників, вони платили останнім частину врожаю. Однак кинути свою ділянку пенести не мали права. Вони також часто повставали проти гнобителів⁹.

Гераклейські маріандини займалися землеробством задовго до появи грецьких колоністів. Заснування Гераклеї супроводжувалося воєнними сутичками греків з маріандинами, які згодом були підкорені і позбавлені незалежності. Маріандини на все життя закріплювались за землею і виплачували натуральний податок. У V—IV ст. до н. е. вони

⁵ С. А. Жебелєв. Экономическое развитие Боспорского государства.— Северное Причерноморье, М.—Л., 1953, стор. 124—126, 127.

⁶ Д. П. Калістов. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи, Л., 1949, стор. 126—127; В. Д. Блаватский. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1953, стор. 178.

⁷ В. Ф. Гайдукевич. История античных городов Северного Причерноморья.— Античные города Северного Причерноморья, М.—Л., 1955, стор. 104—114; його ж. Некоторые вопросы экономической истории Боспора.— «Вестник древней истории», 1966, № 1, стор. 112—116; його ж. К дискуссии о восстании Савмака.— Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья, Л., 1968, стор. 88—89.

⁸ Плутарх, Ликург, 2; Страбон, VIII, 365.

⁹ Платон, VI, 19.

піднімались на боротьбу за незалежність. Про їх безправне становище свідчить хоча б те, що навіть демократичні реформи Клеарха, які звільнили рабів Гераклеї, на маріандинів не поширювались¹⁰.

Відомості про соціальний лад місцевого суспільства європейського Боспору базуються, головним чином, на археологічних пам'ятках V—III ст. до н. е.

До V ст. до н. е. відносяться виявлені археологами поховання скіфської знаті в некрополях античних міст, небагато рядових поховань ґрунтового могильника біля сучасного селища Фронтове і в степових курганах біля сіл Іллічове, Леніно, Астаніно, Зелений Яр та ін.

Скіфська верхівка в V ст. до н. е. одержала права боспорського громадянства і володіла значними землями неподалік від міст. Розповідаючи про боротьбу за престол після смерті Перісада I, Діодор свідчить: «Спромігся втекти лише один Перісад, син Сатіра... він утік з міста верхи і знайшов притулок у скіфського царя Агара...»¹¹. Отже, напевно, володіння царя були в степовій частині півострова.

Володіючи великими земельними ділянками, скіфська знать значною мірою прирівнювалась до могутньої боспорської аристократії.

Землі знаті обробляли рядові вільні члени суспільства, що жили у невеликих селищах відкритого типу в глибинних районах півострова. Залишки глинобитних будівель з небагатими знахідками, поряд з похованнями, в яких у сімейних склепах зустрічається зброя, прикраси, знаряддя праці та ін., свідчать про осілий землеробський спосіб життя цього населення з відносно небагатим рівнем матеріального достатку.

Це саме відноситься в основному і до IV—III ст. до н. е., хоч поселень стає значно більше. Але поховання знаті незрівнянно багатші, ніж раніше. Вражають їх грандіозність і пишність, значно більші прояви еллінізації. Про це особливо переконливо свідчать царські поховання Куль-Оби, кургана Патініюті.

Концентрація величезних багатств в руках скіфської верхівки в період найвищого економічного розвитку Боспору характеризує її успішну участь в боспорському хлібному експорті поряд з грецькою аристократією. Знатні скіфи постачали товарне зерно, збираючи натуральну подать з рядових хліборобів — бідніших членів свого суспільства.

Однак на відміну від ілотів, пенестів і маріандинів, ці трудівники не були підкорені греками. Більшість дослідників гадає, що освоєння греками берегів Боспору проходило мирно¹². В такій ситуації скіфи, що осідали на землі з V ст. до н. е., зберігали щодо греків незалежність, свої життєвий уклад і звички. Проте глибокі соціальні протиріччя обумовили підлеглий стан рядових хліборобів відносно скіфської верхівки. Втім становище цього землеробського населення значно відрізняється від умов залежних категорій населення Спарти, Фессалії і Гераклеї Понтійської.

Скіфи-землероби зберегли право носити зброю. Знахідки прикрас і деталей вбрання свідчать про те, що боспорські скіфи вдягались так само, як і решта вільного населення Скіфії.

Грецькі джерела не зберегли ніяких свідчень про боротьбу аборигенів європейського Боспору за незалежність аж до II ст. до н. е. Тому можна вважати, що стосунки між двома етнокультурними масивами цієї території протягом V—III ст. до н. е. склалися на союзних началах. Напевно через це немає згадки скіфів у титулатурі ранніх Спартокідів.

¹⁰ Страбон, XII, 542.

¹¹ Діодор, XX, 24, 3—4.

¹² С. А. Жебелев. Назв. праця, стор. 122.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Є. Д. ЧВЕРТКА

Про роботу КП України серед жінок на селі у 1926—1927 рр.

При висвітленні даної теми використано твори В. І. Леніна, рішення партійних з'їздів, а також матеріали партархівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 63, од. зб. 66; оп. 1—63, од. зб. 66,83), Донецького (ф. 60, оп. 1, од. зб. 35, 36, 46, 50), Чернігівського (ф. 10, оп. 1, од. зб. 439) обкомів КП України, ЦДАЖР

УРСР (ф. 1, оп. 3, спр. 255, 3079, 3090, 3091, 3138, 3190), періодичну пресу того часу. В боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни і кооперування широких мас трудового селянства партія приділяла велику увагу залученню до цього процесу жінок, які становили половину населення нашої країни. «Побудова соціалістичного суспільства почнеться тільки тоді,— говорив В. І. Ленін,— коли ми, добившись повної рівності жінок, візьмемося за нову роботу разом з жінкою...»¹.

XIII з'їзд РКП(б) (травень 1924 р.) націлив комуністів на посилення політичного й культурного виховання робітниць і селянок, участі їх у партійному, радянському і господарському будівництві, а також на полегшення побутових умов трудівниць (організація ясел, їдалень та ін.). Ці питання обговорювалися на XIV партконференції (квітень 1925 р.) і XIV з'їзді ВКП(б) (грудень 1925 р.).

Згідно з постановами партії відповідних заходів вживали й комуністи України. IX з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.) поставив перед парторганізаціями вимогу звернути особливу увагу на роботу серед жінок. В 1926 р. у республіці пройшли окружні партійні конференції, на яких поряд з іншими питаннями були обговорені чергові завдання по організації трудівниць на боротьбу за перемогу соціалізму. Так, VI партконференція Чернігівщини зобов'язала комуністів ширше залучати робітниць і селянок до різних громадських організацій, до культурно-освітньої і політико-масової роботи, поліпшити їх побутові умови, збагачувати зміст і методи діяльності делегатських зборів. Подібні рішення ухвалила VI партконференція Вінниччини, ставились ці завдання і перед комуністами інших округів України.

Робота серед жінок була в центрі уваги парторганів. Так, 1927 р. секретаріат і бюро Чернігівського окружного партії розглянули близько 40 питань, підготовлених жіночим відділом, про участь трудівниць у здійсненні накреслень партії і держави по соціалістичному будівництву. VI партконференція Мар'їнського району на Донеччині (жовтень 1927 р.) закликала комуністів добитися активної участі всіх делегаток у громадському житті, а районного жіночого організатора — посилити допомогу відповідним органам на селі.

Всю діяльність спрямовував жіночий відділ ЦК КП(б)У, який працював під безпосереднім керівництвом жінвідділу ЦК ВКП(б).

Однією з найважливіших форм політичного виховання трудівниць і залучення їх до соціалістичного будівництва були делегатські збори робітниць і селянок. На початок 1928 р. у 34 округах України діяло 3299 делегатських зборів, які об'єднували понад 100 тис. жінок-активісток, у тому числі на селі — 70 069. На зборах, пленумах, у секціях і гуртках вони обговорювали основні питання соціалістичного будівництва і участі в ньому жінок, підвищували свої знання, оволодівали грамотністю. Найбільше розповсюдження мали секції охорони материнства та дитинства (охматдиту) та кооперативні.

Делегатки входили до складу секцій і комісії місцевих Рад, брали активну участь у роботі кооперативних органів, шкіл, лікарень та інших організацій і установ. 1928 р. у селах республіки мали доручення в комісіях сільських Рад — 36% всіх делегаток, у кооперації — 15,5%, селянських товариствах взаємодопомоги — 11,4%, решта — в інших комісіях.

Щорічно після закінчення терміну дії делегатських зборів відбувалися випуски активісток і вибори нового складу. На загальних зборах виборців — чоловіків і жінок обиралися кращі жінки-активістки.

Партійні організації спрямовували діяльність делегатських зборів, піклувалися про розширення та зміцнення зв'язків їх членів з широкими масами робітників і селян. У 1927 р. в Костянтинівському районі Артемівського округу закінчили роботу

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 24.

16 делегатських зборів, в тому числі 5 сільських. У них навчалос 670 жінок, серед яких було 427 робітниць і 194 селянки. Більшість з них засвоїла основні питання учбової програми, понад 80 делегаток ліквідували неписьменність.

Значну роль в активізації жіночих мас відіграли районні, окружні та республіканські з'їзди робітниць і селянок, які скликалися щорічно напередодні перевиборів Рад. У ІІІ Всеукраїнському з'їзді робітниць і селянок (січень 1927 р.) взяло участь 603 делегатки з ухвальним голосом і 12 — з дорадчим. Серед них — 168 робітниць, 35 жінок-службовців, 313 селянок-незаможниць, 54 батрачки, 45 середнячок. В центрі уваги тут були, як перед тим на районних та окружних з'їздах, перспективи дальшого розгортання роботи Рад і залучення до неї робітниць і селянок.

У жовтні того ж року у Москві відбувся Перший Всесоюзний з'їзд робітниць і селянок, який обговорив міжнародне та внутрішнє становище СРСР, питання про народну освіту, охорону здоров'я, роль жінок у соціалістичному будівництві та ін. Цьому форуму трудівниць Країни Рад передувала велика організаційно-політична робота партії в масах. Майже по всіх селах України пройшли збори жінок, засідання сільрад. На них були обговорені заходи щодо участі селянок у соціалістичних перетвореннях, звіти жінок — членів сільрад, накреслені чергові практичні завдання. У другій половині вересня в республіці відбулися районні з'їзди (на 374 з них за даними 28 округів були присутні 10 452 жінки), а також міські конференції робітниць і селянок, які порушили питання, поставлені у порядку денний Всесоюзного з'їзду жінок. З 1 по 6 жовтня пройшли окружні з'їзди трудівниць.

У проведенні масово-політичної і організаційної роботи серед жінок велику допомогу подавав жінвідділ ЦК КП(б)У, який направив з цією метою своїх представників у 26 округів України.

Перший Всесоюзний з'їзд робітниць і селянок підбив підсумки роботи в усіх галузях соціалістичного будівництва, відзначив зростання ролі жінок у ньому та накреслив дальші завдання їх боротьби за перемогу соціалізму. У резолюції, яка була прийнята по доповіді М. І. Калініна про міжнародне та внутрішнє становище, зазначалося: «З'їзд вважає, що досягнуті успіхи будівництва соціалізму в СРСР забезпечують практичне здійснення дальшого розкріпачення робітниць і селянок від залишків культурної і сімейно-побутової нерівності, тому будівництво соціалізму в ще більшій мірі повинно стати повсякденною турботою робітниць і селянок»².

Після з'їзду діяльність серед жінок значно активізувалася. Були організовані всесоюзні, республіканські й окружні (обласні) курси по підготовці і перепідготовці жінок — депутатів Рад. У червні 1928 р. на Україні почали діяти тримісячні республіканські курси, розраховані на одноразовий прийом 120 робітниць і селянок. Про значення цих заходів у справі підготовки працівників державного апарату розповідає Софія Топчій, з с. Білозерки на Мелітопольщині: «Мені багато дали курси. І коли я поїду на село, я буду сміливо працювати, твердо боротися. Ніякі труднощі і загрози для мене не будуть страшні».

Партійні організації проводили свій вплив на маси в умовах гострої класової боротьби куркульства з бідняцько-середняцьким блоком. Ворожі елементи намагались в своїх класових цілях використати затурканість деяких жінок, їх релігійні забобони, а також упередження частини чоловіків щодо ролі і місця жінки в суспільстві. Як сповіщала газета «Комуніст» від 13 січня 1927 р., у багатьох місцях напередодні перевиборів Рад попи влаштували вечірні читання «святого письма», привезеного з Київської лаври. Розмовляли про святих отців на небі і... про бажані для них кандидатури на посади голів сільрад. Класовий ворог не гребував ніякими засобами в боротьбі проти Радянської влади.

Переборюючи його жорстокий опір, партійні організації згуртовували робітниць і селянок, всіх трудящих на шляху до перемоги соціалізму. На початок 1928 р. майже всі окружні виконкоми Рад відзначали, що завдяки енергійній діяльності в делегатських зборах жіночого активу збільшується кількість різних кооперативних об'єднань, посилюється боротьба з неписьменністю і відсталістю, за перебудову всього укладу на селі.

Так, в с. В. Острожок Уланівського району на Бердичівщині делегатки — члени сільради організували шовківницьку артіль і ткацько-прядильне товариство, в с. Ново-чарторії Любарського району — молочний кооператив. Делегатки с. Закамені Ново-георгіївського району Кременчуцького округу працювали в податковій комісії сільради, разом з комсомольцями жінки-активістки відкрили в селі хату-читальню, заснували птахівниче товариство.

Наприкінці 1927 р. роль жінки в соціалістичному будівництві зростає ще більше. Якщо 1923 р. в роботі сільрад України брало участь лише 2 771 селянка (2,1% всіх депутатів), то в 1927 р. — 24 тис. (9,6%). Посилився вплив жінок у діяльності КНС, кооперації та інших організацій. Так, 1925 р. у сільській споживчій кооперації налічувалося 126 тис. селянок, а в 1928 р. — 419 400, що становило 15% до всієї кількості членів.

² «Правда», 13 жовтня 1927 р.

Кращі з активісток залучались у ряди партії. В Артемівському окрузі із складу делегаток 1926 р. було прийнято до партії 230 робітниць і селянок. Всього в КП(б)У налічувалося у 1927 р. понад 20 тис. жінок.

Організаційно-масова і політико-виховна робота комуністів серед робітниць і селянок була нерозривно зв'язана з боротьбою за поліпшення їх побутового становища. Влітку 1927 р. тільки в селах України діяло 952 дитячих ясел, які охоплювали 33 500 дітей.

Зростання активності селянок на фронті соціалістичного будівництва свідчило про розширення впливу партії на маси. Поряд з чоловіками жінки-батрачки, біднячки, а також середнячки вчилися будувати нове життя. Своєю практичною діяльністю жінки сприяли зміцненню союзу робітничого класу з селянством.

М. М. КВАТИРА

**Парторганізації промислових підприємств
України в боротьбі за підвищення
продуктивності праці
(1924—1925 рр.)**

Комуністична партія, виконуючи вказівку В. І. Леніна про те, що «продуктивність праці, це, кінець кінцем, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу»¹, завжди надавала великого значення піднесенню трудової активності робітничого класу, його боротьбі за підвищення продуктивності праці.

При висвітленні даного питання використано твори В. І. Леніна, матеріали партійних архівів Інституту марксизму лєнінізму при ЦК КПРС (ф. 17, оп. 32), Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 3, оп. 1), звіти Донецького і Харківського губкомів КП(б)У, відповідну літературу і періодичну пресу того періоду.

У 1924 р. ріст продуктивності праці значно відставав від рівня збільшення заробітної плати робітників. Серпневий Пленум ЦК РКП(б) (1924 р.) вказував, що коли за період з жовтня 1922 р. по січень 1924 р. середній валовий добовий виробіток одного робітника в 14 найважливіших галузях націоналізованої промисловості зріс на 23,3%, то середній щоденний заробіток одного робітника збільшився на 90%.

Подібне становище спостерігалось і у важкій промисловості України. Так, у чавуно-ливарному цеху металургійного заводу ім. Петровського в Катеринославі (нині — Дніпропетровськ) зарплата становила 68,8%, а продуктивність праці — 35,8% довоєнного рівня. А по республіці з жовтня 1923 р. по липень 1924 р. зарплата зросла на 42%, а продуктивність праці — на 19%.

Комуністична партія, радянський уряд не могли миритися з подібним становищем. Вони вживали відповідні заходи для усунення цих недоліків.

В рішеннях XIII з'їзду партії, серпневого Пленуму ЦК РКП(б), XIV партконференції та інших документах партія накреслила широку програму по підвищенню продуктивності праці, привернула до вирішення цієї проблеми увагу всіх партійних організацій.

Керуючись настановами партії, робітничий клас нашої країни, а також й України, розгорнув велетенську роботу по втіленню їх в життя. Організаторами й керівниками виробничих колективів стали партійні осередки, які внаслідок лєнінського призову в партію зросли за рахунок передової, найбільш кваліфікованої частини робітників. Так, в партійному осередку катеринославського заводу ім. Петровського у вересні 1924 р. з 528 членів партії 242 були лєнінського призову. Партійна організація Сталінського заводу (Донбас) в ці дні поповнилася на 821 чол., причому 63% з них були висококваліфікованими робітниками. На Брянському хімічному заводі в партію вступило близько 45% всіх робітників заводу. Зростання партійних осередків за рахунок робітників відбувалося у всіх організаціях України і за цей час ряди КП(б)У збільшилися на 31 544 нових членів.

Партосередки стали більш бойовими й дійовими у вирішенні відповідальних виробничих завдань. Вони регулярно проводили збори, на яких обговорювали питання дальшого підвищення продуктивності праці. Комуністи промислових підприємств показували приклад у роботі, викривали недоліки. «Слід відмітити велику активність партійних мас в містах: обговорюються питання господарські, виробничі та ін. Партійне життя в Одесі й Миколаєві тепер б'є джерелом», — писала газета «Коммунист». І до голосу їх прислухалися партійні й радянські органи, керівники підприємств. Так, на засіданні бюро партійного осередку Харківського заводу «Серп

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 379.

і Молот» у жовтні 1924 р. встановили, що основними причинами, які гальмують зростання продуктивності праці, є несвоєчасне постачання трестом необхідних матеріалів, а також затримка з ремонтом цехів. Партійна організація поставила перед правлінням тресту питання про усунення цих хиб.

Одним з важливих завдань партійних організацій по підвищенню продуктивності праці було раціональне використання восьмигодинного робочого дня, усунення простоїв, боротьба за високу трудову дисципліну.

Тим часом, з трудовою дисципліною на промислових підприємствах республіки у досліджуваній період було не все гаразд. Так, на запорізькому заводі «Комунар» в ковальсько-болтовому цеху із 241 робітника щоденно не виходило на роботу в середньому 24 чол. На більшості підприємств робочий час використовувався нерационально. Робітники до роботи приступали з запізненням на 10—15 хв., а інколи й на 30, закінчували роботу раніше, багато часу витрачали на ходіння за матеріалами й інструментами. На Основ'янській ділянці тяги Донецької залізниці на подібне ходіння витрачалося 45% робочого часу.

В авангарді боротьби за зміцнення трудової дисципліни на підприємствах республіки йшли комуністи.

В Боково-антрацитовій організації в Донбасі молоді комуністи, писала газета «Кочегарка», не тільки активно працюють в своїх цехах, але й разом з старими партійними кадрами роз'яснюють безпартійним робітникам велике значення високої продуктивності праці, зміцнення трудової дисципліни на підприємствах. На партійних та профспілкових зборах, виробничих нарадах, на сторінках преси молоді комуністи разом з усіма робітниками піддавали гострій критиці ледарів, бракоробів, прогульників, всіх тих, хто перешкоджав зростанню продуктивності праці. Наприклад, у жовтні 1924 р. на Краматорському заводі в Донбасі була низька трудова дисципліна, майже 17—20% робітників не виходили на роботу. Комуністи на зборах засудили тих, хто порушував трудове законодавство, прийняли відповідне рішення, спрямоване на зміцнення виробничої дисципліни.

Нешадну боротьбу вели члени партії разом з активістами-робітниками з пияцтвом. Це дало свої позитивні наслідки. В інформаційному звіті ЦК РКП(б) повідомлялося, що на ряді підприємств Харківської, Катеринославської, Донецької губерній в багатьох цехах посилюється інтенсивність виробництва, зменшуються прогули. На більшості підприємств республіки в 1925 р. змінилася виробнича дисципліна, робочий час став використовуватися більш продуктивно, значно зменшилася кількість невиходів на роботу. На вагонному заводі ім. Старостина в Одесі в першій половині 1924/25 рр. було понад 750 невиходів на роботу, в другому півріччі — 350. Змінилася трудова дисципліна й на інших промислових підприємствах республіки. Якщо в 1923 р. на кожного робітника України припадало 24,2 пропущених дня, а в 1924 р. — 21,3, то в 1925 р. — 17,1 дня.

Підвищення продуктивності праці залежало в значній мірі від якісного складу робітників, від їх виробничої кваліфікації. Посильну допомогу безпартійним робітникам в цьому подали комуністи і, зокрема, ленінського призову, більшість яких були високої кваліфікації. Тільки в Донбасі, серед тих, що вступили в партію в дні ленінського призову, працювало на виробництві від 5 до 10 років 27,7%, а від 15 років і більше — 25,4%.

Підвищення продуктивності праці партія тісно пов'язувала з впровадженням у виробництво науково обґрунтованих норм виробітку та систематичному зниженню затрат праці на одиницю виробу.

Партія розглядала раціоналізаторську й винахідницьку діяльність робітників, як могутню і дієву підйому в підвищенні продуктивності праці, вона спрямовувала роботу партійних організацій в цьому напрямку. Так, на Харківській фабриці «Ген» робітник т. Хайтін сконструював верстат, який дав значний економічний ефект, а продуктивність праці підвищилася на 900%. Якщо подібний англійський верстат коштував 6 тис. крб., то Хайтіна — близько 1 тис. крб. Робітник Миколаївського суднобудівного заводу т. Ніконов винайшов пристосування для обточки дизельних колонок, в результаті продуктивність праці підвищилася на 400%.

Особливо помітне зростання продуктивності праці відбулося в кам'яновугільній, металургійній, машинобудівній промисловості. У березні 1925 р. продуктивність праці в кам'яновугільній промисловості України (по тресту «Донвугілля») зростає приблизно на 60% проти 1923/24 господарського року, досягнувши 60—70% довоєнної продуктивності на одного робітника. А продуктивність вибійника досягла довоєнного рівня. Збільшився випуск продукції. Про динаміку видобування залізної руди в республіці свідчать такі дані: в 1922/23 р. її було видобуто 169,4 тис. т, а в 1925/26 р. — 2403,4 тис. т. В 1925/26 р. перевищила довоєнний рівень машинобудівна промисловість, і майже досягнула довоєнного рівня і легка промисловість республіки.

В боротьбі за підвищення продуктивності праці попереду йшли комуністи, які працювали на різних ділянках народного господарства республіки.

На допомогу викладачу історії

ВИХОВАННЯ ПОЧУТТЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО ОБОВ'ЯЗКУ В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

Вірність пролетарському інтернаціоналізму — один з найважливіших уроків історичного шляху, пройденого комуністичним рухом після Великого Жовтня. Знаменні перемоги радянського народу та народів соціалістичних країн, окремих загонів пролетарського революційного руху органічно пов'язані між собою і є значною мірою проявами міжнародної солідарності трудящих. Факти історії свідчать і про те, що відступи від марксизму-ленінізму, від пролетарського інтернаціоналізму призводять до тяжких наслідків для справи соціалізму, для інтересів народів.

В зв'язку з цим в процесі викладання історії необхідно глибоко розкрити перед учнями зміст інтернаціонального обов'язку, який полягає насамперед у взаємодопомозі прогресивних сил всіх країн у боротьбі з капіталізмом та реакцією; у підтримці робітниками закордону першої в світі соціалістичної держави; у братній допомозі Радянської держави народам, що борються за визволення; у співробітництві соціалістичних держав. Ці завдання впливають із спільних інтересів боротьби трудящих, всього прогресивного людства проти імперіалізму і фашизму, проти експлуатації людини людиною.

Ми показуємо на багатьох історичних прикладах, що робітники різних країн залишаються вірними своєму інтернаціональному обов'язку. Як тільки десь на земній кулі спалахує полум'я революційної боротьби, кращі представники робітничого класу йдуть туди на допомогу. Ця думка проводиться на ряді уроків. В 9 класі на уроці «Пролетарська революція 18 березня 1871 р.» підкреслюємо, що самовідданими захисниками Паризької комуни були представники різних національностей: француз Луї Варлен, угорець Лео Франкель, поляк Ярослав Домбровський, росіянка Єлизавета Дмитрієва. Учні працюють над рефератами, в яких розкривають, чому саме так діяли ці кращі представники міжнародного революційного руху. Школярі приходять до головного висновку, що цими героями насамперед керувало почуття інтернаціонального обов'язку.

Вивчаючи тему «Німеччина в 1924—1939 рр.», і зокрема Лейпцігський процес, слід звертати увагу на той факт, що судді примушені були виправдати пролетарського революціонера під впливом світової громадської думки. Вчитель розповідає про демонстрації на захист Димитрова в країнах Європи і Америки; про прогресивних юристів, які, не боячись погроз, приїхали з своїх країн у Німеччину, щоб підтвердити невинність болгарського комуніста. Ми наводимо слова Георгія Димитрова про любов міжнародного пролетаріату до Радянського Союзу, який дав притулок революціонерові після процесу: «Для кожного чесного робітника у Франції або в Англії, або в Америці, або в Австралії, в Німеччині, чи Іспанії, в Китаї чи в Японії, в Балканських країнах чи на Канарських островах — для кожного щирого робітника Москва — це своя Москва, Радянський Союз — це своя держава»¹.

¹ Лейпцігський процес, М., 1961, стор. 11.

При висвітленні героїчної боротьби іспанського народу проти фашизму у 1936—1939 рр. учні дізнаються, що з самого початку національно-революційної війни в Іспанії трудящі СРСР посилали борцям за свободу продовольство, одяг, медикаменти, що Радянський уряд продавав республіканцям танки, літаки. В небі і на землі Іспанії героїчно билися радянські добровольці. Переборюючи всі перешкоди, антифашисти 54 країн боролися разом з революційними іспанцями проти смертельного ворога народів — фашизму. Для конкретизації навчального матеріалу використовуємо листи, щоденники та інші документи бійців інтернаціональних бригад. З неослабною увагою слухають учні уривок з книги О. Савича «Два года в Испании» (М., 1964): «Молода людина того часу навряд чи мала право назватись молодою, та й навряд чи могла вважати себе справжньою людиною, якщо вона не рвалась в Іспанію, щоб битися з фашизмом, допомогти іспанському народу... Звідусіль потянулись в Іспанію «добровольці волі» і «кращі люди землі», як називали їх іспанці.

Якщо в Радянському Союзі на вокзалах, в поїздах, в портах не раз ловили підлітків і дітей, що намагались виїхати в Іспанію, то в інших країнах арештовували і ув'язнювали дорослих. Два молодих поляки пройшли від Варшави до іспанського кордону пішки. Декілька німців приїхали в Париж під вагонами швидких поїздів» (стор. 77—78).

Необхідно переконливо показувати солідарність робітників зарубіжних країн з революційним рухом, пролетаріатом царської Росії.

Так, висвітлюючи робітничий рух у Франції в кінці XIX на початку XX ст., звертаємо увагу учнів на те, що російська революція 1905 р. викликала палкий відгук серед французьких робітників, прогресивної інтелігенції. Яскравим прикладом цього є виступ письменника Анатолія Франса. На уроці «Переміщення центру світового революційного руху в Росію» ставимо перед учнями завдання узагальнити, в чому виявилась солідарність зарубіжних робітників з російською революцією 1905—1907 рр.

Велике виховне значення має розкриття того, як трудящі всього світу виконують свій інтернаціональний обов'язок, підтримуючи справу Великої Жовтневої революції, захищаючи першу в світі соціалістичну державу.

На уроці з новітньої історії «Революційний рух в Англії, Франції, Італії, США після Жовтневої революції» пропонуємо учням такі запитання: В чому полягає всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції? Чому імперіалісти всіх країн виступали проти Радянської республіки? Яку позицію зайняли передові робітники капіталістичних країн в період іноземної воєнної інтервенції проти Країни Рад?

Використовуючи знання з курсу історії СРСР, учні легко відповідають на ці запитання. Після цього доручаємо класові самостійно прочитати текст підручника з новітньої історії по темі уроку. Учні з'ясовують внутрішні та зовнішні причини революційного руху в Франції, Англії і США. Серед зовнішніх вони виділяють головну з них: вплив Великої Жовтневої революції і необхідність захищати її завоювання від замахів світової буржуазії. Використовуючи уривки з історичної та художньої літератури (роман Ю. Смолича «Світанок над морем», п'єса Славина «Інтервенція» та ін.), розповідаю про рух «Руки геть від Радянської Росії!» Перед очима захоплених юнаків і дівчат постають прекрасні образи підпільниці-комуністки французьки Жанни Лябурб і її російських товаришів, які гарячим більшовицьким словом запалили в серцях обманутих французьких моряків священний вогонь

інтернаціонального обов'язку. Наслідком роботи більшовиків і масового руху в самій Франції стало повстання моряків французької ескадри, яка перебувала у Чорному морі весною 1919 р.

Виявляючи солідарність з Країною Рад, американські робітники відмовилися вантажити боєприпаси та спорядження, призначені для інтервентів та білогвардійців. Показуємо діяльність прогресивних журналістів, насамперед Джона Ріда, який бачив свій інтернаціональний обов'язок у тому, щоб розповісти американському народові правду про нашу революцію.

Під час вивчення теми «Радянська країна в роки інтервенції імперіалістичних держав і громадянської війни (1918—1920 рр.)» повідомляємо, що тисячі представників робітників, трудящих з-за кордону особисто брали участь у боротьбі за владу Рад. Ф. Мюнніха і Б. Куна, О. Дундича і латиських стрільців та багатьох інших привело в ряди борців за Радянську владу в нашій країні велике почуття інтернаціонального обов'язку.

На конкретному матеріалі слід показати, що перша в світі соціалістична держава постійно подає братерську підтримку революційному і національно-визвольному рухові в усьому світі.

На уроці, присвяченому листопадовій революції в Німеччині 1918 р., увага учнів зосереджується на тому, що молода Радянська республіка одразу стала оплотом трудящих всього світу, завжди всіляко допомагала їм. Використавши книгу Е. Драккіної «Чорні сухарі», розповідаємо, що в той час робітники Росії одержували 50 грамів хліба на день і все ж збирали сухарі, щоб підтримати німецьких пролетарів, які підняли прапор революції.

Аналізуючи події в Угорщині в зв'язку з контрреволюційним заколотом у жовтні 1956 р., утруднення в Чехословаччині 1968 р. звертаємо увагу учнів на виключно складні обставини, в яких Радянський Союз виконував свій інтернаціональний обов'язок щодо братніх соціалістичних країн. Уряд СРСР усвідомлював, що вступ радянських військ, наприклад, у Чехословаччину (і частин інших чотирьох соціалістичних держав) може неправильно тлумачитись окремими людьми, що світова реакція, імперіалістична пропаганда піднімуть галас про «іноземне втручання». Але Радянський Союз пішов на виконання цього важкого завдання, усвідомлюючи свій інтернаціональний обов'язок перед народами Угорщини і Чехословаччини, дбаючи про долю соціалізму в цих братніх країнах.

Учням ставляться запитання: Чи правильно діяв Радянський Союз, допомагаючи трудящим Угорщини і Чехословаччини в боротьбі проти реакціонерів, поплічників імперіалізму? Чи можна поставити знак рівності між таким виконанням інтернаціонального обов'язку та іноземним втручанням?

Підкріплюючи свою розповідь конкретним фактичним матеріалом, учні відповідають на перше запитання позитивно і на друге — негативно, підкреслюючи, що загроза свободі та незалежності народів іде з боку світового імперіалізму, насамперед американського, з боку реакційних шовіністичних сил.

Наші учні уважно стежать за міжнародним становищем, особливо за подіями у В'єтнамі, де яскраво виявляється розбійницька політика американського імперіалізму. Допомогу трудящим В'єтнаму з боку СРСР та інших прогресивних сил старшокласники розглядають як виконання інтернаціонального обов'язку.

Урок, присвячений соціалістичній Кубі, проводиться у формі бесіди, бо учні багато знають про цю героїчну країну. Серед інших ста-

вимо учням таке запитання: Яку допомогу подає Радянський Союз соціалістичній революції на Кубі?

Важливим виявом виконання інтернаціонального обов'язку є всебічне співробітництво країн, які будують соціалізм. Саме на різні форми економічних, політичних та культурних братерських зв'язків цих держав звертаємо особливу увагу під час викладання новітньої історії. Підкреслюємо істотний вклад СРСР у цю благородну справу.

Під час вивчення теми «Розпад колоніальної системи імперіалізму» на уроках новітньої історії вчитель на багатьох фактах показує, як Радянський Союз допомагає країнам, що ведуть національно-визвольну боротьбу або вже добились незалежності. Наводяться відповідні статистичні відомості та факти. Учні виступають з невеликими повідомленнями про підтримку радянським народом визвольної боротьби народів В'єтнаму, Близького Сходу, Анголи, Мозамбіку та ін.

Нарешті, необхідно показати учням, що боротьба за побудову комунізму в нашій країні є важливим інтернаціональним обов'язком радянських людей. З уроку в урок розвиваємо цю думку в курсі суспільствознавства, в заключних темах з історії СРСР. Працюючи з довідниками і статистичними таблицями, учні переконуються в тому, що процес комуністичного будівництва у нас значною мірою сприяє розвитку світового революційного процесу. Звертаємо увагу класу на рядки із Програми КПРС: «Кожний новий крок до сяючих вершин комунізму запалює трудящі маси всіх країн, є величезною моральною підтримкою в боротьбі за визволення всіх народів від соціального і національного гніту, прискорює торжество ідей марксизму-ленінізму у всесвітньому масштабі»².

Виховання учнів у дусі пролетарського інтернаціоналізму набуває особливого значення в умовах значного загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом. Підростаючому поколінню важливо прищеплювати почуття братерської солідарності з робітничим класом, трудящими різних країн світу.

М. Е. КРАСОВИЦЬКИЙ

² Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 403.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

Ж. П. ТИМЧЕНКО

СЕЛЯНСЬКІ З'ЇЗДИ НА УКРАЇНІ В 1917 Р.

Однією з вирішальних умов перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні був союз робітничого класу з трудящим селянством. Тому питання про участь селянства як союзника пролетаріату в боротьбі за владу Рад завжди привертало увагу радянських істориків, і зокрема українських¹. Проте ряд аспектів цієї теми, як уже зазначалося в нашій літературі², потребує ще глибокого вивчення. Це насамперед питання про селянський рух на Україні від лютого по жовтень 1917 р., про боротьбу більшовиків за зміцнення союзу робітничого класу з селянством, про створення та діяльність селянських організацій тощо. Ретельного дослідження заслуговує також робота селянських з'їздів 1917 р., про які в українській радянській історіографії ще немає жодної спеціальної праці. Між тим ці з'їзди, що відразу після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції відбулися по всій країні, відіграли велику роль у політичному вихованні селянських мас. Не аналізуючи діяльність та склад їх (оскільки ці питання потребують окремого дослідження), автор робить спробу дати зведені відомості про губернські та повітові селянські з'їзди, що відбулися на Україні в 1917 р.

На основі вивчення різного роду архівних джерел та друкованих матеріалів складена за хронологічним принципом таблиця, яка включає відомості про назву з'їздів, час і місце їх проведення та джерело, з якого взято ці дані. Географія та кількість з'їздів свідчать про активну участь широких мас селянства у політичному житті країни, а також спростовують вигадки буржуазних фальсифікаторів історії про те, що на село Радянська влада була привнесена на вістрях солдатських багнетів. В таблицю включено відомості про 163 селянські з'їзди*, з яких у період двовладдя було проведено 72 (губернських — 14, повітових — 58), у післялипневий — 91 (губернських — 14, повітових — 77). Звичайно, запропонована таблиця не може претендувати на повноту, проте слід думати, що вона стане в пригоді історикам, які займаються вивченням аграрного руху в 1917 р.

¹ Ю. М. Гамрецький. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. I, К., 1968, стор. 56—75.

² М. І. Супруненко, М. А. Рубач. Про стан і завдання наукової розробки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції.— УІЖ, 1965, № 10, стор. 37—38; Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. I, стор. 74.

* Маються на увазі загальні селянські з'їзди та з'їзди, що були скликані Радами селянських депутатів.

Відомості про селянські з'їзди на Україні в 1917 р.

Назва з'їзду	Час і місце проведення	Джерела
Повітовий селянський з'їзд*.	25—26 березня, Миколаїв, Херсонської губ.	Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, од. зб. 342, арк. 145—147.
Те ж.	Березень, Вінниця, Подільської губ.	«Свободный голос» (Вінниця), 19 березня 1917 р.
Губернський селянський з'їзд.	3—4 квітня, Херсон, Херсонської губ.	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов в трех томах, т. I, К., 1957, стор. 349—352.
Селянський з'їзд Херсонської, Бессарабської і Подільської губерній.	6—8 квітня, Одеса, Херсонської губ.	«Южный кооператор», 1917, № 8, стор. 175—178; «Приднепровский край», 11 квітня 1917 р.
Губернський селянський з'їзд.	7—9 квітня, Чернігів, Чернігівської губ.	«Селянин», 1917, № 3-6, стор. 45—51; «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 54.
Те ж.	16—17 квітня, Полтава, Полтавської губ.	«Хуторянин», 1917, № 14, стор. 272; «Газета Гадячского земства», 1 і 15 травня 1917 р.
Губернський селянський з'їзд Волині.	21—24 квітня, Житомир, Волинської губ.	«Вольские народные известия», 1917, № 4, стор. 9—11.
Повітовий селянський з'їзд.	22 квітня, Васильків, Київської губ.	«Киевская земская газета», 28 жовтня 1917 р.
Те ж.	22 квітня, Лебедин, Харківської губ.	«Земля и воля» (Харків), 22 квітня 1917 р.
Селянський з'їзд Летичівського повіту.	23 квітня, Деражня, Подільської губ.	Борьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р.—лютий 1918 р.). Документи й матеріали, Хмельницьк, 1957, стор. 50.
Повітовий селянський з'їзд.	23—24 квітня, Могилів-Подільський, Подільської губ.	«Нова Рада», 24 червня 1917 р.
Селянський з'їзд Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній.	23—25 квітня, Херсон.	«Крестьянин и рабочий» (Одеса), 29 квітня 1917 р. Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, од. зб. 190, арк. 1.
Повітовий селянський з'їзд.	26 квітня, Новомосковськ, Катеринославської губ.	«Народня воля», 4 травня 1917 р.
Губернський селянський з'їзд.	27—28 квітня, Київ, Київської губ.	«Киевская земская газета», 6 травня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	28 квітня, Мелітополь, Таврійської губ.	«Южные ведомости», 28 квітня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	29 квітня, Херсон.	«Крестьянин и рабочий» (Одеса), 6 травня 1917 р.
Те ж.	29—30 квітня, Радомишль, Київської губ.	«Народня воля», 4 травня 1917 р.
1-й повітовий з'їзд селянських депутатів.	30 квітня, Ізюм, Харківської губ.	Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р—4803, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

* Тут і далі назва з'їзду не вказується, якщо вона збігається з назвою місця проведення його.

Назва з'їзду	Час і місце проведення	Джерела
Бердянський повітовий селянський з'їзд.	30 квітня, Великий Токмак, Таврійської губ.	«Южные ведомости», 5 травня 1917 р.
Селянський з'їзд Херсонської губернії.	30 квітня — 4 травня, Миколаїв.	«Трудовая газета», 19 травня 1917 р.; «Новая Рада», 4 травня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	Квітень, Єлисаветград, Херсонської губ.	«Народная воля», 4 травня 1917 р.
Те ж.	3—4 травня, Бахмут, Катеринославської губ.	«Крестьянин и рабочий», 27 травня 1917 р.
Губернський селянський з'їзд.	3—6 травня, Харків, Харківської губ.	ЦДАЖР УРСР, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 1; «Южный край», 3, 4, 5, 6, 7, 9 травня 1917 р.
Селянський з'їзд Таврійської губернії.	5 травня, Мелітополь.	«Известия Днепровского уездного и Алешковского городского исполнительных комитетов», 7 липня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	7 травня, Бердичів, Київської губ.	«Воля народа», 25 травня 1917 р.
Те ж.	11 травня, Умань, Київської губ.	«Народная воля», 17 травня 1917 р.
Черкаський повітовий селянський з'їзд.	11 травня, Сміла, Київської губ.	«Народная воля», 25 травня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	11 травня, Маріуполь, Катеринославської губ.	Донецький обласний державний архів, ф. 1246, оп. 1, спр. 8, арк. 355.
Те ж	14 травня, Брацлав, Подільської губ.	«Новая Рада», 11 липня 1917 р.
» »	14 травня, Ямпіль, Подільської губ.	«Новая Рада», 11 липня 1917 р.
» »	14 травня, Васильків.	1917 год на Киевщине, К., 1928, стор. 61.
» »	15 травня, Кременчук, Полтавської губ.	«Народная воля», 27 травня 1917 р.
Слов'яносербський повітовий селянський з'їзд.	15 травня, Луганськ, Катеринославської губ.	«Земля и воля», 24 травня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	18 травня, Гайсин, Подільської губ.	«Народная воля», 8 червня 1917 р.
Дніпровський повітовий селянський з'їзд.	18—20 травня, Олешки, Таврійської губ.	«Известия Днепровского уездного и Алешковского городского исполнительных комитетов», 21 травня 1917 р.
Районний селянський з'їзд.	22 травня, Гришино, Катеринославської губ.	Борьба за власть Советов в Донбассе, Донецк, 1957, стор. 39.
Повітовий селянський з'їзд.	22—23 травня, Сквиря, Київської губ.	«Народная воля», 26 і 30 травня 1917 р.
Те ж.	22 травня, Чигирин, Київської губ.	«Народная воля», 30 травня 1917 р.
Ольгопільський повітовий селянський з'їзд.	22 травня, Ялонці, Ольгопільського повіту, Подільської губ.	Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. Р—3829, оп. 1, спр. 111, арк. 176.
Тарашанський повітовий селянський з'їзд.	23 травня, Ставище, Київської губ.	«Народная воля», 4 червня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	23 травня, Лохвиця, Полтавської губ.	«Лохвицьке слово», 26 травня 1917 р.

Назва з'їзду	Час і місце проведення	Джерела
Волинський губернський селянський з'їзд.	23—24 травня, Житомир.	«Народня воля», 27 травня 1917 р.
Повітовий з'їзд селянських депутатів.	25 травня, Куп'янськ, Харківської губ.	«Голос народа» (Куп'янськ), 7 червня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	26 травня, Одеса.	«Крестьянин и рабочий» 28 травня 1917 р.
Те ж.	27—28 травня, Вінниця.	«Подільська воля», 1917, № 4, стор. 12—14.
Бердичівський повітовий селянський з'їзд.	28 травня, Козятин, Київської губ.	«Нова Рада», 27 червня 1917 р.; «Народня воля», 6 червня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	28 травня, Гадяч, Полтавської губ.	«Газета Гадячского земства», 1 червня 1917 р.
Те ж	Травень, Ананьїв, Херсонської губ.	«Крестьянин и рабочий», 13 травня 1917 р.
Летичівський повітовий селянський з'їзд.	2 червня, Деражня.	«Нова Рада», 9 липня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	5—7 червня, Бахмут.	«Трудовой союз» (Бахмут), 18 червня 1917 р.
Те ж	6 червня, Маріуполь.	«Воля», 1917, № 7, стор. 7.
Те ж	9 червня, Київ.	1917 год на Киевщине, стор. 160.
2-й губернський селянський з'їзд.	10—15 червня, Харків.	ЦДАЖР УРСР, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 43—45.
Губернський селянський з'їзд.	10—16 червня, Катеринослав.	«Приднепровский край», червень, 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	10 червня, Звенигородка, Київської губ.	«Нова Рада», червень, 1917 р.
2-й губернський селянський з'їзд.	10—12 червня, Чернігів.	«Селянин», 1917 р., № 11-12, стор. 12—14.
Повітовий селянський з'їзд.	11 червня, Гадяч.	«Газета Гадячского земства», 22 червня 1917 р.; «Нова Рада», 28 червня 1917 р.
Повітовий з'їзд селянських депутатів.	14 червня, Кам'янець-Подільський.	ЦДАЛ, ф. 1284, 1917, спр. 185, од. зб. 63, ч. 1, арк. 199.
Канівський повітовий селянський з'їзд.	18 червня, Козин, Київської губ.	«Народня воля», 1 липня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	18 червня, Сквиря.	«Киевская земская газета», 21 жовтня 1917 р.
Повітовий з'їзд Рад селянських депутатів.	18 червня, Черкаси, Київської губ.	«Село» (Сміла), 24 червня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	23 червня, Могилів-Подільський.	«Нова Рада», 6 липня 1917 р.
Те ж	24—25 червня, Старокосятинів, Волинської губ.	«Народня воля», 4 липня 1917 р.
» »	24—25 червня, Херсон.	«Нова Рада», 1 липня 1917 р.
» »	25 червня, Бердичів.	«Нова Рада», 4 липня 1917 р.
Суразький повітовий з'їзд селянських депутатів.	25—26 червня, Клищі, Чернігівської губ.	«Известия Клинцовского Совета рабочих и крестьянских депутатов», 4 липня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	29 червня, Вінниця.	«Нова Рада», 23 червня і 11 липня 1917 р.

Назва з'їзду	Час і місце проведення	Джерела
Повітовий селянський з'їзд.	Червень, Козелець, Чернігівської губ.	«Нова Рада», 13 червня 1917 р.
» »	Червень, Миргород, Полтавської губ.	«Нова Рада», 25 червня 1917 р.
З'їзд повітової Ради селянських депутатів.	Червень, Золотоноша, Полтавської губ.	«Нова Рада», 24 червня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	Початок липня, Ольгопіль, Подільської губ.	«Подільська воля», 1917, № 10, стор. 5.
Те ж.	1 липня, Київ.	1917 год на Киевщине, стор. 197.
« »	8—9 липня, Новозибків, Чернігівської губ.	«Новозыбковская жизнь», 10 липня 1917 р.
» »	9 липня, Бердянськ, Таврійської губ.	«Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», 12 липня 1917 р.
З'їзд Рад селянських депутатів Дніпровського повіту.	15—17 липня, Олешки.	«Известия Днепровского уездного и Алешковского городского исполнительных комитетов», 20 і 23 липня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	16 липня, Черкаси.	«Наше слово» (Черкаси), 19 липня 1917 р.
Повітовий з'їзд Рад селянських депутатів.	23 липня, Городня, Чернігівської губ.	«Известия Городнянского уездного исполнительного комитета», 27 липня 1917 р.
Слов'яносербський повітовий селянський з'їзд.	23—24 липня, Луганськ.	«Голос крестьянина» (Луганськ), 25 липня 1917 р.
3-й з'їзд губернської Ради селянських депутатів.	30—31 липня, Харків.	Третий съезд Советов крестьянских депутатов Харьковской губернии, Харьков, 1917, стор. 3; «Земля и воля», 2 серпня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	Липень, Кременець, Волинської губ.	«Нова Рада», 12 липня 1917 р.
Те ж.	Липень, Ананьїв.	«Нова Рада», 20 липня 1917 р.
Повітовий з'їзд Рад селянських депутатів.	Липень, Куп'янськ.	«Нова Рада», 5 липня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	1 серпня, Новомосковськ.	«Воля», 1917, № 8, стор. 5; «Трудовой народ» (Катеринослав), 13 серпня 1917 р.
Те ж.	3—4 серпня, Глухів, Чернігівської губ.	«Известия Глуховского уездного Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», 13 серпня 1917 р.
Повітовий з'їзд селянських депутатів.	6 серпня, Городня.	«Известия Городнянского уездного исполнительного комитета», 10 серпня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	6 серпня, Олександрівськ, Катеринославської губ.	«Трудовой народ», 13 серпня 1917 р.; «Известия Всероссийского Совета крестьянских депутатов», 19 серпня 1917 р.
Губернський з'їзд селянських депутатів Таврії.	6—9 серпня, Сімферополь, Таврійської губ.	«Известия Севастопольского Совета крестьянских депутатов армии и флота», 15 серпня 1917 р.
Губернський з'їзд Рад селянських депутатів.	11—12 серпня, Київ.	«Воля», 1917, № 8, стор. 6.
Повітовий з'їзд селянських депутатів.	13 серпня, Ізюм.	ХОДА, ф. Р—4803, оп. 1, спр. 1, арк. 41.

Назва з'їзду	Час і місце проведення	Джерела
Губернський селянський з'їзд.	13—15 серпня, Катеринослав.	«Трудовой народ», 24 серпня 1917 р.; «Голос крестьянина», 29 серпня 1917 р.
Повітовий з'їзд селянських депутатів.	13—16 серпня, Бердянськ.	«Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», 19 серпня 1917 р.
Губернський з'їзд Рад селянських депутатів.	14—17 серпня, Херсон.	ООДА, ф. Р—3829, оп. 1, спр. 165, арк. 1; Миколаївський обласний державний архів, ф. Р—2824, оп. 1, спр. 1, арк. 9.
Канівський повітовий селянський з'їзд.	15 серпня, Козин.	«Нова Рада», 11 серпня 1917 р.
З'їзд повітових селянських представників.	16 серпня, Вінниця.	«Воля», 1917, № 8, стор. 7.
Повітовий селянський з'їзд.	16—17 серпня, Житомир.	«Воля», 1917, № 9, стор. 6.
Те ж.	29 серпня, Вінниця.	«Известия Юга», 27 вересня 1917 р.
» »	29 серпня, Радомишль.	«Воля», 1917, № 9, стор. 5.
З'їзд селянських представників Слов'янського повіту.	Серпень, Луганськ.	«Голос крестьянина», 19 серпня 1917 р.
З'їзд повітової Ради селянських депутатів.	Серпень, Бахмут.	«Земля и воля», 5 вересня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	Серпень, Золотоноша.	«Нова Рада», 1 вересня 1917 р.
Те ж.	3 вересня, Миргород.	«Селянська спілка» (Полтава), 1917, № 5, стор. 14.
» »	3—5 вересня, Козелець.	«Известия исполнительного и продовольственного комитетов и земства Козелецкого уезда», 20 вересня 1917 р.
З'їзд повітової Ради селянських депутатів.	8 вересня, Богодухів, Харківської губ.	«Революционное слово» (Богодухів), 24 вересня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	8 вересня, Овруч, Волинської губ.	«Нова Рада», 5 вересня 1917 р.
Губернський селянський з'їзд.	10—11 вересня, Полтава.	«Селянська спілка», 1917, № 5-6, стор. 1; № 7-8, стор. 5—6.
Повітовий з'їзд селянських депутатів.	14 вересня, Зміїв, Харківської губ.	«Земля и воля», 8 вересня 1917 р.
З'їзд повітових селянських представників.	14 вересня, Сосниця, Чернігівської губ.	«Нова Рада», 29 серпня 1917 р.
Повітовий з'їзд Рад селянських депутатів.	14 вересня, Лебедин.	«Наша жизнь», 17 вересня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	14—15 вересня, Житомир.	«Волянские народные известия», 1917, № 20, стор. 15—16.
Дніпровський повітовий з'їзд Рад селянських депутатів.	14—17 вересня, Олешки.	ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 59, арк. 9.
З'їзд повітових селянських представників.	17 вересня, Чернігів.	«Нова Рада», 29 серпня 1917 р.
Повітовий з'їзд селянських депутатів.	17—19 вересня, Бердянськ.	Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, К., 1967, стор. 341.

Назва з'їзду	Час і місце проведення	Джерела
Повітовий селянський з'їзд.	20—22 вересня, Херсон.	ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 49, арк. 31.
Те ж.	24 вересня, Бердичів.	ЦДАЖР УРСР, ф. 2492, оп. 1, спр. 1, арк. 42.
Те ж.	24 вересня, Лохвиця.	«Лохвицьке слово», 23 вересня 1917 р.
Те ж.	24 вересня, Радомишль.	«Народне діло» (Радомишль), 28 вересня 1917 р.
IV з'їзд губернської Ради селянських депутатів.	24—25 вересня, Харків.	ЦДАЖР УРСР, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 157—160.
Губернський селянський з'їзд.	25—29 вересня, Херсон.	ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 49, арк. 31.
3-й губернський селянський з'їзд.	25—26 вересня, Чернігів.	«Нова Рада», 30 серпня і 3 вересня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	Вересень, Київ.	1917 год на Киевщине, стор. 239.
Те ж.	6 жовтня, Конотоп, Чернігівської губ.	«Земля и воля» (Харків), 20 жовтня 1917 р.
Слов'яносербський повітовий селянський з'їзд.	6 жовтня, Луганськ.	«Голос крестьянина», 10 жовтня 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	7 жовтня, Катеринослав.	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, стор. 758.
II Волинський губернський селянський з'їзд.	7—10 жовтня, Житомир.	«Вольнские народные известия», 1917, № 23, стор. 11—12; «Нова Рада», 24 жовтня 1917 р.
Повітовий з'їзд селянських депутатів.	8 жовтня, Городня.	«Известия Городнянского уездного исполнительного комитета», 12 жовтня 1917 р.
З'їзд повітової Ради селянських депутатів.	8 жовтня, Суми, Харківської губ.	«Земля и воля», 11 жовтня 1917 р.
III губернський з'їзд селянських депутатів.	8—10 жовтня, Катеринослав.	«Трудовой народ», 21 жовтня 1917 р.; «Голос крестьянина», 14 жовтня 1917 р.
Губернський з'їзд Ради селянських депутатів.	10—11 жовтня, Полтава.	«Селянська спілка», 1917, № 9, 11.
Повітовий селянський з'їзд.	15 жовтня, Лебедин.	«Земля и воля», 20 жовтня 1917 р.
Повітовий з'їзд Ради селянських депутатів.	22 жовтня, Куп'янськ.	«Голос народа», 29 жовтня 1917 р.; «Земля и воля», 4 листопада 1917 р.
Повітовий селянський з'їзд.	22—23 жовтня, Новозибків.	Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов, Чернигов, 1957, стор. 42—43.
Те ж.	27 жовтня, Пирятин, Полтавської губ.	«Селянська спілка», 1917, № 15, стор. 6.
» »	28 жовтня, Ромни, Полтавської губ.	«Селянська спілка», 1917, № 15, стор. 6.
» »	28 жовтня, Кременчук.	«Селянська спілка», 1917, № 15.
» »	28 жовтня, Старокостянтинів.	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 485.
Бердичівський повітовий селянський з'їзд.	29—30 жовтня, Козятин.	«Известия Городнянского уездного исполнительного комитета», 9 листопада 1917 р.

Назва з'їзду		Час і місце проведення	Джерела
Повітовий з'їзд.	селянський	29 жовтня, Лохвиця.	«Селянська спілка», 1917, № 15, стор. 6.
Те ж.		29 жовтня, Новомосковськ.	«Новомосковская жизнь», 2 листопада 1917 р.
» »		29 жовтня, Переяслав, Полтавської губ.	«Селянська спілка», 1917, № 15, стор. 6.
» »		29 жовтня, Хорол, Полтавської губ.	«Селянська спілка», 1917, № 15, стор. 6.
» »		30 жовтня, Умань.	«Уманское слово», 3 листопада 1917 р.
» »		Жовтень, Зміїв.	ЦДАЖР УРСР, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 181.
Кролевецький з'їзд селянських депутатів.	повітовий селянський	Жовтень, Кролевець, Чернігівської губ.	«Голос крестьянина», 20 жовтня 1917 р.
Повітовий з'їзд.	селянський	Жовтень, Ольгопіль.	«Нова Рада», 11 жовтня 1917 р.
Повітовий з'їзд Рад селянських депутатів.		2 листопада, Вовчанськ, Харківської губ.	«Земля и воля», 9 листопада 1917 р.
Повітовий з'їзд.	селянський	3 листопада, Богодухів.	«Земля и воля», 8 листопада 1917 р.
Те ж.		3—4 листопада, Бердянськ.	«Бердянская жизнь», 4, 5, 7 листопада 1917 р.
Те ж.		5 листопада, Умань.	«Уманское слово», 5.XI. 1917 р.
Повітовий з'їзд селянських депутатів.		10 листопада, Суми.	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 153.
Те ж.		22 листопада, Одеса.	«Известия Одесского Совета рабочих и представителей армии и флота», 23 листопада 1917 р.
Повітовий з'їзд.	селянський	22—23 листопада, Новгород-Сіверськ, Чернігівської губ.	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 476—477.
Те ж.		26 листопада, Золотоноша.	«Вільне слово» (Золотоноша), 29 листопада 1917 р.
Повітовий з'їзд селянських депутатів.		Листопад, Старобільськ, Харківської губ.	«Земля и воля», 4 листопада 1917 р.
Селянський з'їзд Літинського повіту.		Листопад, м. Хмільник, Подільської губ.	«Нова Рада», 4 листопада 1917 р.
Повітовий з'їзд.	селянський	Листопад, Бердичів.	«Нова Рада», 7 листопада 1917 р.
Повітовий з'їзд селянських депутатів.		3 грудня, Верхньодніпровськ, Катеринославської губ.	«Звезда» (Катеринослав), 9 грудня 1917 р.
Повітовий з'їзд Рад селянських депутатів.		6 грудня, Бахмут.	«Голос рабочего» (Лисичанськ) 24 грудня 1917 р.
Повітовий з'їзд селянських депутатів.		6 грудня, Єлисаветград.	«Известия Елисаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 9 грудня 1917 р.
Губернський з'їзд.	селянський	6—8 грудня, Катеринослав.	ЦДАЖР УРСР, ф. 1781, оп. 1, спр. 1, арк. 263.
V губернський з'їзд.	селянський	6 грудня, Харків.	«Земля и воля», 6 грудня 1917 р.
Повітовий селянський.		Грудень, Київ.	1917 год на Киевщине, стор. 427.
Бердичівський повітовий селянський з'їзд.		Грудень, Козятин.	«Нова Рада», 10 грудня 1917 р.
Повітовий селянський.		Грудень, Херсон.	«Нова Рада», 6 грудня 1917 р.

Наш календар

25-РІЧЧЯ ПЕРШОГО З'ЇЗДУ НАРОДНИХ КОМІТЕТІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

26 листопада 1969 р. минуло 25 років від дня прийняття Першим з'їздом НКЗУ рішення про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Це була важлива віха на довгому шляху боротьби трудящих Закарпатської України за своє соціальне і національне визволення та возз'єднання з усім українським народом.

Майже 10 століть закарпатоукраїнці були насильно відірвані від своєї слов'янської Батьківщини. Тільки в результаті триумфальної ходи Великого Жовтня, успіхів соціалістичного будівництва в СРСР, у т. ч. в Радянській Україні, перемог радянського народу у Великій Вітчизняній війні були створені умови, які дали можливість трудящим Закарпаття здійснити свою споконвічну мрію. У вересні — жовтні 1944 р. війська 4-го Українського фронту, здійснивши Карпатсько-Ужгородську операцію, визволили Закарпаття. Значну допомогу радянським воїнам надали закарпатські партизани, найбільш активними серед яких були з'єднання Героя Радянського Союзу О. В. Тканка і В. П. Русина та об'єднаний українсько-угорський загін Дюли Усти — Івана Прищепи.

Трудящі Закарпаття одностайно вимагали негайного возз'єднання з Радянською Батьківщиною. Велике значення в цьому русі мала діяльність Народних Комітетів, які виникли в жовтні 1944 р. спочатку в селах, які контролювались партизанами. Після визволення краю сільські, міські та окружні Народні Комітети створювались повсюдно. В них були представлені всі верстви трудячого населення. Очолені комуністами, Народні Комітети виконували функції диктатури пролетаріату, підвищили боротьбу за демократичні та соціалістичні перетворення.

Після визволення Закарпаття почали відтворюватись комуністичні групи і організації. 19 листопада 1944 р. у Мукачеві відбулася Перша конференція комуністів визволеного краю. В її роботі брали участь 294 делегати і 124 гостя¹. Конференція проголосила створення Комуністичної партії Закарпатської України (КПЗУ), прийняла резолюції «Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною» та «Про чергові завдання Комуністичної партії Закарпатської України» і обрала Центральний Комітет КПЗУ у складі 24 чол. на чолі з І. І. Туряницею.

В обстановці величезного революційного піднесення трудящі готувались до Всезакарпатського з'їзду Народних Комітетів. Представників на нього обирали на народних зборах і мітингах.

Перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України відбувся 26 листопада 1944 р. в м. Мукачеві. В його роботі брали участь 663 делегати, серед яких було 258 селян, 178 робітників, 172 інтелігента, 55 торговців і ремісників. Вказані дані свідчать про те, що він був першим загальнонародним з'їздом. Він розглянув питання про становище Закарпатської України після визволення від фашистських загарбників, про розподіл земель і лісів, а також вибори керівного органу влади².

Виконуючи волю всіх трудящих визволеного краю, делегати з'їзду одностайно прийняли Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР. В цьому важливому документі сказано: «Вся історія Закарпатської України говорить, що наш народ, позбавлений національної незалежності, перебуваючи віками в рабстві, загине, коли залишиться в межах чужої держави. Або возз'єднання з Радянською Україною і національне відродження, або гніт, безправ'я і поступове вимирання народу Закарпатської України». Маніфест закінчувався історичною вимогою:

¹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 4, оп. 1, од. зб. 1, арк. 9; «Закарпатська Україна», 21 листопада 1944 р.

² Перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України. Збірник документів, Ужгород, 1944, стор. 2.

«Перший з'їзд Народних Комітетів постановляє:

1. Возз'єднати Закарпатську Україну з своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини.

2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

3. Обрати Народну Раду Закарпатської України як єдину центральну владу, діючу по волі народу на території Закарпатської України.

4. Уповноважити і зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною³. В прийнятій Першим з'їздом НКЗУ постанові «Про наділення селян, робітників і службовців Закарпатської України землею і лісом» всі маєтки і угіддя угорських і німецьких поміщиків, а також ворогів народу, підлягали конфіскації та безкоштовно передавались (через місцеві Народні Комітети) в особисту власність безземельному або малоземельному селянству. Новим органам влади було виділено і лісові ділянки — для забезпечення населення паливом та будівельними матеріалами⁴.

На з'їзді було обрано вищий орган державної влади Закарпатської України — Народну Раду в складі Президії (І. І. Туряниця — голова, П. П. Сова і П. В. Лінтур — заступники голови) та 11 «ресорт» (відділів) на чолі з уповноваженими. Більшість членів Народної Ради були старими, досвідченими комуністами, за плечима яких були довгі роки керівництва революційною боротьбою.

З'їзд у телеграмі на ім'я Голови Президії Верховної Ради УРСР і Голови Ради Народних Комісарів УРСР говорив: «Ми звертаємось до Вас з проханням прийняти закарпатоукраїнський народ в єдину велику сім'ю українського народу... Ми хочемо жити, працювати і боротися в ім'я процвітання нашої жаданої, палко коханої Батьківщини — Радянської України. Прийміть нас, вірних українських синів і дочок, в свою сім'ю»⁵.

Історичне рішення Першого з'їзду НКЗУ про возз'єднання з Радянською Батьківщиною виражало волю і прагнення абсолютної більшості населення. По всьому краю розгорнулася кампанія збору підписів під Маніфестом з'їзду та прийняття присяги на вірність боротьбі за возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. На 1 січня 1945 р. під Маніфестом підписалося 250 тис. чол. — абсолютна більшість дорослого населення краю. Характерно, що навіть міністр емігрантського бенешівського уряду Ф. Немец, який прилетів на Закарпаття, щоб «довести прочеські симпатії населення», визнав, що «Рух на Підкарпатській Україні за відрив від республіки (буржуазної Чехословаччини. — Б. С.) і приєднання до Радянського Союзу в нинішній його фазі треба вважати рухом народним і стихійним»⁶ (тобто не нав'язаним ззовні. — Б. С.).

Всенародна вимога трудящих Закарпаття про возз'єднання з Радянською Україною зустріла розуміння у демократичної громадськості Чехословаччини. 29 червня 1945 р. в Москві був підписаний радянсько-чехословацький договір про вихід Закарпатської України із складу Чехословаччини та її возз'єднання з Радянською Україною.

Минуло 25 років. Значних успіхів досягло орденоне носне Закарпаття в братній сім'ї радянських народів — яскраве підтвердження правильності історичного шляху, обраного трудящими краю.

Б. І. СПІВАК

³ «Закарпатська правда», 28 листопада 1944 р.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы, М., 1960, стор. 217.

ДО 40-РІЧЧЯ ВСЕСОЮЗНОГО З'ЇЗДУ УДАРНИХ БРИГАД

Підбиваючи підсумки виконанню завдань першого року першої п'ятирічки, листопадовий Пленум ЦК КП(б) України (1929 р.) у резолюції зазначав: «Нечуване піднесення творчої ініціативи передових робітників, яке виявилось в розгортанні соціалістичного змагання, рішуче зрушення основних мас селянства в колективізації і соціалістичній перебудові сільського господарства забезпечили перевиконання народногосподарських планів, які намічала п'ятирічка в ряді основних галузей»¹. Цьому

¹ Від II конференції до IX з'їзду КП(б)У. Резолюції листопадового Пленуму ЦК КП(б)У (1929 р.), Харків, 1933, стор. 11.

значною мірою сприяло масове розгортання соціалістичного змагання, яке охопило найширші верстви робітничого класу і виявилось могутнім фактором піднесення продуктивності праці і трудової дисципліни на підприємствах. Соціалістичне змагання виявило приховані резерви, які коріняться в творчому ентузіазмі робітничого класу, дало можливість не тільки виконати, але й перевиконати накреслення п'ятирічного плану².

До осені 1929 р. нагромадився величезний передовий досвід діяльності ударних бригад, який заслуговував широкої популяризації. Слід було підбити підсумки розгортання соціалістичного змагання на окремих промислових підприємствах, в певних галузях промисловості, у різних округах і т. д. З цією метою було скликано Всесоюзний з'їзд ударних бригад, який привернув до себе увагу громадськості і стимулював далі піднесення соціалістичного змагання.

Комуністична партія надавала великого значення цьому з'їзду. В газетах була надрукована інструкція про порядок підготовки і вибори делегатів. Всесоюзному з'їзду передували заводські, районні конференції й окружні з'їзди, зльоти ударних бригад, що відбувались у листопаді і на початку грудня 1929 р. Активно вони проходили на Україні. Так, 23 листопада відкрився окружний з'їзд ударників Харківщини за участю 400 делегатів, що представляли тисячі ударників, сотні бригад³. Тільки на 10 найбільших підприємствах Харківського округу було 1000 бригад, що налічували 9,5 тис. ударників⁴. До делегатів з привітанням від ЦК КП України і окрпарткому звернувся П. П. Постишев.

Учасники з'їздів та зльотів розповідали про досягнуті успіхи і брали на себе нові соціалістичні зобов'язання. На з'їзді Донецького округу, який відбувся в кінці листопада, було ухвалено рішення, спрямоване на дальше поліпшення організації змагання⁵. Кращі бригади і шахти були відзначені. Першу премію «Червоний трудовий прапор» одержала шахта «Ветка-Наклонная» Донецького рудоуправління, на якій всі робітники, об'єднані в 30 ударних бригадах, були охоплені змаганням. Виробничий план на шахті був виконаний на 141,7%, а собівартість тонни вугілля знизилась на 9%⁶. Представники шахти «Ветка-Наклонная», приймаючи прапор, заявили, що покладене на них завдання виконають достроково.

З'їзд присудив також «Червоний трудовий прапор» кращому доменному цеху Донецького металургійного заводу, за ініціативою робітників якого було відправлено на Іжорський завод «червоний ешелон» понадпланово 45 тис. пудів чавуну⁷.

У пропозиціях місцевих з'їздів вказувалось на необхідність залучення до соціалістичного змагання нових мас робітників і переходу від ударних бригад до ударних цехів.

5—10 грудня 1929 р. в Москві відбувся 1-й Всесоюзний з'їзд ударних бригад, на якому було 820 делегатів. Більшість з них становили ударники, а 130 представляли господарські, профспілкові і громадські організації. 11% учасників з'їзду склали жінки. Делегати з виробничим стажем понад 15 років становили — 31%, від 10 до 15 років — 17% і до 10 років — 25%. Представники металістів склали 22%, гірників і текстильників — по 13%⁸. Близько трьох чвертей делегатів були комуністами і комсомольцями⁹. УРСР представляло 150 делегатів¹⁰. Від київських деревообробників в Москву поїхала молода робітниця Ф. Глуховська, яка була ініціатором соціалістичного змагання на фабриці ім. В. Боженка¹¹.

На порядку денному з'їзду стояли доповіді ВРНГ про підсумки розвитку промисловості в нашій країні і завдання соціалістичного змагання, ВЦРПС — про хід соціалістичного змагання в країні і завдання ударних бригад, ЦК ВЛКСМ — про нові форми організації праці, а також їх обговорення.

Делегати гаряче зустріли виступ Н. К. Крупської, яка вказала, що організація ударних бригад, розвиток соціалістичного змагання свідчать про те, що робітники стають колективними господарями виробництва.

З привітанням від комсомолу виступив О. В. Косарев, який сказав: «Цей з'їзд

² Год работы правительства. Материалы к отчету за 1928/29 г.— первый год пятилетки, М., 1930, стор. 367.

³ Харківський обласний державний архів, ф. Р—1392, спр. 77, арк. 90.

⁴ «Харьковский пролетарий», 4 грудня 1929 р.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2606, оп. 3, спр. 303, арк. 198.

⁶ А. Б. Слущкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики, К., 1963, стор. 151—154.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 303, арк. 370.

⁸ «Правда», 8 грудня 1929 р.

⁹ Р. Дадькин. Движение ударных бригад в советской промышленности (1928—1929 гг.). — «Вопросы истории», 1951, № 9, стор. 27.

¹⁰ «Пролетар», 10 грудня 1929 р.

¹¹ «Пролетарська правда», 30 листопада 1929 р.

не звичайний, тут зібрались живі носії практичної реалізації вказівок Володимира Ілліча про залучення мільйонів до соціалістичного змагання»¹².

У доповіді Вищої Ради Народного Господарства В. В. Куйбишев охарактеризував організацію соціалістичного змагання і керівництво ним, визначив чергові завдання, що стояли перед робітничими масами в цій справі. Саме в ході соціалістичного змагання у робітників виробляється високе почуття відповідальності за успішну роботу підприємства. Ударники — полум'яні ентузіасти соціалістичного будівництва, здатні перебороти всі труднощі, що зустрічаються на їх шляху. Ці передові трудівники є раціоналізаторами виробництва і творцями нових методів роботи. Вони приділяють велику увагу правильній розстановці сил на виробництві, а також використовують різні технічні удосконалення. Залучаючи в свої ряди дедалі більше трудящих, ударники сприяють вихованню нового типу робітника, безмірно відданого соціалістичній Батьківщині.

В. В. Куйбишев у своїй доповіді вказав на необхідність підведення під соціалістичне змагання науково-технічної бази, залучення до цієї справи інженерно-технічних працівників, які повинні стати керівниками раціоналізаторських процесів на всіх наших підприємствах. Доповідач підкреслив, що найважливішим завданням профспілок є очолити соціалістичне змагання, яке має величезне значення для дострокового виконання першої п'ятирічки. «Соціалістичне змагання, — зауважив голова ВРНГ, — означає вищу продуктивність праці, означає раціоналізацію виробництва, збільшення продукції, зміцнення індустрії — цього провідного начала соціалістичної реконструкції всього народного господарства»¹³.

В. В. Куйбишев зважав усіх ударників своїм особистим прикладом повести за собою робітничі маси.

У своїх доповідях секретар ВЦРПС Г. Д. Вейнберг і член ЦК ВЛКСМ П. П. Сегал висвітлили різні сторони розвитку соціалістичного змагання, участь у ньому членів профспілок та комсомольців, завдання ударних бригад і роль громадських організацій у розгортанні соцзмагання¹⁴.

В обговоренні доповідей взяло участь 120 чол., в тому числі і представники від підприємств УРСР¹⁵. Делегати з'їзду розповідали про свої виробничі успіхи, досягнуті внаслідок соціалістичного змагання, і різко критикували тих недбайливих господарників, які сковували творчу ініціативу і трудове піднесення робітничих мас. Від робітників ленінградського заводу «Красный Путиловец» виступив І. Ф. Комарчев, який розповів про зародження ударних бригад та роботу гуртків підвищення кваліфікації серед молоді заводу. Він сказав, що путіловці працюють під лозунгами: «П'ятирічку — в чотири роки», «У похід за технічну грамотність»¹⁶. Робітник Харківського паровозобудівного заводу В. І. Калінін розповів, що за договором з Луганським заводом треба було знизити собівартість продукції на 8,5%, а фактично вона була знижена на 11,32%¹⁷.

Представник ударників Дніпробуду тов. Ємельянов критикував профспілкові організації за недовіли в керівництві соціалістичним змаганням. Він навіть такий конкретний факт: «До нас на Дніпробуд від ВЦРПС приїхав тов. Ольхов. Він пробув на Дніпробуді всього півтори години. Півтори години для того, щоб ознайомитися з ходом соцзмагання — це все одно, що побути 10 хвилин у Москві для того, щоб оглянути місто»¹⁸.

Представник харківського заводу «Серп і молот» Г. М. Твердохлебов звернув увагу на правильну організацію праці ударників і запропонував розробляти завдання для кожного з них на певний період для того, щоб робітник міг розпланувати свій час і домогтися виконання поставлених завдань¹⁹.

Представник заводу «Красное Сормово» (Нижній Новгород) Д. М. Кузьмін відзначив, що неритмічність роботи підприємств заважає розгортанню творчої ініціативи ударників. Н. П. Белов розповів про хід соцзмагання на бакинських нафтових промислах Сураханського району, наголосив на важливості звітування ударних бригад на виробничих нарадах²⁰. Виступи ударників були сповнені почуттям глибокої відповідальності за виконання п'ятирічного плану.

Делегати ділились цінним досвідом своєї роботи. Так, гірник з Донбасу В. М. Мальцев розповів, що, організувавши 1 липня 1929 р. ударну бригаду, робіт-

¹² Первый Всесоюзный съезд ударных бригад. Сб. документов и материалов, М., 1959, стор. 39—40.

¹³ В. В. Куйбишев. Бригады социализма. Доклад на I Всесоюзном съезде ударных бригад, М.—Л., 1930, стор. 27.

¹⁴ Первый Всесоюзный съезд ударных бригад, стор. 60—85.

¹⁵ «Правда», 9 грудня 1929 р.

¹⁶ Первый Всесоюзный съезд ударных бригад, стор. 109—110

¹⁷ Там же, стор. 95.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13, спр. 273, арк. 37.

¹⁹ Первый Всесоюзный съезд ударных бригад, стор. 110—111.

²⁰ Там же, стор. 92—94, 123—126.

ники поставили перед собою такі чотири завдання: 1) дотримуватись найсуворішої трудової дисципліни; 2) раціоналізувати виробничий процес, правильно розподілити робочу силу; 3) критикувати недоліки; 4) провадити точний облік роботи. Запровадження цих правил сприяло тому, що бригада з 1 липня до 1 жовтня 1929 р. підвищила продуктивність праці на 91%²¹.

П. В. Самохвалов говорив про швидкі темпи розгортання соціалістичного змагання на Уралі: якщо в березні 1929 р. там було 168 ударних бригад, що охоплювали 2 тис. чол., то напередодні з'їзду 40 тис. ударників склали 2 тис. бригад²².

Тепло зустріли делегати з'їзду виступ академіка О. М. Баха, який підкреслив, що для успішного будівництва соціалізму необхідне єднання виробництва з наукою²³.

На з'їзді працювало 7 секцій: гірнична, транспортна, металопромисловості, хімічна, текстильна, сільськогосподарська і оргсекція, на яких обговорювались питання розгортання соціалістичного змагання в окремих галузях промисловості. На секції металістів М. М. Шверник доповів про підсумки їх роботи і завдання на майбутнє, зокрема щодо розвитку соціалістичного змагання²⁴.

По трьох доповідях з'їзд прийняв одну резолюцію. Резолюції з окремих питань були прийняті на секціях.

Делегати одностайно визнали основною організаційною формою соціалістичного змагання ударні бригади, які за короткий час своєї роботи показали високі зразки соціалістичної праці.

На з'їзді були відмічені передові виробничі колективи, які домоглися в соціалістичному змаганні кращих показників у підвищенні продуктивності праці, покращенні якості продукції та зниженні її собівартості. Першу премію і перехідний прапор центрального комітету профспілок гірників одержав виробничий колектив шахти «Северная» Щербинівського рудоуправління Артемівського округу, другу премію з'їзд присудив шахті № 15 Боковського рудоуправління Луганського округу. Премію одержала також перша бригада шахти № 12 Кадіївського рудоуправління. Серед відзначених були також колективи шахти «Наклонная-Ветка» Донецької округи, один з цехів Макиївського металургійного заводу та ін.

Кращими ударними бригадами з'їзд визнав бригади М. Сазонова (шахта № 11 Будьонівського рудоуправління), І. Мальцева (шахта «Іван» Макиївського району), К. Черепанцева (котельний цех Макиївського заводу), А. Старовойтова (електроцех Донецького металургійного заводу) та ін.²⁵

З'їзд відмітив великі заслуги комсомолу в розгортанні масового соціалістичного змагання і одностайно порушив перед Радянським урядом клопотання про нагородження Ленінського комсомолу орденом Червоного Прапора²⁶.

В резолюції оргсекції з'їзду зазначалося, що незважаючи на величезні досягнення ударних бригад, в їх діяльності спостерігалися певні недоліки, а саме: «слабкий вплив їх на роботу цеху, слабка увага до питань раціоналізації і удосконалення методів роботи, недостатня участь ударників в громадсько-політичному і виробничому житті підприємства... вкрай слабка постановка політико-виховної роботи з ударниками, відсутність технічного керівництва ударними бригадами, несвоєчасне постачання сировиною, часте перекидання ударників з однієї роботи на іншу, що не викликається необхідністю, відсутність обліку роботи бригад і т. д.»²⁷.

В зв'язку з цим з'їзд у своїй резолюції відзначив, що необхідними умовами дальшого успішного розгортання соціалістичного змагання є систематичне вивчення роботи ударних бригад, облік та інформація про результати його, зосередження уваги на найбільш слабких ділянках в справі виконання промфінплану на підприємствах. Перед господарниками порушувалось питання про своєчасне постачання учасників змагання, ударних бригад і цехів сировиною, напівфабрикатами, підсобними матеріалами, інструментами²⁸.

У зверненні з'їзду до всіх робітників СРСР висувалось завдання виконати п'ятирічку за чотири роки. Це залежало насамперед від залучення всієї маси робітників до змагання, від дальшого зростання продуктивності праці, зниження собівартості і покращення якості продукції, від оволодіння робітничим класом технічними знаннями та від підвищення політичного і практичного керівництва соціалістичним змаганням з боку партії, профспілок, господарських організацій і комсомолу.

З'їзд закликав робітників вступати до ударних бригад і переходити від них

²¹ Первый Всесоюзный съезд ударных бригад, стор. 112—114.

²² Там же с, стор. 121—123.

²³ «Известия», 8 грудня 1929 р.

²⁴ «Известия», 10 грудня 1929 р.

²⁵ А. Б. С л у ц к и й. Назв. праця, стор. 153.

²⁶ «Правда», 11 грудня 1929 р.

²⁷ Первый Всесоюзный съезд ударных бригад, стор. 150—151.

²⁸ Резолюции и постановления Всесоюзного съезда ударных бригад. М., 1930, стор. 26.

до ударних зразкових підприємств. В зверненні говорилось: «Перетворюйте змагання в систему вашої роботи, в комуністичний метод будівництва соціалізму, в основне знаряддя виконання п'ятирічки»²⁹. Звернення заклиало учених, інженерно-технічних працівників та інших спеціалістів брати «технічне шефство над ударними бригадами, групами по раціоналізації і винахідниками»³⁰.

Делегати з'їзду писали Центральному Комітету ВКП(б): «Всесоюзний з'їзд ударних бригад шле палкий привіт стійкому борцю і керівнику соціалістичного будівництва — лєнінському Центральному Комітету ВКП(б)... Ми разом з усім робітничим класом докладаємо всіх зусиль, щоб здійснити п'ятирічний план народного господарства в чотири роки або ще в більш короткий строк»³¹.

Після з'їзду ударних бригад соціалістичне змагання набрало ще більшого розмаху. В його ході десятки тисяч робітників добивались успішного виконання і перевиконання планів. Значно зросли ряди робітників-ударників. У січні 1930 р. тільки на Україні їх налічувалось близько 250 тис. чол.³²

За 40 років, що минули після I Всесоюзного з'їзду ударних бригад, соціалістичне змагання перетворилося у могутній всенародний рух, стало справжньою закономірністю розвитку радянського суспільства. Породжене в умовах соціалістичного ладу, воно перетворило працю у джерело радісної, натхненної творчості.

В. П. СИДОРЕНКО

²⁹ Резолюции и постановления Всесоюзного съезда ударных бригад, стор. 7.

³⁰ Там же, стор. 9.

³¹ Первый Всесоюзный съезд ударных бригад, стор. 177.

³² В. Сидоренко. Шляхом великого почину, К., 1965, стор. 22.

СТОРІНКА ІСТОРІЇ (ДО 2500-РІЧЧЯ САМАРКАНДА)

Трудящі Самарканда, незважаючи на труднощі громадянської війни й відбудовного періоду, з великою увагою стежили за революційною боротьбою робітників і селян зарубіжних країн.

«У даний момент,— писала газета «Зеравшан»,— на заході відбуваються серйозні події. Те, що відбувається на заході, кровно зачіпає нас»¹. Громадськість Самарканда вітала борців з ненависним ворогом світового пролетаріату й активно виступала проти білого терору в Болгарії, Угорщині, Німеччині². Робітники Самарканда засуджували окупацію Рура французькими імперіалістами і одноставно заявляли про свою солідарність з німецькими трудящими, які відстоювали свою свободу³. Комуністи рішуче виступили проти заборони Компартії Німеччини в листопаді 1923 р. По місту пройшли масові мітинги й демонстрації, які вимагали припинення наступу капіталу на життєві інтереси пролетаріату⁴.

Делегати Самаркандського з'їзду текстильників, який відбувся в січні 1924 р., висловили тверду рішучість підтримати робітників і селян Німеччини та закликали їх не падати духом, не втрачати надії на перемогу трудящих. У своєму листі німецьким пролетарям вони писали: «Вірте, дорогі, що, незважаючи на далеку відстань, ми думками з вами, переживаємо всі ті страхіння, які ви переносите, і всі погляди звернуто на вас»⁵.

Важливою формою солідарності трудящих Самарканда було шефство над тюрмами капіталістичних країн, в яких знемагали тисячі борців революції. В 1924—1939 рр. самаркандці шефствували над політв'язнями угорських, турецьких, єгипетських, болгарських, польських, алжирських, китайських та німецьких тюрем⁶. Робітники Дзержинського району шефствували над дитбудинками Німеччини⁷.

¹ «Зеравшан», 16 грудня 1923 р.

² Самаркандський обласний державний архів (далі — СОДА), ф. 74, оп. 1, спр. 3, арк. 3—4; ф. 19, оп. 1, спр. 27—29, 42, арк. 18—19.

³ Там же, ф. 1256, оп. 1, спр. 2, арк. 9—10.

⁴ Там же.

⁵ Там же, спр. 7, арк. 157—159, 176—178.

⁶ Там же, ф. 560, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 4, 6—11, 13—14, 15, 75; спр. 9, арк. 63; спр. 4, арк. 3, 4; спр. 24, арк. 120; ф. 552, оп. 1, спр. 1, арк. 85; ф. 563, оп. 1, спр. 3, арк. 73; спр. 4, арк. 9—16, 20—22; ф. 557, оп. 1, спр. 10, арк. 200; ф. 562, оп. 1, спр. 4, арк. 10; ф. 563, оп. 1, спр. 18, арк. 13; оп. 2, спр. 6, арк. 4; оп. 1, спр. 10а, арк. 39; спр. 20, арк. 31; Партархів Самаркандського обкому КП Узбекистану, ф. 215, оп. 1, од. зб. 498, арк. 37, 38; од. зб. 695, арк. 8, 9; ф. 222, оп. 1, спр. 44, арк. 2; Центральний держархів УзРОР, ф. 126, оп. 1, спр. 2, арк. 43, 56.

⁷ СОДА, ф. 563, оп. 1, спр. 16, арк. 25; спр. 17, арк. 13—14.

«Зараз,— говорилося в одній з відозв Самаркандського відділу МОДР'у,— робітничий клас... зазнає всляких катувань, тюремного ув'язнення... Досить вказати на той факт, що відбувається в Естонії та Єгипті. Для поліпшення становища в'язнів буржуазних тюрем необхідно посилити матеріальну допомогу»⁸.

На підприємствах і в установах було організовано гуртки по вивченню пролетарського революційного руху в Угорщині, Туреччині, Німеччині, Єгипті та ін.⁹ Тут громадськість Самарканда знайомилась з фактами урядового терору за кордоном, а також з списками політ'язнів окремих тюрем¹⁰.

Щоб подати матеріальну допомогу жертвам білого терору в капіталістичних країнах, робітники і службовці масово вступали до лав МОДР'у¹¹. Співробітники військкомату і члени спілки будівельників, заслухавши повідомлення про становище ув'язнених в буржуазних тюрмах, ухвалили всі як один допомогти їм матеріально¹².

Під лозунгом: «Ми з вами, народи колоніальних країн!» в Самарканді 10 вересня 1924 р. було проведено першу обласну конференцію МОДР'у. У виступах делегати підкреслювали, що об'єднаним силам колонізаторів треба протиставити єдність робітників і селян усіх країн. У прийнятій резолюції конференція рішуче засудила колоніальну політику імперіалістичних держав¹³.

У першій половині грудня 1924 р. в Самарканді проводився тиждень допомоги політ'язням буржуазних тюрем. У зв'язку з цим заходом Самаркандський відділ МОДР'у виступив із зверненням до трудящих міста. «Робітники, дехкани,— говорилося в зверненні,— в Німеччині уряд душить німецький пролетаріат. В Англії, Італії, Польщі, Болгарії, Румунії, в Америці—скрізь стогнуть, гинуть... робітники й селянські маси. Наш обов'язок— прийти до них на допомогу»¹⁴. Робітники, що самі в той час зазнавали великих злигоднів, з готовністю відгукувалися на ці заклики¹⁵. За час з березня по серпень 1924 р. трудящими Самарканда було зібрано і відправлено підшефним політ'язням 3592 крб., в жовтні того ж року—ще 1000 крб.¹³ Робітники заводу № 1 Узбекхілпрому в 1928 р. послали політ'язням Александрійської тюрми першотравневі подарунки¹⁷. Трудящі Дзержинського району на користь підшефної тюрми організовували вечори-концерти¹⁸. У 1931 р. робітники-залізничники надіслали політ'язням Берліна разом з листом 200 крб.¹⁹ Таку ж матеріальну допомогу було подано й політ'язням Румунії²⁰. Щороку проводилась кампанія допомоги дітям загиблих революціонерів Німеччини²¹.

Трудящі Самарканда посилали своїм підшефним—в'язням капіталу— слова привіту й співчуття, закликали їх до стійкості й мужності, розповідали про своє життя²². «Пам'ятайте, дорогі товариші,— говорилося в одному з листів самаркандців, написаному політ'язням Єгипту,— що наші думки завжди з вами, що, як і ви, ми чекаємо тієї години, коли пролетаріат і селянин Єгипту скине ярмо рабства. Вірте, дорогі товариші, що година ця близька»²³.

Читаючи ці листи, політ'язні капіталістичних і колоніальних країн знали, що за ними стоїть численний загін робітників і селян Радянського Союзу, що їх ре-

⁸ СОДА, ф. 560, оп. 1, спр. 4, арк. 32

⁹ Там же, ф. 552, оп. 1, спр. 1, арк. 7, 85; ф. 560, оп. 1, спр. 1, арк. 75; спр. 2, арк. 10, 38; спр. 9, арк. 61.

¹⁰ Там же, ф. 560, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 6—11; спр. 4, арк. 3, 4, 14, 17—18, 30, 68; Партархів Самаркандського обкому КП Узбекистану, ф. 215, оп. 1, од. зб. 498, арк. 40—47, 48, 50, 55, 56; ф. 222, оп. 1, од. зб. 44, арк. 3—4.

¹¹ СОДА, ф. 560, оп. 1, спр. 7, арк. 81, 92; Партархів Самаркандського обкому КП Узбекистану, ф. 220, оп. 1, од. зб. 149, арк. 73.

¹² Партархів Самаркандського обкому КП Узбекистану, ф. 560, оп. 1, од. зб. 6, арк. 19; од. зб. 7, арк. 119.

¹³ СОДА, ф. 560, оп. 1, спр. 2, арк. 20—31; спр. 3, арк. 50—52, 58—68.

¹⁴ Там же, спр. 7, арк. 130—132.

¹⁵ Там же, спр. 7, арк. 124; оп. 2, спр. 1, арк. 88; спр. 3, арк. 9; Бюлетень ЦК МОДР'у (№ 8—9), 9 березня 1924 р.

¹⁶ СОДА, ф. 560, оп. 1, спр. 3, арк. 50—52, 58—68; Бюлетень ЦК МОДР'у (№ 22), 31 жовтня 1924 р.

¹⁷ Партархів Самаркандського обкому КП Узбекистану, ф. 215, оп. 1, од. зб. 498, арк. 20; СОДА, ф. 563, оп. 1, спр. 3, арк. 5.

¹⁸ СОДА, ф. 563, оп. 1, спр. 10—а, арк. 42.

¹⁹ ЦДА УзРСР, ф. 126, оп. 1, спр. 21, арк. 1—2.

²⁰ Партархів Самаркандського обкому КП Узбекистану, ф. 215, оп. 1, од. зб. 498, арк. 18.

²¹ Там же, од. зб. 696, арк. 17, 19; СОДА, ф. 563, оп. 1, спр. 16, арк. 23; спр. 17, арк. 7; спр. 22—а, арк. 15—17.

²² Партархів Самаркандського обкому КП Узбекистану, ф. 215, оп. 1, од. зб. 498, арк. 20, 25, 29, 30; СОДА, ф. 563, оп. 1, спр. 18, арк. 31; спр. 28, арк. 1—2; спр. 20, арк. 31; ф. 557, оп. 1, спр. 10, арк. 170—183.

²³ СОДА, ф. 560, оп. 1, спр. 9, арк. 53—54, 76, 78, 91.

волюційна справа є спільною справою всіх пролетарів. «Ми з ваших сердечних і братерських листів черпаємо нові сили для нових боїв»,— писали, наприклад, єгипетські революціонери трудящим Самарканда²⁴.

Допомога трудящих Самарканда була високо оцінена угорськими, німецькими, єгипетськими та турецькими трудящими. В своїх листах, написаних у 1924 р., представники комуністичних партій Туреччини, Єгипту та Угорщини від імені робітників і селян висловлювали подяку трудящим Самарканда за подану їм допомогу²⁵.

В день 12-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції політв'язні Німеччини, Польщі, Естонії надіслали самаркандцям листи такого ж змісту²⁶.

На початку вересня 1924 р. Самарканд відвідав член комуністичної партії США, делегат V конгресу Комінтерну Джеймс Джексон. Він зустрічався з робітниками та інтелігенцією міста, розповідав про боротьбу пролетаріату Америки з буржуазією. 7 вересня 1924 р. Д. Джексон виступив перед залізничниками Самарканда з доповіддю про Комуністичну партію США. Робітники просили Д. Джексона передати борцям революції, які томилися в тюрмах, а також їх сім'ям, які позбавились годувальників і зазнавали утисків з боку буржуазних урядів, палкий привіт і співчуття. Вони запевняли американський народ у своїй всебічній підтримці в його боротьбі проти капіталу²⁷.

У вересні 1928 р. в Самарканд прибули делегати VI конгресу Комінтерну, представники комуністичних партій Англії, Франції, Австрії, Індії та США. Їх за запрошенням зустріли трудящі Дзержинського району, робітники заводу «Дехкан», шовкоткальної фабрики та червоноармійці. Кілька днів, проведених у Самарканді, залишили в усіх делегатів велике враження і глибоку впевненість у тому, що пролетаріат Самарканда, ставши на шлях будівництва соціалізму, прагне до встановлення дружби з трудовим народом зарубіжних країн²⁸.

Рух солідарності трудящих Самарканда з народами колоніальних і залежних країн набув особливо важливого характеру в зв'язку з посиленням національно-визвольного руху.

У 1925 р. в Самарканді було проведено дні Індії, Туреччини, Китаю та Єгипту. Відбулися масові мітинги солідарності з колоніальними і залежними країнами, на яких засуджувалась колонізаторська політика імперіалістичних держав²⁹.

На підприємствах і в установах збирались добровільні пожертвування на користь політв'язнів Індії, Туреччини тощо³⁰.

Разом з усіма радянськими людьми трудящі Самарканда з величезною увагою і співчуттям стежили за подіями в Румунії. У 1925 р. була проведена кампанія захисту татарбунарців³¹. 4 травня 1926 р. почався загальний страйк англійських гірників, а 17 травня ЦК МОДР'у Узбекистану й Самаркандський комітет МОДР'у звернулися до робітників і селян з відозвою «На допомогу англійським гірникам»³². У місті відбулися багатолюдні збори, мітинги й маніфестації трудящих³³.

Яскравим прозовом дружби й солідарності трудящих Самарканда з пролетаріатом Англії була кампанія по збиранню коштів на допомогу страйкуючим гірникам³⁴. У серпні 1926 р. було проведено «Тиждень червоної кирки», присвячений допомозі англійським вуглекопам³⁵. У зв'язку з цими заходами окружний комітет ЛКСМУз і МОДР'у виступили з спільним зверненням до трудящих Самарканда, відзначаючи, що «страйк англійських вуглекопів, який триває, вимагає більш рішучих заходів по поданню матеріальної допомоги»³⁶. По підприємствах і установах було поширено під-

²⁴ ЦДА УзРСР, ф. 126, оп. 1, спр. 3-а, арк. 14—15.

²⁵ СОДА, ф. 560, оп. 1, спр. 1, арк. 13—14, 89; спр. 4, арк. 16; спр. 9, арк. 70—71, 73—74, 86—87; «Правда Востока», 15 червня 1925 р.

²⁶ Партархів Самаркандського обкому КП Узбекистану, ф. 215, оп. 1, од. зб. 498, арк. 2—13, 15—17, 19, 56; СОДА, ф. 563, оп. 1, спр. 4, арк. 9—16; спр. 25, арк. 9—10.

²⁷ СОДА, ф. 560, оп. 1, спр. 7, арк. 77, 79.

²⁸ Там же, ф. 563, оп. 2, спр. 4, арк. 18; «Правда Востока», 14, 17 і 18 вересня 1928 р.

²⁹ СОДА, ф. 552, оп. 1, спр. 1, арк. 136; ЦДА УзРСР, ф. 126, оп. 1, спр. 2, арк. 43.

³⁰ СОДА, ф. 560, оп. 2, спр. 5, арк. 81, 91, 92.

³¹ Там же, ф. 552, оп. 1, спр. 1, арк. 14; спр. 3, арк. 1, 11; спр. 4, арк. 8, 17—23; ф. 553, оп. 1, арк. 1, арк. 14; спр. 5, арк. 4; ф. 560, оп. 1, спр. 16, арк. 88; спр. 20, арк. 82, 296, 247—252; спр. 21, арк. 23; Партархів Самаркандського обкому КП Узбекистану, ф. 222, оп. 1, од. зб. 66, арк. 12—25.

³² СОДА, ф. 552, оп. 1, спр. 3, арк. 2—4; ф. 553, оп. 1, спр. 1, арк. 51; ф. 560, оп. 1, спр. 20, арк. 85, 86.

³³ Там же, ф. 84, оп. 3, спр. 2, арк. 83, 136—137.

³⁴ Там же, ф. 553, оп. 1, спр. 5, арк. 91; ф. 557, оп. 1, спр. 8, арк. 1—4.

³⁵ Партархів Самаркандського обкому КП Узбекистану, ф. 215, оп. 1, од. зб. 123, арк. 6.

³⁶ СОДА, ф. 552, оп. 1, спр. 3, арк. 26, 27.

писні листи для добровільних пожертвувань, в міських клубах проводились вечори на користь англійських гірників.

Робітники й службовці Зеравшанського гідрометричного району, шкірзаводу, електростанції, Узбавовкому, зв'язку, колектив спілки гірників, бавовняного заводу, спілки текстильників, співробітники облвиконкому ухвалили відрاهувати, доки три-ває страйк, 1% місячного заробітку³⁷.

Братерська революційна солідарність трудящих Самарканда з гірниками надіхала пролетарів Англії в їх дальшій напруженій боротьбі.

Важливою подією в розвитку міжнародного робітничого й революційного руху була революція в Китаї, велику допомогу якій подавав Радянський Союз. У русі, який проходив під лозунгом «Руки геть від Китаю!»³⁸, взяли активну участь трудящі Самарканда. У місті відбувалися мітинги протесту проти кривавої розправи над мирною демонстрацією робітників і студентів Шанхая 30 травня 1925 р. Учасники руху протестували проти втручання англійських, японських і американських імперіалістів у внутрішні справи Китаю.

Делегати з'їзду спілки Кошчі, який відбувся в червні 1925 р., надіслали братерський привіт китайському народові³⁹. Самаркандське відділення МОДР'у влаштувало вечори-спектаклі на користь китайських революціонерів⁴⁰.

Пролетаріат Самарканда продовжував уважно стежити за розгортанням класової боротьби в Китаї в наступні роки, протестуючи проти нових актів переслідувань революційного руху. Так, колективи підприємств і організацій міста у відповідь на варварський обстріл міста Нанкін на початку 1927 р., масові арешти і вбивства революційних робітників і селян чанкайшистами висловили рішучий протест проти насильств китайських контрреволюціонерів, американських і англійських колонізаторів⁴¹.

В резолюції колективу Самокрвиконкому та міськради говорилось: «Збори службовців і робітників окрвиконкому і міськради таврують ганьбою катів китайського народу і заявляють, що вони всіма силами будуть підтримувати китайських трудящих у боротьбі за своє визволення». Разом з тим на підприємствах і установах міста проводились збори коштів у фонд революційного Китаю⁴². У січні 1928 р. було проведено «Тиждень» допомоги борцям китайської революції, завдання якого, як вказувалось у зверненні окружному КП(б) Узбекистану, полягає в тому, щоб зміцнити революційні зв'язки пролетаріату Самарканда з борцями революції в Китаї, подати матеріальну допомогу останньому⁴³. Питання про допомогу китайському народу обговорювалось на засіданні бюро Дзержинського, Вокзального й Староміського райкомів партії, де були розроблені конкретні заходи⁴⁴. Самаркандський окружний комітет МОДР'у звернувся до населення міста з спеціальною відозвою.

У ці дні в кінотеатрах і клубах, на підприємствах і в установах проводились мітинги, присвячені китайським подіям. По осередках МОДР'у збирались кошти на користь жертв буржуазного терору. На заводах, фабриках, установах робітники й службовці робили добровільні відрахування, відділення МОДР'у влаштували вечори на користь китайських борців.

Зворушливу турботу про китайських революціонерів і політ'язнів виявляли студенти Узбецького вищого педагогічного інституту, одноставно ухваливши відрахувати по 1% з своєї стипендії⁴⁵.

Пролетарська солідарність народів Радянського Союзу з боротьбою китайського народу в період першої і другої громадянських революційних воєн, як одна з форм антиімперіалістичної боротьби, відіграла значну роль у посиленні визвольного руху в Китаї.

³⁷ СОДА, ф. 84, оп. 3, спр. 14, арк. 134, 136; спр. 13, арк. 126, 134; ф. 505, оп. 1, спр. 4, арк. 15, 24; ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 26—28, 33; ф. 1256, оп. 1, спр. 22, арк. 33, 80; спр. 17, арк. 125; спр. 21, арк. 57; ф. 550, оп. 1, спр. 4, арк. 15—16; «Правда Востока», 5 і 13 жовтня 1926 р.

³⁸ СОДА, ф. 560, оп. 1, спр. 16, арк. 5; спр. 19, арк. 18—21; спр. 24, арк. 12; «Правда Востока», 10 червня 1925 р.

³⁹ «Правда Востока», 25 червня 1925 р.

⁴⁰ СОДА, ф. 560, оп. 2, спр. 3, арк. 15.

⁴¹ Там же, ф. 563, оп. 1, спр. 3, арк. 89, 91, 95, 97, 98, 130, 135; спр. 13, арк. 6—10; оп. 2, спр. 4, арк. 1—11; ф. 563, оп. 1, спр. 7-а, арк. 7; ф. 560, оп. 1, спр. 24, арк. 1, 55, 57; спр. 15, арк. 3.

⁴² Там же, ф. 563, оп. 1, спр. 3, арк. 66; ф. 557, оп. 2, спр. 1, арк. 95; ф. 560, оп. 2, спр., 3, арк. 74.

⁴³ Там же, ф. 563, оп. 1, спр. 2, арк. 32—33; спр. 3, арк. 66; ф. 652, оп. 1, спр. 4, арк. 125—127.

⁴⁴ Там же, ф. 562, оп. 1, спр. 4, арк. 85—86, 123—124; ф. 563, оп. 1, спр. 10-а, арк. 12; спр. 20, арк. 4, 10, 23, 25, 26, 39; оп. 2, спр. 4, арк. 1—11; оп. 1, спр. 3, арк. 14, 90—92, 94, 98, 122; спр. 22-а, арк. 65.

⁴⁵ Там же, ф. 563, оп. 1, спр. 3, арк. 27, 28, 98.

У липні 1927 р. Самаркандське відділення МОДР'у виступило з відозвою про підтримку робітників Австрії в боротьбі за краще майбутнє⁴⁶.

Учасники наради секретарів МОДР'у м. Самарканда від імені 10 тис. членів цієї організації, категорично протестуючи проти звірств буржуазії над революційними масами в Литві, закликали «всіх трудящих Самарканда до подання моральної і матеріальної допомоги полоненим капіталу Литви»⁴⁷. Такі ж резолюції приймалися і на інших робітничих зборах⁴⁸.

Самаркандці активно виступали і проти кривавого расистського терору в США. У 1933 р. робітники депо, службовці лікувально-санітарної установи залізничного вузла, студенти плодоовочевого технікуму, учні школи ФЗУ № 77 та інші вимагали припинити знущання над неграми⁴⁹.

У 1926—1939 рр. трудящі Самарканда виступали на захист борців революції — Е. Тельмана, Бела Куна, Тома Муні, Сакко і Ванцетті та ін. 10 серпня 1926 р. було оголошено днем протесту проти суду над комуністами⁵⁰.

Звіряча розправа над Сакко і Ванцетті була сприйнята з глибокою скорботою⁵¹. На всіх підприємствах і установах відбулися громадянські панахиди.

У травні і червні 1928 р. в Самарканді, як і в інших містах нашої країни, пройшли численні мітинги протесту проти арешту у Відні угорського пролетарського революціонера Бела Куна⁵². Австрійська поліція мала намір видати його угорським фашистам. 24 травня 1928 р. відбулися мітинги, на яких радянські люди вимагали звільнення Бела Куна⁵³. «Ми, робітники й службовці,—говорилося в резолюції, прийнятій робітниками заводу № 1 Узбексільпрому,—категорично протестуємо проти видачі Бела Куна кату Угорщини Хорті... Ми закликаємо всіх трудящих, кому дорогі завоювання революції всього світу, стати на захист Бела Куна»⁵⁴.

Під впливом руху солідарності трудящих усього світу Бела Кун, Тома Муні було звільнено.

Братерську солідарність виявили трудящі Самарканда з героїчною боротьбою іспанського народу. «Ми пильно стежимо за подіями в Іспанії і радіємо, коли читаємо про ваші перемоги. Тримайтеся далі і пам'ятайте, що ви не самі, а ми завжди з вами»⁵⁵—говорилося в листі робітників лимонадного заводу № 8.

На всіх підприємствах і установах міста збирались кошти на допомогу Іспанській республіці.

Загалом було зібрано 67,8 тис. крб.⁵⁶

Братерська допомога народів Радянського Союзу, і зокрема трудящих Самарканда, була величезною підтримкою республіканській Іспанії.

Будуючи соціалізм у своїй країні, радянські люди, і зокрема самаркандці, незмінно виконували свій благородний інтернаціональний обов'язок, подаючи всебічну підтримку і допомогу міжнародному революційному рухові.

Братерська солідарність робітників Самарканда вселяла в серця трудового народу зарубіжних країн бадьорість і впевненість у кінцевій перемозі і відіграла певну роль у посиленні самовідданої боротьби пролетаріату капіталістичних країн проти буржуазної реакції.

Ш А К А Р Ф А Й З І Є В

⁴⁶ СОДА, ф. 557, оп. 2, спр. 1, арк. 102, 103; ф. 563, оп. 1, спр. 18, арк. 3, 5, 12.

⁴⁷ Там же, ф. 563, оп. 2, спр. 1, арк. 1.

⁴⁸ Там же, оп. 1, спр. 18, арк. 32.

⁴⁹ ЦДА УзРСР, ф. 126, оп. 1, спр. 24, арк. 17, 21; спр. 30, арк. 27—30; 33—36.

⁵⁰ СОДА, ф. 552, оп. 1, спр. 3, арк. 26; ф. 557, оп. 1, спр. 3, арк. 57, 58, 90; ф. 560, оп. 1, спр. 20, арк. 165—167.

⁵¹ СОДА, ф. 563, оп. 1, спр. 18, арк. 26; «Правда Востока», 22 і 26 серпня 1927 р.

⁵² Партархів Самаркандського обкому КП Узбекистану, ф. 215, оп. 1, од. зб. 344, арк. 59; СОДА, ф. 563, оп. 2, спр. 4, арк. 14; спр. 18, арк. 27; оп. 1, спр. 10-а, арк. 50.

⁵³ СОДА, ф. 562, оп. 1, спр. 4, арк. 54, 80; ф. 563, оп. 1, спр. 2, арк. 78; спр. 10-а, арк. 49; спр. 15, арк. 4; спр. 20, арк. 5; спр. 22-а, арк. 10; Партархів Самаркандського обкому КП Узбекистану, ф. 215, оп. 1, од. зб. 344, арк. 4; «Правда Востока», 1 червня 1928 р.

⁵⁴ СОДА, ф. 563, оп. 1, спр. 18, арк. 16.

⁵⁵ ЦДА УзРСР, ф. 126, оп. 1, спр. 63, арк. 1.

⁵⁶ Там же.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ВИЗВОЛЬНУ ВІЙНУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1648—1654 рр.
(Продовження)

Щодо широкого висвітлення визвольної війни 1648—1654 рр., її осмислення та пов'язання з контекстом європейської історії, то, безперечно, провідна роль в цьому належала тогочасній італійській історіографії. Адже вона йшла тоді в авангарді європейської історичної літератури, а твори італійських дослідників служили взірцем для їх колег з інших країн, і ті періодко, щоб піднести свій авторитет, видавали себе за італійців. Таку «мімікрію» зло висміяв один з провідних італійських істориків того часу Г. Пріорато¹³³.

Відвертаючись від політичного життя дрібних італійських держав, яке все більше впадало в провінціальне убозтво, і спираючись на блискучі досягнення суспільно-політичної думки Італії XVI й початку XVII ст.— від Макиавеллі до Кампанелли, історики цієї країни зосередили зусилля на вивченні процесів та подій всеєвропейської історії, і тут впевнено посіли чільне місце. Вони зверталися до таких проблем, як теорія політики, виступаючи в цьому продовжувачами ренесансної історіографії; як діяльність католицизму в європейському і навіть світовому масштабі; занепад могутності Іспанії та імперії Габсбургів і зростання ролі Франції; турецька загроза, що хвилювала тоді всю Європу; зрештою, становище італійських держав у їх співвідношенні з мобільною політичною ситуацією на континенті¹³⁴. Словом, їх цікавила передусім політична історія тогочасної Європи, і майже всі із зазначених проблем тією чи іншою мірою стосувалися України.

Разом з тим, XVII ст.— це час великих суспільних зрушень та конфліктів, і звідси значний інтерес італійських істориків до соціальних і національно-визвольних рухів, поява ряду їх книг про Нідерландську революцію, французьку Фронду й англійську буржуазну революцію. Цим же пояснюється й увага таких авторів, як М. Бізаччіоні, Г. Пріорато й В. Сірі, до визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Безперечно, на італійських істориків XVII ст. значний вплив мала ідеологія контрреформації, але було б грубою помилкою ставити зміст їх праць у повну залежність від цього впливу. Їм притаманна внутрішня складність, як загалом культурі барокко з її синтетичним характером,— ідеї контрреформації, «неокатолицизму» переплітаються в них з гуманістичними поглядами й традиціями.

Найповніше й найґрунтовніше висвітлення визвольна боротьба українців знайшла у вже згаданій «Історії громадянських війн останнього часу» М. Бізаччіоні, яка створювалася в 1651—1653 рр. синхронно з розгортанням подій на далекій Україні й остаточною завершеною була в четвертому виданні (1654 р.)¹³⁵. Цю книгу Б. Кроче відносить до найкращих творів італійської історіографії XVII ст., в яких дається «панорамне» відображення історії різних європейських країн протягом певного періоду¹³⁶. До речі, такого типу дослідженням є й цитована вище «Історія достопамятних подій нашого часу» (1642) А. Дзіліоло з її першою в італійській історіографії характеристикою українського козацтва.

Однак перш ніж вдаватися до аналізу твору Бізаччіоні, у нас ще зовсім невідомого, необхідно хоча б у загальних рисах схарактеризувати його автора. Поряд з Пріорато, Бентівольї та Віторіо Сірі він належить до найвизначніших італійських істориків XVII ст. З його численних праць, крім «Історії громадянських війн...», у свій час найбільш відомим був багатотомний твір про Тридцятилітню війну, який неодноразово перевидавався протягом XVII ст. Історичні дослідження Бізаччіоні

¹³³ G. Priorato. Назв. праця, т. 1, Introduzione.

¹³⁴ V. Croce. Storia della età barocca in Italia, Bari, 1929, стор. 99—101.

¹³⁵ Historie delle guerre civili di questi ultimi tempi. Scritta dal Conte Maiolino Bisaccioni. Quinta edizione ricorretta et di novissimi accidenti accresciuta per tutto l'anno MOCCLIV, Venetia, 1654.

¹³⁶ V. Croce. Назв. праця, стор. 102.

відзначаються багатством документального й фактографічного матеріалу, значною мірою внаслідок того, що автор мав зв'язок з таким великим центром збору інформації, як Венеція. Остання, за словами В. Сірі, була «саме тим містом, котре Плу-тарх вважав бажаним для проживання історика»¹³⁷.

Як зазначали італійські дослідники, одна з характерних рис Бізаччіоні — його посиленний інтерес до тогочасних соціальних рухів, в яких він бачав боротьбу народів за відновлення їх давніх свобод, відібраних монархами й феодалами¹³⁸. Ця його концепція, до речі, досить виразно позначилася й на тлумаченні «козацького повстання» в «Історії громадянських війн...». Свої праці він поділяв на дві категорії: «исторіе» — жанр, що не допускає вільної інтерпретації матеріалу, творчого доміслю, виявлення почуттів, його мета не літературна, а наукова і критична; «меторіе» — жанр, в якому всі ці «вільності» допустимі, який більш тяжіє до літератури, ніж до науки¹³⁹. Свою «Історію громадянських війн...» Бізаччіоні писав у стилі першого з них, прагнучи засновуватися лише на фактах і унікаючи доміслю (але його, слід сказати, досить щедро вносили ті джерела, якими користувався автор).

Замислювався він також над теоретичними й методологічними проблемами історичної науки і схилявся до своєрідного скептицизму, зневірившись в можливості знайти справжні мотиви дій «сильних світу цього», дошукатися істини в суперечливому хаосі фактів. Це спонукало його в працях на історичні теми звернутися до розповідного жанру, який можна назвати передвісником історичного роману ХІХ—ХХ ст. В цих творах фабулу становить життєпис якоїсь відомої історичної особи, побудований на дійсних фактах і подіях. Але Бізаччіоні перекомпоновував їх, доповнював чи довершував творчим доміслом, вводить у сюжет широкі історико-географічні описи, не гребував також легендами та переказами. Серед його творів цього типу чи не найвідомішим у ХVІІ ст. був роман «Дмитрій Московський»¹⁴⁰ — одна з найперших художніх обробок історії Дмитрія Самозванця (пізніше досить популярної серед інших «вічних тем» європейської літератури)¹⁴¹.

Книга Бізаччіоні «Історія громадянських війн останнього часу» являє собою цикл монографій про суспільні, народні й національно-визвольні рухи середини ХVІІ ст. у різних країнах Європи — в Англії, Каталонії, Португалії, Італії (в Неаполі й на Сіцилії), на Україні, у Франції, Молдавії, Швейцарії й Туреччині. Це праці різного обсягу, деякі з них лише по кілька десятків сторінок, а виділяються серед них дві найбільші — про англійську революцію (ч. I, стор. 1—239) і про визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького (ч. II, стор. 281—412; великоформатні in quarto, з узористим шрифтом). Уже цим паралельним висвітленням історії двох найбільших європейських соціальних рухів ХVІІ ст. праця Бізаччіоні становить неабиякий інтерес для радянської історіографії.

Характеризуючи включену до книги монографію про події на Україні, відомий італійський славіст А. Кронія пише: «Не вдаючись в деталі і не на шкоду іншим слов'янським народам, про яких теж тут йдеться, можемо з певністю сказати, що тут, вперше в творі такого широкого дихання, знайшло своє ґрунтовне висвітлення козацьке питання. Заголовок, правда, говорить про «громадянську війну в Польщі» («Historie delle guerre civili di Polonia».—Д. Н.), але центром твору є козаки, які дуже цікавлять автора, і саме про них він весь час веде мову, про їх походження, про етимологію їх найменування, про героїчні діяння їх керівника Богдана Хмельницького». Це не означає, зауважує далі Кронія, що симпатії автора повністю на боці козаків, що він подолав ідеологічний вплив шляхетської Польщі й Ватикану, однак це не зменшує значення його твору. «Як би там не було,—резюмує дослідник,—але відбувся козацький прорив в історіографію. Про козаків заговорили й говоритимуть інші автори, але вже з іншої точки зору і з іншими висновками»¹⁴².

Монографію про визвольну війну українського народу Бізаччіоні розпочинає з висвітлення її причин, власне з характеристики козаків, їх походження та юридичного статусу в Речі Посполитій. «Козаки, про повстання яких піде тут мова,—це переважно хлібороби, люди від природи сильні, здібні до війни, рухливі й активні,

¹³⁷ Vittorio Siri. Del Mercurio overo Historia dei correnti tempi, 15 vol., v. I, Introduzione, Parigi, 1672.

¹³⁸ Benedetto Croce. Назв. праця, стор. 126—128.

¹³⁹ Maiolino Bisaccioni. Memorie storiche della mossa d'armi di Gustavo Adolfo, Venetia, 1649, Introduzione.

¹⁴⁰ M. Bisaccioni. Il Demetrio moscovito. Historia tragica, Roma, 1643.

Характеристику цього твору див. А. Сгонія. Назв. праця, стор. 274—275.

¹⁴¹ У нас цей роман досі ще невідомий. Не вказав на нього й М. П. Алексеев у своєму огляді творів світової літератури на дану тему. Див. М. П. Алексеев. Борис Годунов и Дмитрий Самозванец в западноевропейской драме.— «Борис Годунов» А. С. Пушкина, Ленинград, 1936, стор. 83—122. Не зафіксована в цьому огляді також тогочасна італійська драма Джузеппе Теодолі про Дмитрія Самозванця (G. Teodoli. Il Demetrio Moscovito, Cesena, 1651).

¹⁴² A. Gronia. Назв. праця, стор. 214—215.

і, можливо, що їх назва походить від кози (сарга), тварини надзвичайно рухливої¹⁴³. Як зазначає автор, вони захищали південні кордони Речі Посполитої від татар і мали широкі привілеї; коли ж польська знать і королі почали утискувати їх, відповіли грізними повстаннями. Серед них виступи Наливайка і Павлюка італійський історик розглядає як прелюдію до визвольної війни (стор. 283)*. Неважко помітити, що в з'ясуванні її причин він дотримується вже згадуваної концепції, за якою європейські соціальні рухи середини XVII ст.—це боротьба народів за їх давні свободи й привілеї, відібрані монархами й знаттю.

Слід відразу ж застерегти—слово «козаки» Бізаччіоні вживає в двох значеннях, що інколи викликає таке враження, ніби він сам собі суперечить. З одного боку, воно у нього означає «народ України» (*natione cosacco*), з другого,—її збройні сили, військо (*essercitio cosacco*). Знає автор і термін «Україна», який відповідає поняттю «Наддніпрянина», «козацька земля», але й в такому значенні вживає його рідко, віддаючи перевагу збірним назвам «козацький народ», «козацька країна». Коли ж ідеться про всі українські землі, охоплені визвольною війною, Бізаччіоні відповідно до прийнятої на Заході ономастичної традиції називає їх «Руссю» (*Russia*). Щодо Російської держави, то він, як, зрештою й абсолютна більшість тогочасних західних авторів, іменує її тільки «Московією» (*Moscovia*), а Білорусь постійно виступає у нього під назвою «Литви». Але докладніше про ці ономастичні питання ідеться в останньому розділі даної розвідки.

Визвольну війну українського народу Бізаччіоні тлумачить передусім як боротьбу «козацької нації проти польської нації», рішуче відхиляючи тим самим демагогічні твердження польсько-шляхетських ідеологів. Разом з тим, він не залишав у тіні й не менш важливий соціальний аспект цієї боротьби, який поєднувався з національно-визвольним. Розповідаючи про агітацію Хмельницького серед козаків, Бізаччіоні наголошує, що той закликав «захищати спільну справу всього козацького народу, доводив необхідність взяти шаблі в руки для захисту Вітчизни й збереження давніх завойованих привілеїв». Гетьман заявляв, що тільки так «можна скинути ярмо польської шляхти і надто довгий ланцюг несправедливостей щодо козацького війська, яке захищало Польщу від нападів татар, не отримуючи в нагороду нічого, крім тяжкої тиранії» (стор. 285). Бізаччіоні наводить також заяву Хмельницького польському королеві про те, що козаки взяли зброю до рук не для нападу, а для захисту свого життя і волі (стор. 288).

Про перший етап визвольної війни, зокрема про битви на Жовтих Водах і під Корсунем, Бізаччіоні говорить стисло й скупко, в загальній формі (стор. 285—286). Можливо, це пояснюється обмеженістю інформації, яку мав у своєму розпорядженні історик,—адже, як було вже вказано, перші успіхи Хмельницького не привернули особливої уваги на Заході, де звикли до вістей про нескінченні «козацькі реbelie» на неспокійній Україні. А книга Бізаччіоні, написана в жанрі «istorie», засновувалася виключно на відомостях, які автор вважав достовірними, він передусім бачив свою мету в зведенні й узагальненні дійсних фактів. Але далі виклад стає все ґрунтовнішим і докладнішим в міру зростання потоку новин про «велику козацьку війну», що перетворилася в одну з найзнаменніших подій тогочасної європейської історії. До речі, монографія Бізаччіоні може дати чудове уявлення про те, яку широку, ґрунтовну й детальну інформацію отримувала тоді Західна Європа про боротьбу українського народу. Слід також сказати, що ця книга містить чимало достовірних фактів і деталей з історії визвольної війни, які ще не ввійшли в науковий обіг.

Після перших перемог Хмельницького, вказує Бізаччіоні, слідом за козаками по всій Україні (тобто Наддніпрянині) піднялися селяни, «які прагнули завоювати собі волю, і з загальної згоди обирали собі командирів як з козаків, так і селян, а Хмельницькому всі вони дали титул визволителя вітчизни і народу (*diedero il titolo di liberatore della Patria*)» (стор. 288). Очевидно, на підставі джерел Ватикану, Бізаччіоні повідомляє таку цікаву деталь: влітку й восени 1648 р. православні священники в своїй агітації серед козаків і селян використовували звістку про смерть Владислава IV, заявляючи, що сам бог умертвив «фараона», який переслідував грецьку віру і віддавав руський народ в кріпосне рабство, що його смерть—це знак виходу руського народу «з полону єгипетського» (стор. 288). Немов пожежа, говорить далі автор, повстання перекинулося на інші «руські провінції» Речі Посполитої, а також на Велике князівство Литовське, тобто на Білорусію. Пояснюючи, як це могло статися, Бізаччіоні пише: «Причиною цього повстання було ще лихе поводження, якого зазнавали селяни від своїх панів, останні тримали їх в тяжких умовах, в яких перебувають лише раби, поводитися з ними зовсім по-варварськи.

¹⁴³ M. Bisaccioni. *Historie delle guerre civili di questi ultimi tempi*, II, стор. 282. Таке пояснення етимології слова «козак» набуло в той час поширення на Заході, зокрема Бізаччіоні міг знайти його в латиномовній польській хроніці Фредра (*Gesta populi Poloni sub Henrico.*, Dantissi, т. 1, 1652, стор. 273).

* Тут і далі посилання на сторінки цієї праці Бізаччіоні дано в тексті.

Щодо законів Польського королівства, то вони зовсім не захищають селян» (стор. 290—291). Сільський люд, зазначає автор, палко бажав помститися й звільнитися від гноблення, у виступі козаків він побачив чудову можливість для здійснення цих заповітних прагнень.

Отже, в жорстокостях повсталого народу, які так патетично розписували ідеологи шляхетської Польщі і Ватікану, Бізаччіоні побачив насамперед помсту за нелюдський гніт і знущання. Але, йдучи за джерелами, переважно пропольського спрямування, він теж немало місця відвів похмурих картинам «козацьких жорстокостей», так що ці повідомлення, зрештою, в своїй сукупності набувають тенденційного звучання. Серед козацьких воєначальників, які особливо прославилися розправами зі шляхтою, автор називає Кривоноса. З тактичних міркувань Хмельницький заявляв, що загопи цього ватажка діють незалежно від нього, і деякі спостерігачі, наприклад, нунцій Торрес, повірили в цей маневр¹⁴⁴. Бізаччіоні ж цілком правильно вказує, що Кривоніс «лише удавав, ніби не має зв'язків з Хмельницьким» (стор. 292).

Важливо підкреслити, що у Бізаччіоні визвольний рух на Україні постає боротьбою всього її народу («схизматичної Русі», за терміном автора) проти шляхетсько-католицької Польщі. Як зазначає він на початку своєї монографії, «...ті піддані корони, що належали до грецької віри, всіляко прагнули викликати релігійну війну (яка справедливо вважається найжорстокішою серед громадянських війн, бо вона зачіпає найделікатніші струни душі)» (стор. 291—292). Але ж, як показує далі й сам Бізаччіоні, це була війна передусім національна й соціальна, хоч релігійний момент справді теж відіграв у ній велику роль.

І що важливо, на сторінках монографії досить широке відображення знайшла участь населення західноукраїнських земель у визвольній боротьбі. Дуже цікаве повідомлення автора про те, як восени 1648 р. «схизматики», тобто українське населення Львова, кликали Хмельницького з тим, щоб допомогти йому заволодіти містом. Татари, пише Бізаччіоні, хотіли зробити це багате місто своєю здобиччю, але зазнали невдачі і відійшли трохи назад, так що під стінами Львова залишилися одні козаки. «Дізнавшись про це, схизматики Львова захотіли змінити господаря і написали до Хмельницького, прагнучи схилити його до штурму; вони повідомляли, що поляки розгубилися і не знають, що їм робити. Ця змова була розкрита одним панчішником, який знайшов листа в каблук черевика. Львів — це багате торгове місто, але якраз в той час у ньому було мало провіанту й педосить солдатів, так що схизматики знали про їх перевагу» (стор. 296). Те, що Хмельницький не взяв Львова, Бізаччіоні пояснює рішучістю поляків боронити місто до останку; насправді ж, гетьман хотів відвести від нього жорстокий татарський погром та грабежі і згодився на відкуп¹⁴⁵.

Постійно нагадується в книзі про те, що в армію Хмельницького стікаються «люди з усієї Русі», тобто з Галичини та інших «руських воеводств» Речі Посполитої. Зафіксовано і той факт, що в моменти загострення боротьби з шляхетською Польщею Хмельницький відряджав у західноукраїнські землі посланців, які мали піднімати там народні повстання. Зокрема, як повідомляє автор, у 1652 р. гетьман «послав своїх людей до Покуття, провінції на кордоні з Трансильванією, щоб підняти народ, але успіху не мав, бо при першій звістці про появу козацького посланця — капітана Вітохана (Vitochan), сні польського воеводи, губернатора Коломії (Colicicia), зібрав всю шляхту Покуття і поклав край діям козака» (стор. 382). Словом, визвольна війна 1648—1654 рр. у Бізаччіоні змальовується як боротьба всього українського народу проти польсько-шляхетського поневолення, боротьба, в якій провідною силою виступало козацтво. Варто вказати й на те, що в книзі знайшло відображення також повстання польських «гуралів» під проводом Костки Наперського (стор. 359—360).

Природно, найдокладніше описані у Бізаччіоні воєнні дії 1649—1651 рр., особливо битви під Зборовом і Берестечком, які викликали величезний інтерес в Італії та інших країнах Західної Європи. Разом з тим, саме в цих описах чи не найсильніше відчувається залежність автора від польських і пропольських джерел. Так, розповідь про Зборівську епопею він розпочинає характеристикою королівського війська як такого, що вірить у справедливість своєї справи і прихильність до неї бога (стор. 305—306). Це некритичне включення пасажу із згаданої вище польської офіційної реляції суперечить дальшому висвітленню битви, в котрій, як відомо, шляхетська Польща уникла повної катастрофи лише завдяки підступності кримського хана. Досить докладно розповідає Бізаччіоні про облогу Збаража, об'єктивно відбиваючи високий бойовий дух козаків та їх військову майстерність у проведенні цієї операції (розділ «Успіхи облоги», стор. 307—309). Тут він також повідомляє, що Хмельницький звертався до Фірлея, командира найманих військ, з пропозицією

¹⁴⁴ Сборник статей и донесений по истории Юго-Западной России, стор. 112—113.

¹⁴⁵ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 153; В. Голобуцький. Назв. праця, стор. 130—131.

перейти на козацьку службу, обіцяючи високу винагороду. Ще докладніше описані в монографії перипетії Зборівської битви, які, однак, висвітлюються з польсько-шляхетської точки зору. Закінчується розділ характеристикою Зборівської угоди і наведенням в італійському перекладі основних її умов.

Але тут же історик підкреслює, що здійснення цієї угоди виявилось неможливим, і новий вибух війни був неминучий. Українські селяни найршучіше відмовлялися коритися папам, не бажали, за словами автора, «щоб їх знову перетворили у рабів» (стор. 329). Король знав, зазначає далі Бізаччіоні, що на Україні шляхта почуває себе, як на війні, і вимагав від Хмельницького потурбуватися про її безпеку та про покору селян, але гетьман, на словах ніби погодившись, на ділі зовсім не збирався виконувати цих вимог. Саме в непокорі народних мас польській шляхті після Зборівського миру і вбачає Бізаччіоні головну причину нового спалаху війни. «Селяни,— пише він,— шукали собі командирів, які знаються на війні. Вони грабували своїх панів і не збиралися їм коритися» (стор. 333). В свою чергу, Річ Посполита не бажала примиритися з втратою своїх володінь на Україні, і це робило новий конфлікт фатально неминучим, що добре усвідомлювали обидві сторони й активно готувалися до боротьби. Як бачимо, видатний італійський історик XVII ст. точно визначає основну соціальну причину відновлення «великої козацької війни», виявивши глибину й проникливість розуміння справжнього характеру цих подій.

Проте, за його твердженням, Зборівський мир першими порушили козаки, і Хмельницький розпочав «громадянську війну» 1651 р. Всупереч історичній дійсності автор пише, що несподівано «в польські володіння вдерся козацький полковник Нечай з військом в три тисячі чоловік», але тут же був розбитий і сам поліг у бою (стор. 335). Насправді ж, у лютому 1651 р. межі української козацької держави порушив польський гетьман Калиновський, який, розбивши брацлавський полк Нечая та розгромивши козацькі прикордонні застави, пішов у наступ на Вінницю, але наткнувся там на нищівну відсіч Івана Богуна і відступив у паніці¹⁴⁶. Власне, з дій Калиновського й розпочалася війна 1651 р. Зазначене твердження Бізаччіоні є, певно, наслідком неправильної інформації: як відомо, шляхетська Польща, готуючись до літньої кампанії 1651 р., перед усією Європою демагогічно звинувачувала козаків у «віроломстві» та «підступності», а в розпорядженні автора «Історії громадянських війн» не було інших джерел, крім цих польських інвектив. До речі, така ж думка, але в ще категоричнішій формі, висловлена і в книзі Шевальє¹⁴⁷.

Безсумнівно, Бізаччіоні прагнув у своїй монографії до об'єктивності й точності, він не допускав фантазій і суворо дотримувався фактів, не чужою була йому навіть певна симпатія до козаків, про що вже мовилось вище. І все-таки, внаслідок односторонньої інформації, яка йшла майже виключно від польської сторони або ж при її участі й посередництва, окремі моменти визвольної війни українського народу набувають у нього викривленого або й спотвореного вигляду. Але не слід бачити в цьому лише прояви злої волі чи тенденційності автора. Справа також в тому, що у нього не було змоги зіставити висвітлення тих чи інших подій обома ворогуючими сторонами, оскільки Україна не мала розгалужених зв'язків з державами Заходу, каналів і засобів впливу на тамтешні центри збору й поширення інформації.

Отже, Бізаччіоні та інші західні історики того часу великою мірою залежали від вибору й трактування фактів, які давала Річ Посполита з активного допомоги Ватикану. Іноді він приймає за дійсні факти й поширювані ними наклепницькі вигадки про козаків і Хмельницького: приміром, пише, нібито в 1651 р. гетьман, з метою повернення на свій бік турків, обіцяв їм перейти у мусульманство (ч. II, стор. 335),—груба вигадка, явно розрахована на те, щоб підірвати проти України громадську думку Європи. Звичайно, залежність Бізаччіоні від польсько-шляхетських джерел не була повною, надходила на Захід і певна коригуюча інформація, але далеко не завжди.

Найбільше місце в монографії відведено битві під Берестечком; можна сказати, що вона містить один з найширших описів цієї драматичної події української історії. Італійський історик докладно розповідає про підготовку обох сторін до битви, про топографію місцевості, дислокацію королівських і козацьких військ, наводить перелік основних частин польської армії та їх командирів. Вказує він і на подвійну гру кримського хана, якому в однаковій мірі була небажана також рішуча перемога Хмельницького. Цікаве зауваження Бізаччіоні, що з самого початку кампанії 1651 р. «хан був надзвичайно схильний до миру з королем, але його відмовив Хмельницький, якому вдалося переконати хана, що поляків не більше двадцяти тисяч» (стор. 344).

Особливо наголошується в монографії, що для самих поляків була несподіванкою втеча татар з поля бою після сутички 20 червня, що цієї «випадковістю» (а насправді зрадою останніх) зумовлена перемога Яна Казіміра під Берестечком.

¹⁴⁶ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 179—180; В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 289.

¹⁴⁷ П. Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі, стор. 113—114.

на яку зрештою Бізаччіоні дивиться, як на гру випадку (стор. 349—350). Тікаючи, кримський хан захопив з собою Хмельницького, що тяжко відбилосся на стані козацького війська, тоді як в польському таборі пронеслась окриляюча звістка про смерть «вождя ребелянтів». Але козаків, зазначає Бізаччіоні, не розгубилися і почали укріпляти свій табір з наміром захищати його до останку (стор. 350—351). Вони відхилили пропозиції короля, який обіцяв їх помилувати при умові, що йому видадуть Хмельницького, генерального писаря Виговського й 16 полковників (16 Capitani de principali), повернуть королівські прапори й гармати, захоплені в попередніх битвах, згодяться на привілеї, надані їм 1628 р. Конецпольським (стор. 351—353). Козаків стійко захищалися від переважаючих сил ворога, особливу мужність виявили ті, що залишилися прикривати відступ основних частин через болото. Як приклад такої мужності, Бізаччіоні наводить епізод про невідомого козака: з-за прикриття він кілька годин відбивався від наседаючих поляків і, відмовившись від помилування, поліг у цьому бою (стор. 356—357).

На відміну від Й. Пасторія і П. Шевальє, які розповідь про «велику козацьку війну» завершують Білоцерківським миром (18 вересня 1651 р.), Бізаччіоні в своїй монографії охоплює також події 1652—1654 рр., подаючи їх, правда, більш стисло, в загальному плані. Він слушно вказує, що після Білоцерківського миру війна фактично не припинилася й обидві сторони енергійно готувалися до нових битв (стор. 375). Вже весною 1652 р., зазначає історик, козаків розгорнули наступ у напрямі Кам'янець-Подільського й добилися успіхів, однак опису битви під Батогом, що відбулася 22—23 травня, у нього нема. Очевидно, він не мав таких матеріалів, оскільки шляхетська Польща воліла за краще промовчати про цей козацький реванш за поразку під Берестечком. До речі, відомості про битву під Батогом відсутні не тільки у Бізаччіоні, але й взагалі в тогочасних західних пам'ятках. Найбільше уваги на цьому етапі війни італійський історик приділив дипломатичній діяльності Богдана Хмельницького.

До четвертого видання свого твору, що вийшло восени 1654 р., Бізаччіоні включив додаток «Продовження громадянської війни в Польщі», в якому довів виклад подій до 22 липня 1654 р. В центрі уваги тут — переговори Богдана Хмельницького з московським царем, історичний акт возз'єднання України з Росією і початок нової війни — наступ об'єднаних українських і російських сил на Річ Посполиту, що розгорнувся весною 1654 р. Слід сказати, великого історичного значення возз'єднання України з Росією Бізаччіоні не зрозумів і витлумачив його як «акт відчаю» Богдана Хмельницького, який після зради попереднього союзника — кримського хана залишився віч-на-віч з Річчю Посполитою (стор. 407).

З монографією про визвольну боротьбу під проводом Хмельницького в книзі Бізаччіоні тісно пов'язана наступна невеличка монографія «Про громадянські війни в Молдавії» (стор. 412—426), тобто про заколоти першої половини 50-х рр. у цій країні, викликані втручанням гетьмана та походами козацького війська. Але за браком місця ця частина твору тут не розглядається.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що книзі Бізаччіоні з повним правом повинно належати особливе місце серед численних західних історико-літературних пам'яток XVII ст. про події на Україні. Цей твір не тільки хронологічно перший, але й один з найбільш глибоких і ґрунтовних у висвітленні визвольних змагань українського народу. В більшій мірі, ніж іншим західним джерелам того часу, йому притаманна об'єктивність в оцінці «великої козацької війни» (хоч в силу причин, про які йшлося вище, є і певні застереження щодо цієї об'єктивності). Автор книги — один з кращих італійських істориків першої половини XVII ст., а італійська історіографія, як уже згадувалось, посідала тоді провідне місце в Європі. Все це, зрештою, дає підстави віднести твір Бізаччіоні до найвизначніших явищ у висвітленні визвольної війни 1648—1654 рр., а також висловити побажання, щоб у недалекому майбутньому він з'явився в українському перекладі.

(Далі буде)

Д. С. НАЛИВАЙКО

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР,

в двох томах. 1917—1967 рр.,
вид-во «Наукова думка», К., 1967,
т. 1, 1917—1937 рр., 673 с.;
т. 2, 1937—1967 рр., 428 с.

Серед книг, що вийшли в республіці до 50-річчя Великого Жовтня, привертає увагу фундаментальна праця з історії держави і права Української РСР, підготовлена Сектором держави і права Академії наук Української РСР з участю науковців Вищої партійної школи при ЦК КП України, Харківського юридичного інституту і юридичного факультету Одеського державного університету.

В монографії висвітлюється всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, її загальні закономірності і конкретний хід здійснення на Україні.

Значну увагу приділено розкриттю соціально-економічних і політичних передумов Великого Жовтня. Чимало місця відводиться боротьбі робітників і селян України під керівництвом більшовицької організації за Радянську владу на Україні в жовтні—грудні 1917 р. Автори показують значення II Всеросійського з'їзду Рад, його історичних рішень для розгортання революційних дій на Україні, склад і діяльність Рад напередодні Жовтня і в жовтневі дні, здійснення ленінських декретів у листопаді—грудні 1917 р., створення більшовицьких ревкомів, встановлення влади Рад на місцях і дальше зміцнення Червоної гвардії. Центральна рада викризається як уряд націоналістичної буржуазії і агент міжнародного імперіалізму.

Цікавий і важливий матеріал присвячується проголошенню України Радянською республікою, процесу зламу буржуазної державної машини, створення радянського державного апарату, взагалі розвитку Української Радянської держави і права.

Книга розповідає, як робітники і селяни України, спрямовувані генієм Леніна, вперше виробляли, виходячи з власного досвіду і досвіду Радянської Росії, основи нового суспільного і державного ладу, що були згодом закріплені в Конституції УРСР 1919 р. Широко характеризуються місцеві Ради і організаційно-правові форми їх побудови, тимчасові надзвичайні органи влади, організація радянських судо-

вих органів і Червоної Армії на Україні. В конкретно-історичному плані висвітлюються основи радянського права в республіці і складання його основних галузей. Автори цілком справедливо наголошують на ролі законодавства Радянської Росії для правотворчості в УРСР.

Виходячи з корінних інтересів українського народу, які збігалися з інтересами російського та інших народів нашої країни, I-й з'їзд Рад України вирішив встановити тісний федеративний зв'язок з Радянською Росією. У зв'язку з цим автори книги розглядають в теоретичному й історичному плані погляди В. І. Леніна на новий тип федеративного устрою держави. В книзі показано особливості державного будівництва на Україні.

В зміцненні Української Радянської держави видатна роль належить мудрому керівництву Комуністичної партії, спрямованій генієм Леніна. В книзі розглянуто документи великого вождя, зокрема написану ним і прийняту VIII Конференцією РКП(б) постанову «Про Радянську владу на Україні».

Використовуючи важливі архівні матеріали, автори книги широко висвітлюють велику роль Української РСР, видатних діячів КП(б)У і Української Радянської держави у здійсненні ленінського плану утворення єдиної багатонаціональної держави—Союзу РСР.

Особливий інтерес викликають сторінки про розвиток адміністративно-територіального поділу України, оскільки саме в цій республіці була вперше проведена адміністративно-територіальна реформа, внаслідок якої замість волостей, повітів і губерній були утворені райони і округи, а пізніше області. Цей досвід використовувався іншими союзними республіками.

Як важливу віху державно-правового будівництва показано прийняття Конституції Української РСР 1937 р., в якій закріплено здобутки соціалістичного суспільства, відображено перебудову найвищих органів державної влади та державного управління. На конкретному історичному матеріалі показано вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад депутатів трудящих за новим виборчим законом на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Автори докладно розглядають правовий аспект возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

Всебічно охарактеризовані вибори до народних зборів у Західній Україні та до тимчасових органів Радянської влади в Північній Буковині і Закарпатській Україні, юридична сторона входження всіх цих земель до СРСР. Значне місце приділяється тому, як посланці партійних і державних органів допомагали трудящим західноукраїнських областей в організації влади та налагодженні господарського життя.

Під час Великої Вітчизняної війни держава і право, будучи важливим знярядом організації розгрому ворога, сприяли переводу республіки на воєнні рейки. Автори переконливо доводять, що і в роки війни не припинялась діяльність центральних органів державної влади УРСР, а на тимчасово окупованій території республіки, де діяли партизанські з'єднання та загони, в ряді районів і сіл місцеві Ради та їх виконавчі комітети здійснювали свої функції. В ході визволення території України державний апарат і право УРСР активно сприяли відбудові народного господарства республіки.

Значна увага приділяється розкриттю суверенітету Української Радянської держави, який полягає в тому, що сам народ виявляє свою волю і здійснює її через свою соціалістичну державу в особі її вищих органів влади. В УРСР поєднуються загальні інтереси союзної держави з інтересами національними. Виразами суверенітету республіки є право вільного виходу з СРСР, недопустимість зміни території УРСР без її згоди, активна участь Української РСР у зовнішніх зносинах з іншими державами. Радянська Україна брала участь у виробленні та підписанні Статуту Організації Об'єднаних націй і є її членом. УРСР виступає членом багатьох міжнародних організацій, учасницею понад 30 міжнародних договорів, конвенцій, декларацій. За останні роки значно розширилися економічні і культурні зв'язки Української РСР з зарубіжними країнами.

В монографії висвітлюється об'єктивний процес зміцнення соціальної бази держави диктатури пролетаріату, показується її переростання у загальнонародну. Багато місця відводиться висвітленню ролі Рад депутатів трудящих як органів справжнього народоладдя, які сполучають в собі риси державних і громадських організацій.

В книзі показані роль і значення економічної реформи, що проводиться нині, в якій сполучається централізоване галузеве управління з розширенням ініціативи і прав союзних республік, місцевих органів підприємств.

На основі аналізу великої кількості законодавчих і інших нормативних актів в монографії висвітлюється постійне зміцнення правопорядку і соціалістичної законності як необхідної умови чіткої діяльності соціалістичної держави, діяльність суду і прокуратури на різних етапах розвитку радянського суспільства.

В рецензованій праці добре показана роль В. І. Леніна, Центрального Комітету партії в керівництві державним будівництвом і діяльністю державних органів. Через всю монографію червоною ниткою проходить ідея союзу робітничого класу і селянства як важливого принципу діяльності держави диктатури пролетаріату і загальнонародної держави, як політичної основи радянського ладу. Висвітлюється складання, зміцнення дружби і співробітництва українського народу з великим російським, всіма братніми народами нашої країни як рушійної сили розвитку радянського суспільства.

В «Історії держави і права УРСР (1917—1967 рр.)» переконливо, хоч і стисло, висвітлюється діяльність видатних партійних і державних керівників Української РСР — Г. І. Петровського, М. В. Фрунзе, С. В. Косіора, Ф. А. Сергєєва (Артема), Д. З. Мануїльського, М. О. Скрипника, К. Є. Ворошилова, В. Я. Чубаря, Ю. М. Коцюбинського, П. П. Постишева, В. П. Затонського, А. С. Бубнова, Е. І. Квірінга, М. І. Подвойського, А. В. Іванова, Я. Б. Гамарника, Д. С. Коротченка, М. В. Підгорного, П. Ю. Шелеста та інших.

Більшість авторів виявила і використала чимало джерел, які вперше вводяться в наукове дослідження, деякі ж обмежились лише відомими документами. Не у всіх розділах раціональним є співвідношення українського і загальносоюзного матеріалу. Основні функції Радянської держави не на всіх етапах розкриті однаково повно. Школа, що видання не ілюстровані і немає схем побудови органів влади і управління Української РСР, адміністративно-політичних карт, портретів видатних діячів Української Радянської держави, фото з'їздів, сесій Рад тощо.

В цілому рецензована праця є новим важливим кроком в дослідженні й висвітленні історії держави і права Української РСР. Вона дає науковий аналіз складних процесів історичного розвитку Української Радянської держави, служить значним вкладом до радянської історико-правової науки.

*С. М. ПАРХОМЧУК,
Є. М. СКЛЯРЕНКО,
П. К. СТОЯН*

С. В. КОСІОР.

ВИБРАНІ СТАТТІ Й ПРОМОВИ.

К., Політвидав України, 1968, 560 с.

Упорядники рецензованої праці — кандидати історичних наук А. Ярошенко, М. Погребінський та наукові працівники Інституту історії партії ЦК КП України І. Гончарук і А. Соловйова відібрали при підготовці її найцікавіше з творчої спадщини С. В. Косіора. Книга побудована за хронологічним принципом. Вміщені матеріали відображують партійну і радянську діяльність Косіора на Україні в 1918—1920 рр. у Сибіру (1922—1925 рр.), в апараті ЦК ВКП(б) (1925—1928 рр.) і ЦК КП(б)У (1928—1938 рр.). У книзі є історико-бібліографічні примітки, а також матеріали про основні дати життя і діяльності С. В. Косіора.

Структура, композиційна єдність, вдало поданий науковий апарат певною мірою визначають рівень книги. Проте головна її принадність у спадщині С. В. Косіора. Він ніби розмірковує уголос, радіє і тривожиться, любить і ненавидить, навчає комуністичної ідейності, відданості партії, безкомпромісності в ідеологічній боротьбі.

Вже автобіографія розкриває загальні риси Станіслава Вікентійовича — незламного революціонера і привабливої людини. А знайомство з його літературною спадщиною розкривається світоглядно і характер бійця ленінської гвардії. Перед читачами ніби оживає славний літопис нашої партії, одного з випробуваних її загонів — Компартії України.

СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ
І НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ,

вид-во Київського ун-ту, К., 1968, 264 с.

Великий Жовтень вперше в історії показав на практиці непереборну життєву силу марксистсько-ленінських ідей інтернаціоналізму і братерського співробітництва народів. Але до цього часу майже не було ґрунтовних праць, які всебічно висвітлюють всі аспекти впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на становлення націй і національних відносин нового, соціалістичного типу. Соціальні та духовні процеси, характерні для розвитку радянських націй і народностей на сучасному етапі комуністичного будівництва, міжнародне значення ленінських інтернаціональних принципів досліджено ще недостатньо. Саме цю прогалину в значній мірі заповнює рецензована монографія.

Авторський колектив — науковці вузів України багато попрацювали над тим, щоб

Буремний 1918 рік. Косіор на чолі революційних повстанців України. Заклично звучать його слова: «Створити основне ядро, навколо якого збиратимуться сили. Однієї організаційної роботи не досить. Потрібна бойова робота... Радянська влада в небезпеці. Хай живе Радянська влада!» Голос партійного ватажка лунає і на IV Пленумі ЦК КП(б)У, і на мітингу робітників Київського артилерійського складу, і на зборах робітничих, солдатських та селянських депутатів. Результат — піднесення і єднання під більшовицьким прапором.

Косіор усвідомлює, що тільки революційна енергія мас, уміло спрямована партією, здатна перетворити злиденну, стріхову Україну в могутню і замогутню індустріально-колгоспну державу. Він кличе комуністів долати труднощі, перешкоди.

Роки індустріалізації Станіслав Вікентійович вітає харків'ян з пуском першого промислового гіганту України ХТЗ, він називає цю перемогу «прикладом казкового, небаченого героїства і наполегливості пролетарів, що будують соціалізм».

Про що б не вів мову Косіор, його полум'яне слово завжди звучить актуально.

Статті і промови Косіора є зразком марксистсько-ленінської переконаності, ідейної непримиренності до ідеології імперіалізму, опортунізму чи ревізійнізму будь-яких гатунків. Тим-то і цікаві його твори як з пізнавального, так і з виховного боку, вони сприяють ідейному заґартуванню радянських людей — будівничих світлого прийдешнього.

С. Й. ВИГУЧИН

книга вийшла змістовною і цікавою. Вони поставили за мету розвінчати до кінця облудні твердження націоналістичних запродавців, засліплених лютою ненавистю до всього радянського, спростувати остаточно їх тезу про неприйнятність соціалізму на Україні, про якусь фатальну приватновласницьку соціально-економічну природу її економіки.

Вся книга, від першого до восьмого розділу, пройнята думкою про те, що соціалізм забезпечує одночасно розквіт кожної нації в усіх галузях — у сфері економіки, культури та соціально-політичного життя, а також сприяє дальшому зближенню народів, зміцненню дружби, братерського співробітництва і взаємодопомоги між ними. Всі нації нашої Батьківщини, об'єднані й згуртовані єдністю цілей і марксистсько-ленінською ідеологією в рамках єдиної багатонаціональної держави — Союзу РСР, повністю завершили будівництво соціалізму, а тепер в дружній братній сім'ї успішно будують комуністичне суспільство. Цим самим спростовуються наклепницькі вигад-

ки буржуазних ідеологів та їх підпісуювачів з буржуазно-націоналістичного охвістя.

Автори, спираючись на теоретичні положення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, розкривають закономірності розвитку національних відносин, приділяючи значну увагу висвітленню протилежності пролетарського інтернаціоналізму і буржуазного націоналізму.

У книзі узагальнюються найістотніші здобутки вчених нашої країни з цих питань, ґрунтовно розглядається проблема типізації націй, докладно аналізується соціалістичний тип націй і національних відносин, а також передумови їх становлення, причому вказано на важливу роль етнічних процесів.

Авторський колектив приділив велику увагу теоретичній ленінській спадщині, підкреслив вклад Володимира Ілліча у творчий розвиток марксистської теорії з національного питання і, зокрема, ґрунтовно розкрив революційну програму його розв'язання в багатонаціональній Росії, розроблену вождем партії.

У рецензованій книзі відзначається, що перемога соціалістичної революції в центрі країни активізувала боротьбу трудящих України за встановлення Радянської влади. Українському народові, як і іншим народам національних окраїн царської імперії, російські робітники і селяни подали велику безпосередню допомогу і підтримку в цій боротьбі.

Використовуючи великий фактичний матеріал, автори докладно висвітлюють процес об'єднання радянських республік в єдину державу, утвердження спільного укладу їх господарського життя, приділяючи значну увагу формам економічного співробітництва народів Радянського Союзу в соціалістичному будівництві.

З інтересом читаються сторінки, присвячені питанням ліквідації експлуататорських класів і досягненням у галузі соціально-політичної та ідейної єдності народів нашої Вітчизни. Переконаливо викриваються безпідставні твердження буржуазних соціологів про те, що ліквідація економічної нерівності між націями — це суто моральна проблема. У книзі наголошується на тому, що внаслідок соціалістичної перебудови усієї економіки країни склалось суспільство, в якому відсутні ворожі класи і класові антагонізми і, отже, знищено істотні перешкоди на шляху розвитку й зближення націй.

На значному конкретному матеріалі в монографії досліджено відносини між народами нашої багатонаціональної країни, побудовані на принципах рівності, дружби й братерства. У період розгорнутого будівництва комунізму, коли починається новий етап у розвитку національних відносин, їх характеризують такі основні риси: всебічне розширення і подальше поглиблення економічного співробітництва республік у створенні

матеріально-технічної бази комунізму; ліквідація деяких відмінностей в економічному й культурному рівні окремих націй і народностей; зростання взаємодопомоги між народами; інтернаціоналізація населення кожної союзної республіки; розквіт та інтенсивність зближення національних культур, їх взаємозбагачення і вироблення нових інтернаціональних рис тощо.

У рецензованій праці значна увага приділена розкриттю таких форм братерського співробітництва, як соціалістичне змагання і обмін передовим виробничим досвідом. Підкреслюється також особливо велике значення непорушної дружби і зміцнення зв'язків між братніми українським і російським народами в усіх сферах життя.

Невід'ємною частиною могутнього процесу будівництва комунізму є розвиток, взаємне збагачення і зближення культур союзних республік, виникнення спільних інтернаціональних рис єдиної культури комуністичного суспільства. Автори зібрали й узагальнили цікавий матеріал про творче спілкування народів СРСР у галузі науки, освіти, літератури, мистецтва, радіо і телебачення.

Велику увагу приділено боротьбі Комуністичної партії за подолання пережитків націоналізму як однієї з важливих умов дальшого вдосконалення духовних рис радянських народів. Викликають інтерес сторінки дослідження, присвячені захисту принципів пролетарського інтернаціоналізму на міжнародній арені.

Через всю книгу червоною ниткою проходить думка про спрямовуючу й організуючу роль Комуністичної партії, яка згуртувала всі народи в боротьбі за перемогу Великого Жовтня, побудову соціалізму і керує на сучасному історичному етапі успішним будівництвом комуністичного суспільства.

Загалом змістовна й корисна праця не вільна і від недоліків. У ній мало матеріалу з життя нашої республіки, фактів про братерське співробітництво народів у процесі створення матеріально-технічної бази комунізму, про обмін кадрами та науково-технічною інформацією. Надто стисло ілюструється інтернаціональне виховання трудящих. Чомусь обходиться мовчанням дискусія, яка ось уже довгий час ведеться серед суспільствознавців з питання — розквіт чи зближення соціалістичних націй є провідною тенденцією на сучасному етапі. Не з усіма твердженнями авторів щодо відмирання й дальшого розвитку традицій можна погодитися.

Проте слід сказати, що авторський колектив написав цінну й потрібну книгу, яка принесє користь не тільки науковцям, студентам, а й великій армії пропагандистів, всім працівникам ідеологічного фронту.

М. О. БУЦЬКО,
С. В. ГОНЧАРЕНКО

РАЙДУЖНИМИ МОСТАМИ.

Українсько-грузинські
літературні зв'язки,
вид-во «Дніпро», К., 1968, 940 с.

Протягом останніх років в радянській історіографії все більш помітне місце займають монографічні дослідження і наукові статті — розвідки, публіцистичні твори, документальні матеріали, що розкривають важливі аспекти актуальної проблеми взаємовідносин між народами на різних етапах їх історичного розвитку. В зв'язку з цим викликає інтерес також поява рецензованої книги, велику і благородну роботу по підготовці якої до публікації провів упорядник — відомий український письменник О. М. Новицький.

Матеріали, включені до книги, розкривають історичний шлях єднання двох братніх народів — українського і грузинського, історичні форми зв'язків України і Грузії в галузі культури.

Книга відкривається виступом кандидата в члени Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії Грузії В. П. Мжаванадзе на урочистому засіданні ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченому 50-річчю Радянської України. В збірнику надруковано також виступ заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронька 30 вересня 1966 р. на урочистому засіданні ЦК КП Грузії, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів Грузинської РСР, присвяченому 800-річчю від дня народження великого грузинського поета і мислителя Шота Руставелі.

Отар Бакаїдзе у своїй статті підкреслює, що Грузія почала підтримувати зв'язки ще з Київською Руссю. В документах є свідчення того, що грузинські іконописці брали участь в розписах відомої в усьому світі Києво-Печерської лаври. Між Київським князівством і Грузією існували досить тісні зв'язки. Про це, зокрема, свідчить шлюб київського князя Ізяслава Мстиславовича з грузинською царівною Русудан.

Статті українських і грузинських авторів, вміщені в книзі, дозволяють простежити роль тих діячів культури, які розвивали і зміцнювали братні зв'язки українського і грузинського народів.

В книзі вміщено цікаві спогади А. Церетелі про його зустріч в 1859 р. на квартирі у М. І. Костомарова з Т. Г. Шевченком. Підкреслюючи значення цієї зустрічі для себе, А. Церетелі писав: «Ця перша і остання зустріч залишилась для мене світлим спогадом на все мое життя. Сказати правду, я вперше зрозумів з його слів, як треба любити батьківщину й свій народ». Зміцненню творчих зв'язків між представниками передової громадськості двох народів на початку ХХ ст. сприяло тривале перебування Л. Українки в Грузії. Ряд цікавих матеріалів про контакти української поетеси з грузинськими діячами культури — Шіо Чітадзе, З. Паліашвілі, С. Хундадзе

аналізуються в статтях Л. Асатіані і О. Бабишкіна, а також наведено в цікавих спогадах Н. Гамбарашвілі.

Ряд статей розкривають виникнення і розвиток такої важливої форми культурного єднання братніх народів, як перекладацька діяльність. Так, вперше на грузинську мову було перекладено «Катехізіс» українського письменника Петра Могили грузинським поетом Арчілом до початку ХVIII ст. О. Навроцький був першим перекладачем Шота Руставелі українською мовою.

Ознайомленню трудящих Грузії з історією та культурою братнього українського народу сприяли грузинські переклади творів Т. Шевченка. Першим в 1875 р. переклав «Наймичку» Т. Шевченка грузинською мовою Н. Ломоурі.

В збірнику вміщено статтю українського вченого і громадського діяча, одного із засновників Кирило-Мефодіївського товариства М. І. Гулака — «Про Барсову шкуру» Руставелі, яка являє собою інтерес як одне з перших досліджень життя і творчості великого грузинського поета. Н. Поракішвілі досить докладно прослідковує наукову діяльність М. І. Гулака в галузі грузинської культури.

В. Луценко розповідає про дослідження професорами Харківського університету О. О. Потебнею і М. Ф. Сумцовим фольклору, етнографічних, літературних матеріалів та історичних пам'яток Грузії та в цілому Кавказу.

Матеріали рецензованого збірника свідчать, наскільки розмаїтими були культурні зв'язки двох братніх народів в післявоєнний період. Величезного розмаху набула перекладницька взаємна діяльність, яка стала державною справою, переслідуючи благородну мету ознайомлення широких кіл трудящих з художньою творчістю братнього народу. У статтях збірника проаналізовано розвиток цієї справи на Україні, зокрема вклад у перекладання творів грузинських авторів з боку таких поетів, як І. Кулик, М. Бажан.

Б. Женті в статті про розвиток художнього перекладу на Україні справедливо підкреслив, що добру традицію взаємного перекладу творів, яку поклали письменники старшого покоління, гідно продовжують і розвивають сучасні українські письменники.

Уявлення про обсяг і характер перекладацької діяльності українських діячів культури в галузі грузинської літератури дає бібліографічний покажчик, складений О. Синченком.

Взаємозбагаченню національних культур радянських народів значною мірою сприяє вивчення і пропаганда кращих надбань братніх культур. В даному збірнику М. Бажан і В. Коротич присвятили свої статті чудовому грузинському поетові Д. Гурамішвілі, О. Гончар і А. Каспрук — видатному діячу культури І. Чавчавадзе, П. Тичина — поету Важі Пшавелі, О. Но-

виський — Г. Леонідзе і Г. Наморадзе, Є. Кириллок — О. Баканідзе і т. ін.

Яскравою фігурою, що відіграла значну роль у зміцненні культурних зв'язків між Україною і Грузією, був видатний радянський сходознавець, академік АН УРСР А. Ю. Кримський. У змістовній статті В. Сарбей свідчить, що протягом всього свого життя український вчений цікавився історичною долею грузинського народу.

Істотний вклад в ознайомлення трудящих Грузії з художньою культурою братнього українського народу вносять грузинські друзі. В рецензованому збірнику вміщено цікаві статті С. Чіковані про Т. Шевченка, Л. Асатіані — про Л. Українку та її грузинських друзів і знайомих, О. Жванія — про І. Франка, Н. Нонешвілі — про П. Тичину, С. Чіковані — про М. Рильського і М. Бажана та ін.

Матеріали збірника дають досить широке уявлення про розвиток і таких форм культурного співробітництва, як безпосереднє творче спілкування діячів культури

України і Грузії, відзначення ювілеїв літературів і митців, видатних дат у культурному житті братнього народу, проведення декад, тижнів літератури і мистецтва, обмін делегаціями діячів культури і мистецтва та ін. Але, на жаль, цим важливим заходам відводиться в книзі порівняно мало місця.

Збірник дає уявлення про ті історичні форми зв'язків українського і грузинського народів в галузі культури, які склалися протягом віків, пройшли історичний шлях свого розвитку і в радянському суспільстві досягли великого розмаху, доповнилися новими.

Безумовно, що розробка і популяризація питань, пов'язаних з історією взаємозв'язків національних культур братніх народів Радянського Союзу є однією з важливих і актуальних проблем, що стоять перед науковцями, які працюють в галузі суспільних наук.

Л. А. ШЕВЧЕНКО

LE PARTI COMMUNISTE FRANCAIS DANS LA RÉSISTANCE,

Paris, "Editions sociales", 1967, 354 p.

ФРАНЦУЗЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ В РУСІ ОПОРУ,

Париж, «Едісіон соціаль», 1967, 354 с.

Рецензована праця, створена колективом авторів Інституту ім. Моріса Тореза, присвячена героїчній боротьбі Французької компартії проти німецько-фашистських загарбників та їх посібників. Вихід її дуже своєчасний, оскільки буржуазні фальсифікатори історії несправедливо замовчують або значно применшують роль і заслуги компартії в русі Опору¹.

Зрада правлячих кіл, воєнний розгром і капітуляція Франції в червні 1940 р. принесли французькому народу незліченні злидні та страждання. Встановлений «режим Віші» лицемірно афішувався як «національна революція». Насправді ж він знаменував собою торжество реакції та співробітництво з нацизмом.

Але ні капітуляція, ні угода про перемир'я, ні «режим Віші» не були визнані робітничим класом, всіма трудящими та авангардом патріотичних сил країни — комуністичною партією.

Важливим документом в справі організації визвольної боротьби французького народу в цих умовах був Маніфест ЦК ФКП

«До французького народу», опублікований 10 липня 1940 р. в газеті «Юманіте» за підписами Моріса Тореза та Жака Дюкло. У Маніфесті вказувався шлях до порятунку. Це була програма розгортання у Франції національно-визвольної боротьби за завоювання свободи, незалежності та демократичної республіки.

У відповідності з Маніфестом компартія приступила до практичної організації патріотичних національних сил для відсічі загарбникам та їх прибічникам. Велику роль у справі консолідації прогресивних сил відіграла підпільна преса — газети «Юманіте», «Авангард» та ін. Восени 1940 р. комуністи створили зародок воєнної організації — ударні групи ОС — «Спеціальної бойової організації» («Організація спеціальна де комба»), які працювали в умовах підпілля. Молоді комуністи в окупованій зоні розпочали створювати «Молодіжні батальйони» (стор. 120—123).

Про діяльність в умовах початкового періоду війни і йдеться в I і II розділах книги.

Після нападу фашистської Німеччини на країну Рад у русі Опору відбувся перелом. Розпочався період запеклої збройної боротьби. Про ці події і розповідається в III розділі праці.

У IV розділі автори наголошують, що надалі посилення національно-визвольної боротьби на території Франції визначалось перемогами Радянського Союзу в кінці 1942—1944 рр. В усіх куточках поневоленої країни під керівництвом компартії розпочалась жорстока всенародна битва за вигнання окупантів. Найважливішою подією у французькому русі Опору в цей час була

¹ M. Granet et H. Michel. Combat, Paris, 1957; R. Hostache. Le Conseil National de la Résistance, Paris, 1958; La France sous l'occupation, Paris, 1959; та ін.

перемога очолюваного комуністами антифашистського збройного повстання на Корсіці у вересні 1943 р. (стор. 243—247).

ФКП, розпочинаючи боротьбу з нацистським режимом, вже тоді передбачала визволення країни шляхом всенародного антифашистського повстання. Створивши у травні—липні 1941 р. масову патріотичну організацію Опору — Національний фронт (НФ), у другій половині 1941 — на початку 1942 рр. її бойову організацію «Франтірер е партизан франсе» (ФТПФ), комуністична партія розпочала безпосередню підготовку до повстання.

Приблизно за півроку до початку збройного повстання була створена об'єднана військова організація руху Опору «Французькі внутрішні сили» (ФФІ), яка налічувала 500 тис. чол. (стор. 340). Майже скрізь ФФІ керували комуністи, а в складі її верховного командування (на посаді начальника штабу) був комуніст генерал Жуанвіль.

Паризьке повстання розпочалось 19 серпня і переможно завершилось 25 серпня 1944 р. Командуючим ФФІ Паризького району був призначений комуніст полковник Роль Тангі.

БОРИС СПІВАК. КОМУНІСТ ІВАН МОНДОК,

вид-во «Карпати», Ужгород, 1969, 96 с.

У листопаді 1967 р., коли трудящі орденосного Закарпаття відзначали разом з усім радянським народом 50-річчя Великого Жовтня, на будинку обкому КП України була урочисто встановлена меморіальна дошка. На ній викарбувано 28 імен героїв-комуністів, які віддали своє життя за визволення Закарпаття і його возз'єднання з Радянською Україною. Серед них є ім'я Івана Ілліча Мондока, учасника двох революцій — Великої Жовтневої і Угорської, одного з перших фундаторів крайової комуністичної організації, члена Інтернаціональної контрольної комісії Комінтерну. Славному життю вірного сина Комуністичної партії і присвячена праця Б. Співака.

Народився І. Мондок 21 травня 1893 р. в с. Руські Грабівці, що зараз в Східній Словаччині, в бідній сім'ї. Самі умови життя підказали йому шлях революційної боротьби за звільнення трудящих від капіталістичного гніту. Вже перші соціал-демократичні гуртки, в яких брав активну участь Іван Мондок, відкрили молодому семінаристу очі. І хоча він ще глибоко не розумів усього в творах К. Маркса і Ф. Енгельса, але багато думок запало йому в душу. Згодом, перебуваючи на канікулах у рідному селі,

Під впливом повстання, яке врятувало столицю Франції від зруйнування, а населення — від винищення, відбулися збройні виступи в Марселі, Ліоні, Тулузі та інших містах країни.

У заключній частині праці говориться, що справжнім організатором і керівником народного руху Опору у Франції була героїчна Французька комуністична партія, а головною умовою визволення країни стали всесвітньо-історичні перемоги Радянської Армії.

Своєю героїчною діяльністю у підпіллі Французька компартія ще більше зміцнила свої позиції в країні, політичний авторитет і вплив на народні маси, ставши найсильнішою партією у боротьбі за післявоєнне відродження Франції та збереження єдиного Національного фронту боротьби за демократію та світле майбутнє французького народу.

Рецензована праця становить цінний внесок у дослідження ролі Французької комуністичної партії у всенародному русі Опору фашистським окупантам у роки другої світової війни.

В. И. БОНДАРЧУК

Іван Мондок навчав односельчан грамоти, а потім обережно почав розповідати про соціал-демократів, про те, за що вони борються. Про цю «підозрілу» діяльність місцеві власті повідомили в Ужгород, де як раз у вчительській семінарії було викрито соціал-демократичний гурток. Івана Мондока виключили із семінарії. Ціною величезних труднощів йому все таки вдалося закінчити навчання.

Під час першої світової війни І. Мондок був мобілізований до австро-угорської армії і попав в російський полон. Перебуваючи в Астраханському таборі військовополонених, він багато почув і пізнав...

Роки війни і особливо спілкування з більшовиками-ленінцями, нарешті прихід Великого Жовтня, перші декрети Радянської влади вселили Мондоку непохитну віру у світле майбутнє трудового люду, яке треба виборювати.

І колишній закарпатський вчитель бере в руки зброю і б'ється в лавах червоноармійців з контрреволюційними заколотниками в Астрахані, з білоказаками під Царичином. З кінця 1917 р. Мондок — член РСДРП(б), в середині 1918 р. — делегат Першого Всеросійського з'їзду революційних організацій військовополонених, слухач Московської школи агітаторів.

Навіки вкарбувалася у нього щаслива згадка про зустріч з В. І. Леніним. Пізніше він писав: «Цю зустріч не можна забути. Я пережив таке почуття, яке не кожному дається. Бачити і чути Ілліча — про

це ж мріють мільйони!» Доля звала Івана Мондока із Белою Куном. Міцна і шира дружба зв'язувала їх довгі роки спільної революційної боротьби.

На прикладі Мондока переконаємось в справедливості ленинських слів про те, що тисячі військовополонених з Угорщини, Німеччини, Австрії, повернувшись до себе на батьківщину, створили те, що більшовизм захопив ці країни цілком. Це ж повністю стосується і Закарпаття.

Крок за кроком Б. Співак простежує політичну біографію видатного закарпатського комуніста. Ось Мондок — активний учасник і боєць Угорської комуні, а з її поразкою — досвідчений конспіратор, більшовицький агітатор на Закарпатті, лютий ворог українських буржуазних націоналістів, ренегатів і зрадників у революційному русі, організатор більшовицької преси. Ось Іван Ілліч делегат IX з'їзду КП(б)У, промовець на VI конгресі Комуністичного інтернаціоналу в Москві...

Про життя і діяльність Івана Мондока напередодні і в період Угорської комуні збереглося дуже мало документів. Автор по крупинці збирав цей матеріал, посилаючись при цьому на спогади дружини Івана Ілліча — Феодосії Іллівни, його вірної подруги і соратниці, на свідчення Ірини Кун, на факти з документальної повісті угорського письменника Йозефа Лендела — сучасника тих подій.

Автор як уважний і об'єктивний дослідник показує, що І. Мондок — один з за-

сновників крайової комуністичної організації на Закарпатті, послідовний інтернаціоналіст і патріот, припускався і деяких істотних помилок, прорахунків, і зокрема, у питаннях про право нації на самовизначення, про необхідність конфіскації і розподілу всієї поміщицької землі.

Але завжди у своїх вчинках Мондок залишався відданим лепінцем. Свое кредо він висловив якось в зв'язку з репрезентацією редакційної ним газети: «Правда», як орган Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі сміливо бореться за перемогу соціалізму, за повне звільнення західноукраїнського трудящого народу від ярма капіталізму, від панського і попівського ярма. «Правда» проповідує соціальне, душевне і культурне єднання закарпатських працівників і землеробів з великою, вільною Радянською Росією і Україною, як покровителями трудящих народів усього світу».

Ось уже майже чверть століття минає від історичних днів возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною в складі вільної сім'ї народів Країни Рад. Як би зрадив Іван Мондок, побачивши сьогодні рідний край, край щасливих людей, де сталися великі соціальні перетворення.

Заклично звучать слова Мондока — комуніста і патріота, сказані ним майже 50 років тому: «Сповнилося! — ідемо вперед! І в наяві будемо такими, якими в душі, у серці тим паче: комуністами (більшовиками)».

Д. М. СУПРУН

Хроніка та інформація

ВИХІД У СВІТ І ТОМА ПОВНОГО ЗІБРАННЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Визначною подією в культурному житті Української РСР є вихід I тома Повного зібрання Творів Володимира Ілліча Леніна українською мовою, яке здійснюється за постановою Центрального Комітету Комуністичної партії України Інститутом історії партії ЦК КП України.

Повне зібрання Творів В. І. Леніна — це невичерпна скарбниця ленінської теоретичної спадщини, дорогоцінний ідейний здобуток Комуністичної партії. З ленінських творів беруть знання та ідеологічні настанови комуністичні і робітничі партії, трудящі всіх країн. Радянські люди активно втілюють у життя ленінські ідеї у побудові комуністичного суспільства.

Володимир Ілліч був геніальним теоретиком, практиком революційної дії, корифеєм найпередовішої науки. Ленінізм як передове революційне вчення спирається на все найкраще, прогресивне, що створила людська думка, є найвищим досягненням російської і світової культури. З сторінок праць В. І. Леніна розкривається вся велич його як борця-комуніста, який був партійним в науці, відстоював чистоту марксистської теорії в боротьбі проти ревізіонізму і опортунізму різних гатунків. «Ось вона, доля моя, — писав Ілліч Інессі Арманд у грудні 1916 р. — Одна бойова кампанія за одною — проти політичних дурниць, пошlostей, опортунізму і т. д. Це з 1893 року. І ненависть пошлаків через це. Ну, а я все ж не проміняв би цієї долі на «мир» з пошляками»¹.

Ім'я Леніна стало символом боротьби за краще майбутнє людства, його праці — дороговказом для народних мас у боротьбі проти ворогів-гнобителів, у будівництві нового соціалістичного життя. Наш народ як найдорожчий скарб зберігає твори вождя.

На відміну від всіх попередніх видаць Повне зібрання Творів відрізняється за характером. В ньому вміщено, крім праць, в свій час опублікованих, підготовчі матеріали, які займають значне місце. До них відносяться плани статей, виступи, начерки, конспекти, виписки з праць, цитатки на полях прочитаних книг. Ці матеріали дають можливість читачам дізнатися, як створювалась та, чи інша праця, яку велику попередню роботу довелося Іллічу проробити для її написання. Вони вводять читачів в

творчу лабораторію автора, свідчать про невтомну працю його, про суворі наукові вимоги, які він ставив при вивченні будь-якого питання. Кожна праця Ілліча — результат наполегливої дослідницької роботи.

Повне зібрання Творів має докладний довідковий апарат, який допоможе читачам при вивченні ленінських праць. Крім того, кожний том має передмову, дати життя і діяльності Володимира Ілліча, примітки, іменний покажчик з короткими біографічними даними, покажчики літератури, яка цитується, або згадується в праці.

Вихід українською мовою першого тома творів В. І. Леніна є яскравим свідченням втілення в життя його заповітів про перетворення національної мови в могутню зброю комуністичної освіти трудящих. З перших років Радянської влади Комуністична партія України приділяє велику увагу перекладу Творів В. І. Леніна українською мовою.

В 1924 р. при журналі «Червоний шлях» згідно з постановою ЦК КП(б)У працювала єдина редакція для редагування українських перекладів праць Володимира Ілліча. Першу редакційну комісію очолював видатний державний і партійний діяч М. О. Скрипник. 1928—1932 рр. вона видала українською мовою 18 томів творів В. І. Леніна, перекладених з другого російського видання. Труднощі роботи над цим виданням обумовлювалися неусталеністю українського правопису, а також науковою термінологією, зокрема, соціально-економічної.

1932 р. перекладено на українську мову філософську працю В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

У 1935—1937 рр. вийшло українською мовою третє тридцятитомне видання творів Володимира Ілліча. 1948 р. Інститут історії партії ЦК КП України приступив до перекладу четвертого видання в 45 томах, роботу над яким завершено у 1968 році. Зараз Інститут працює над перекладом на українську мову п'ятого видання Повного зібрання Творів В. І. Леніна. З часу виходу першого тома четвертого видання минуло понад 20 років. За ці роки науковий стиль української літературної мови збагатився, з'явилась сила нових понять, термінів, нових засобів виразу. Все це враховується сучасними перекладачами ленінської спадщини. Серйозну увагу вони приділяють уніфікації соціально-економічної,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 208.

філософської, політичної термінології, адекватній передачі фразеологізмів, що зустрічаються у творах Ілліча та ін.

Над першим томом працювала досвідчений редактор Інституту історії партії ЦК КП України Л. В. Лиснянська, яка брала участь у перекладі й редагуванні попередніх двох видань.

До першого тому ввійшли праці, написані Володимиром Іллічем у початковий період його революційної діяльності. Це — «Нові господарські рухи в селянському житті» (З приводу книги В. Ю. Постникова «Південно-російське селянське господарство»), «З приводу так званого питання про ринок», «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве» та інші.

До першої літературної праці В. І. Леніна, яка дійшла до нас, — «Нові господарські рухи в селянському житті» додаються «Підготовчі матеріали», в яких вказано помітки, підрахунки і підкреслення Володимира Ілліча в книзі В. Ю. Постникова. Деякі з цих лєнінських підрахунків друкуються вперше.

В додатках до тома вперше наводиться «Прохання В. І. Ульянова (Леніна) 1887—1893 рр.». Це цінні матеріали до біографії В. І. Леніна.

Вихід I тома Повного зібрання Творів В. І. Леніна має величезне значення для розповсюдження лєнінської теоретичної спадщини, для всієї ідеологічної роботи Комуністичної партії, для ідейно-політичного виховання трудящих.

В. П. БУЛКІНА

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 25-Й РІЧНИЦІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В БОЛГАРІЇ

27 серпня в Києві відбулася наукова сесія, присвячена 25-й річниці соціалістичної революції в Болгарії, скликана Інститутом історії АН УРСР, Українським Товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та Українським відділенням Товариства радянсько-болгарської дружби. Сесію відкрив заступник директора Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій. У вступному слові він підкреслив, що 25-річчя соціалістичної революції в Болгарії — знаменна подія в історії міжнародного робітничого руху, в житті братнього болгарського народу урочисто відзначається трудящими Радянського Союзу, зарубіжними соціалістичними країнами і прогресивним людом. Історичні події, що відбулися в Болгарії 9 вересня 1944 р., ознаменували собою вирішальний етап у житті болгарського народу, в його багатовіковій справедливій боротьбі за національну незалежність і соціальний прогрес. Це був початок лового періоду в історії волелюбного народу, який віками гнобили іноземні загарбники й визискували «свої» експлуататори.

Болгарія сьогодні — це країна з високорозвинутою промисловістю й кооперованим сільським господарством, з передовою наукою й культурою, з неухильно зростаючим добробутом населення — сказав І. О. Гуржій. Він відзначив, що Академія Наук УРСР і особливо інститути електрозварювання, геологічних наук, ботаніки, а також усі інститути суспільних наук, зокрема інститут історії, підтримують тісні зв'язки з інститутами Болгарської академії наук. Вчені ведуть спільну розробку багатьох важливих наукових проблем. Давня дружба зв'язує істориків України й Болга-

рії, що виявляється у різних формах: зустрічі, участь у спільних конференціях, сесіях і нарадах, взаємне друкування й рецензування праць, підготовка спільних збірників статей, читання лекцій і доповідей, обмін літературою і документальними матеріалами.

— Українсько-болгарська дружба має свою понад тисячолітню історію. Український народ, як і всі народи Радянського Союзу, сердечно вітає трудящих Народної Республіки Болгарії і бажає їм нових успіхів у будівництві світлого, щасливого майбуття.

З доповіддю «25 років по шляху будівництва соціалізму» виступив доктор історичних наук, професор Київського державного університету В. А. Жебокрицький, який за багаторічну діяльність по дослідженню історії Болгарії й підготовку кадрів у галузі болгаристики урядом Народної Республіки Болгарії нагороджений орденом Кирила і Мефодія I ступеня. Доповідач відзначив, що перемога соціалістичної революції в Болгарії відкрила нову світлу сторінку в історії її народу, який 9 вересня 1944 р. при вирішальній допомозі Радянської Армії-визволительки взяв владу у свої руки. Трудящі республіки під керівництвом Комуністичної партії, при непорушній дружбі й активній допомозі народів Радянського Союзу та інших соціалістичних країн за минулу чверть століття добилися великих успіхів на шляху будівництва соціалізму. Сучасна Болгарія й буржуазна Болгарія до перемоги соціалістичної революції — це незрівнянні величини. Характеризуючи минуле, доповідач відзначає, що Болгарія була відсталою сільськогосподар-

ською країною, залежною від іноземного капіталу й насамперед від фашистської Німеччини, сировинним і продовольчим придатком якої вона була. Легка промисловість давала близько 80% всього промислового виробництва; тільки п'ята частина її підприємств мала механічні двигуни. Важка промисловість тільки зароджувалась. Вкрай відсталим було сільське господарство. Для обробітку ґрунтів використовувались 471 тис. сох і 431 тис. плугів, переважно дерев'яних.

Здійснюючи соціалістичну індустріалізацію, спираючись на ленінський кооперативний план і на досвід колгоспного будівництва в СРСР, розкріпачені сили й таланти болгарського народу докорінно змінили вигляд країни. Сучасна Народна Республіка Болгарія випускає промислової продукції в 3 рази більше, ніж у 1939 р., виробляє в 2,5 рази більше продукції сільськогосподарства.

У країні швидкими темпами йде розвиток економіки, рік у рік зростає національний дохід на душу населення. Так, наприклад, у першому півріччі 1969 р. обсяг випущеної продукції дорівнював обсягові виробництва її 1963, 1954 і 1955 років разом узятих; за період 1953—1956 рр. національний дохід збільшився в середньому за рік на 5,4%, а в період 1957—1968 р. — на 8,1%. Болгарський народ може пишатися тим, що промислове виробництво республіки збільшилось у 30 раз порівняно з довоєнним часом, що за 25 років національний дохід зріс більше як у 5 раз.

Трудящі України, зміцнюючи дружбу й співробітництво з болгарським народом, внесли й свій посильний вклад у справу розвитку економіки й культури Народної Республіки Болгарії.

— Ми певні, що болгарський народ під прапором марксизму-ленінізму впевнено йтиме шляхом соціалізму до нових блискучих перемог.

Доповідь «В. І. Ленін та революційний рух у Болгарії» на сесії прочитав старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук П. С. Сохаський. Він докладно розповів про зародження робітничого й соціал-демократичного руху в країні, що розвивався в тісному зв'язку з революційним рухом Росії.

— Про інтерес В. І. Леніна до боротьби трудящих Болгарії за визволення від національного й соціального гніту свідчить той факт, — сказав доповідач, — що близько 80 творів Володимира Ілліча тією або іншою мірою висвітлюють питання історії, діяльності революційних діячів і партій країни на різних етапах її розвитку. Керівники Болгарської комуністичної партії неодноразово зустрічалися з Леніним, розмовляли з ним, що допомагало їм глибше ознайомитись з ленінською теорією й тактикою з різних питань революційного руху, з ленінським стилем роботи.

Болгарські комуністи в своїй легальній і нелегальній пресі широко висвітлювали життя й діяльність вождя міжнародного

комуністичного руху, друкували його твори, що вселяли народові віру в успіх їх революційної боротьби, яка завершилась 9 вересня 1944 р. перемогою соціалістичної революції.

— Вивчення праць В. І. Леніна, — каже П. Сохаський, — стало справді всенародною справою в Болгарії. Ленінські ідеї стали смислом життя й праці кожного болгарина й болгарки. Народ республіки, який переживає велике патріотичне й трудове піднесення в дні святкування 25-річчя соціалістичної революції, мобілізує всі свої сили, щоб гідно відзначити 100-річчя від дня народження В. І. Леніна повими досягненнями у соціалістичному будівництві.

Повідомлення молодшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР М. В. Знаменської «Діяльність масових громадських організацій УРСР по розвитку дружніх зв'язків з болгарським народом» висвітлює роль у розвитку цих зв'язків Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби, створеного за ініціативою широкої громадськості 15 грудня 1958 р. як складова частина Українського товариства дружби й культурного зв'язку з зарубіжними країнами. За десять років свого існування воно перетворилось на широку масову організацію і у 1968 р. об'єднувало близько 700 колективних членів, 10 обласних, понад 20 міських і близько 60 районних відділень. Товариство, при активній участі трудящих Радянської України, організувало десятки тисяч найрізноманітніших заходів, спрямованих на виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів.

Поряд з такими формами взаємозв'язків українського й болгарського народів як обмін виробничо-технічним досвідом і змагання шахтарів Донбасу і Перника, суднобудівників Одеси й Варни, колгоспників і кооператорів Полтави і Велико-Тирнова, Кіровограда і Шумена, команд теплоходів і портовиків, систематично проводились вечори й мітинги радянсько-болгарської дружби, бесіди й зустрічі, місячники, декади, тижні й дні дружби в містах і селах, поїздки делегацій, читались лекції й доповіді.

М. В. Знаменська також відзначає, що благородній справі зміцнення дружніх зв'язків служить різноманітна діяльність Всенародного комітету болгарсько-радянської дружби в Болгарії. За 12 років він провів велику роботу по популяризації в країні радянського передового досвіду в усіх галузях економічного й культурного будівництва, по висвітленню життя й праці радянських трудящих. Тільки за 30 днів болгаро-радянської дружби, присвячених 25-й річниці соціалістичної революції й 100-річчю від дня народження В. І. Леніна в Болгарії організовано десятки тисяч різних заходів, у тому числі 160 мітингів, 738 вечорів, радянської поезії й музики, 1836 виставок і вітрин радянської книги. Всенародний комітет болгаро-радянської дружби активно

сприяє масовим громадським організаціям УРСР у популяризації в нашій республіці життя, героїчної історії та успіхів болгарського народу в побудові соціалізму.

Старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, кандидат філософських наук В. С. Горський у доповіді «Українсько-болгарські філософські зв'язки» говорив про поїздки філософів України до інституту філософії Болгарської академії наук і філософів Болгарії до Києва, про творчий обмін думками між філософами обох країн. Все це допомагає успішному розв'язанню в душі марксизму-ленінізму важливих проблемних тем з філософії, уникати дублювання у дослідженні їх, викривати й давати належну відсіч антинауковим виступам буржуазних філософів.

Змістовне повідомлення «З історії культурних зв'язків українського й болгарського народів» зробив заступник голови правління Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби письменник О. Д. Кетков. Як літературознавець і перекладач-популяризатор болгарської культури, який близько 40 років присвятив цій благородній справі, за що урядом Народної Республіки Болгарії нагороджений орденом Кирила і Мефодія I ступеня, він навів багато прикладів конкретних заходів товариства, спрямованих на реалізацію ленінського заповіту про зміцнення дружби народів.

Про «Сучасні братерські зв'язки письменників України і Болгарії» розповів письменник Д. Г. Білоус, у творчості якого дружба українського й болгарського народів посідає чільне місце. За плідотворну роботу по популяризації болгарської літератури (йому належить переклад багатьох творів болгарських письменників) він також нагороджений орденом Кирила і Мефодія I ступеня. Дружба української й болгарської літератури, сказав Д. Білоус, є взірцем нових відносин між народами країн

перемігшого соціалізму, ваговим вкладом у справу розвитку світової культури. Різноманітні форми наших зв'язків сприяють взаємозбагаченню національних культур і відіграють велику роль в справі інтернаціонального виховання трудящих. Учасники сесії з інтересом слухали вірші болгарською мовою, які читав письменник.

Тепло зустріли учасники сесії зворушливий виступ представника Генерального консульства Народної Республіки Болгарії Анці Димитрової. Вона висловила глибоку подяку керівництву Інституту історії АН УРСР, Українському товариству дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами і Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби за запрошення на сесію.

— Болгарський народ у віках буде славити Радянську Армію, бійців і командирів 3-го Українського фронту, які підтримали його збройне повстання 9 вересня 1944 р. проти гітлерівських окупантів і монархофашистського режиму. Це переможне повстання забезпечило перехід влади у руки народу, який буде своє щасливе життя, — говорить А. Димитрова. Цифрами і фактами вона ілюструє досягнення Народної Республіки Болгарії в галузі економіки й культури за минулу чверть століття.

— Ми щасливі, що в нашій республіці зростає випуск промислової й сільськогосподарської продукції, неухильно поліпшується добробут і культура населення, будуються нові міста і села, заводи і фабрики з сучасним технічним устаткуванням, електростанції й водосховища, розквітають кооперативні господарства, створюються нові наукові й культурні заклади. Запорукою цих досягнень є міцна дружба Народної Республіки Болгарії і Радянського Союзу. Вірні принципи пролетарського інтернаціоналізму, — заявляє А. Димитрова, — ми будемо берегти її як зіницю ока.

І. В. РОМАНОВСЬКИЙ

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 25-РІЧЧЮ СЛОВАЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПОВСТАННЯ

29 серпня 1969 р. в Києві відбулась ювілейна наукова сесія, скликана Інститутом історії АН УРСР Українським товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Українським відділенням Товариства радянсько-чехословацької дружби, присвячена 25-ї річниці Словацького національного повстання.

Сесію відкрив заступник директора Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій. У вступному слові він відзначив, що Словацьке національне повстання — знаменна дата в історії визвольної боротьби народів Європи

проти німецько-фашистських загарбників. Воно було складовою частиною інтернаціональної боротьби європейських народів проти фашистських окупантів та їх ставленників у Словаччині і відіграло важливу роль у боротьбі за визволення Чехословаччини.

На сесії Генеральний консул ЧССР у м. Києві Ян Малкович розповів про історію повстання та його рушійні сили, підкреслив провідну роль Комуністичної партії, яка керувалась рішеннями VII конгресу Комінтерну згуртувала широкі верстви народних мас на національно-визвольну боротьбу. Ян Малкович висвітлив го-

ловні завдання комуністів Чехословаччини на сучасному етапі будівництва соціалізму, у боротьбі проти імперіалізму, за зміцнення соціалістичної системи.

З доповіддю про Словацьке національне повстання та його значення у боротьбі народів Чехословаччини проти фашизму, за демократію і соціалізм виступив доктор історичних наук І. А. Петерс. Він підкреслив, що Словацьке національне повстання було масовим збройним виступом словацького народу проти німецького фашизму, за дружбу з радянським народом. Керівною силою повстання була Комуністична партія Словаччини, яка залучила до антифашистської боротьби широкі маси трудящих. Повстання було глибоко інтернаціональним, у ньому брали участь представники двадцяти семи народів, демонструючи свою солідарність з Радянською Армією, яка громилла полчища німецько-фашистських військ, що відступали на захід.

Програма повстання, яку розробила Комуністична партія Словаччини, включала завдання відродження чехословацької держави, що об'єднує чехів і словаків на основі повної рівноправності двох народів, визначала демократичний шлях розвитку країни, давала ясну орієнтацію на підтримку дружніх відносин з Радянським Союзом. Під час повстання ясно виявилась організуюча і мобілізуюча роль комуністів і роль робітничого класу. Мужність комуністів, їх самовіддана боротьба проти ненависних окупантів — німецьких фашистів переконувала народні маси, що комуністи найпоспівніші борці за національну свободу, демократію і соціалізм.

Національні комітети — органи нової державної влади, що створювалися на визволеній від фашистських окупантів території, демонстрували готовність трудящих Словаччини назавжди покінчити з домюхенськими порядками і змінювали віру в можливість будувати життя на демократичних засадах.

Словацьке повстання стало початком національно-демократичної революції, що відкрила народам Чехословаччини шлях до соціалізму.

Повстання було відчутним ударом по гітлерівській військовій машині і зірвало плани німецько-фашистського командування використати словацьку територію та її ресурси для боротьби з Радянською Армією, що переможно наступала.

Доповідач відзначив, що у спільній боротьбі проти фашизму міцніла й загартовувалась братня дружба радянського і чехословацького народів. Саме в битвах на Дуклі, в огні Словацького національного повстання у чехів і словаків народилися крилаті слова: «З Радянським Союзом на вічні часи».

З доповіддю про допомогу партизан Радянської України Словацькому національному повстанню виступив на сесії заступник голови правління Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби, кандидат історичних наук Я. Ю. Пашко. На яскравих прикладах він показав безпосередню допомогу антифашистському рухові у Словаччині з боку Українського штабу партизанського руху. Це виявилось у підготовці організаторів партизанського руху на території Словаччини з числа радянських десантних груп, які очолювали П. Величко, О. Єгоров, Є. Волянський та інші. Я. Ю. Пашко розповів про важливу роль у поданні допомоги словацькому народу визволитися від гніту німецьких фашистських загарбників, що її відіграли радянські партизанські з'єднання і загони В. Касарева, М. Шукаєва, В. Квітінського та ін.

У виступах відзначалося значення сесії в подальшому вивченні та висвітленні науковцями Інституту історії АН УРСР і виступів республіки героїчної історії Словацького національного повстання, дружніх зв'язків Радянської України з Соціалістичною Чехословацькою.

В. У.

ОБГОВОРЕННЯ ПИТАНЬ БАГАТОУКЛАДНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СТРУКТУРИ РОСІЇ

Наукова Рада з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції» (секція «Загальні закономірності та особливості розвитку Росії в період імперіалізму»), Інститут історії СРСР АН СРСР і Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР і РРФСР (Уральський державний університет) провели в м. Свердловську (27—31 травня 1969 р.) всесоюзову наукову сесію «В. І. Ленін про соціально-економічну структуру капіталістичної Росії (проблема багатокладності)»¹. В її роботі взяло участь понад 100

учених з науково-дослідних інститутів і вузів 30 міст 12 союзних республік. Було заслухано 5 доповідей.

Доктор історичних наук І. Ф. Гіндін (Москва) у доповіді «В. І. Ленін про соціально-економічну структуру дореволюційної Росії» докладно зупинився на ролі В. І. Ле-

¹ Див. Научная сессия, посвященная проблемам многоукладности российской экономики в период капитализма. Доклады, М., 1969.

ніна в постановці в російській історіографії самої проблеми соціально-економічної багатокладності Росії, в розробці співвідношення укладів, трансформації деяких з них за імперіалізму, характеру капіталізму, типів капіталістичної еволюції тощо. Доповідач підкреслив, що лєнінська концепція проблеми, що розглядається, враховувала зміни соціально-економічної структури в ході розвитку капіталізму, його переростання в імперіалізм, а також під впливом революції 1905—1907 рр. і першої світової війни. В. І. Ленін систематично поглиблював своє розуміння соціально-економічної структури Росії. І. Ф. Гіндін звернув увагу на лєнінське висловлювання про «мозаїчність» соціально-економічної структури країни. У зв'язку з цим він відзначив неправомірність одностороннього тлумачення відомого положення В. І. Леніна про економічну структуру Росії: «...найвідсталіше земледолядіння, найдикіше село — найпередовіший промисловий і фінансовий капіталізм!» (В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 390). Дослідники часто обходять те, що знаходилося між цими полюсами. На думку доповідача, багатокладність країни була першоосновою переплетення передумов буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій в Росії.

Кандидат історичних наук К. М. Тарновський (Москва) висвітлив «Проблему взаємодії соціально-економічних укладів імперіалістичної Росії на сучасному етапі розвитку радянської історичної науки». Під час аналізу літератури останніх років він відзначив досягнення у вивченні вказаної проблеми і вказав на питання, які вимагають дальшої розробки, а саме: про механізм і результати взаємодії різних укладів, соціальні ознаки основних класів, особливості капіталістичної еволюції різних районів, тип революційно-визвольного руху. На думку К. М. Тарновського, до 60-х років головним предметом дослідження був рівень розвитку і ступінь зрілості російського промислового і аграрного капіталізму, а в останнє десятиріччя — особливості економіки Росії та тип її капіталістичної еволюції.

У літературі досі немає одностайної думки щодо змісту поняття «уклад». Більшість учасників сесії вважає, що «уклад» включає в себе компоненти базисного і надбудовного порядку, тому можна вживати термін «соціально-економічний уклад». Що ж до визначення самого поняття «уклад» було дві різні точки зору, що панують також і в нашій історіографії. В. В. Тимошенко (Мінськ) пропонує визначити уклад як тип виробничих відносин, що має певний ступінь зрілості, властивий певній формі господарства. Т. Д. Крупіна (Москва), Л. М. Горюшкіна (Новосібірськ) і М. Я. Гефтер (Москва) вказували, що цей термін можна вживати лише в тих випадках, коли мова йде про незавершені суспільно-економічні формації, в надрах яких зберігаються пережитки попередньої або визрівають зародки нової формації. Таким

чином, в обох випадках вживання терміну «уклад» пов'язано лише з характеристикою перехідного періоду. Ю. М. Нетьосін (Рига) вважає, що чистих економічних формацій не існує, оскільки завжди поєднуються різні типи господарства. Але є головний уклад, який виступає регулятором всієї системи.

Існує точка зору, за якою багатокладність є нібито іманентною властивістю будь-якої антагоністичної формації, суть якої визначається провідним укладом. Її прибічник П. Г. Риндзюньський (Москва) прийшов до висновку, що всі соціально-економічні уклади в Росії початку ХХ ст. були лише модифікацією капіталістичних відносин. При цьому він посилається на висловлювання В. І. Леніна, який вказував, що в революції 1905 р. боротьба йшла «між двома формами капіталізму, двома шляхами його розвитку, двома формами буржуазно-демократичних установ» (В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 146). Доповідач також заперечує положення К. М. Тарновського про перевагу на селі напівкріпосницьких феодалістичних відносин.

Однак позиція П. Г. Риндзюньського зустріла заперечення з боку М. Я. Гефтера, М. С. Симонової (Москва), Ю. Б. Соловйова (Ленінград), Ю. Я. Райського (Курськ), О. М. Давидовича (Москва), Л. М. Горюшкіна. Вони звернули увагу, що з положень П. Г. Риндзюньського можна зробити висновок про остаточну перемогу в Росії капіталістичної формації. Таким чином, у ній повинні діалектично поєднуватися базис і надбудова. В Росії ж початку ХХ ст. старі докапіталістичні елементи в надбудові превальювали.

Особливу увагу учасників сесії привернуло питання про класифікацію укладів, що існували в Росії. В. В. Тимошенко вважає, що в період імперіалізму в Росії існували такі уклади: монополістичний, державно-капіталістичний, приватногосподарський, напівкріпосницький (поміщицькі латифундії), дрібнотоварне виробництво, патріархально-натуральне господарство. З такою класифікацією погодилися І. Ф. Гіндін, Ю. І. Серій та Є. І. Демешина (обидва з Ростова-на-Дону), Т. Д. Крупіна. Дещо іншу класифікацію запропонував Ю. М. Нетьосін, який виділив лише чотири уклади — капіталістичний, напівкріпосницький, дрібнотоварний, «дофеодалістичний». В. Г. Тюкавкін (Іркутськ) підкреслив існування кооперативно-капіталістичного укладу, а Л. М. Колосов (Грозний) — елементи соціалістичного в надрах капіталістичного. Однак учасники сесії останнього не підтримали.

В опублікованих до сесії матеріалах та виступах її учасників було проаналізовано окремі соціально-економічні уклади, та і багатокладність певних економічних і національних районів (Уралу, Сибіру, Північного Кавказу, України, Білорусії, Литви, Азербайджану, Казахстану, Узбекистану, Киргизії).

М. М. Мартинова (Іжевськ)

В. М. Плоских (Фрунзе) відзначили, що капіталістичні відносини сприяли розкладові удмурдської і киргизької общин, а останні, в свою чергу, гальмували розвиток капіталізму.

Великий інтерес викликали повідомлення про дрібнотоварне виробництво і дрібну капіталістичну промисловість. Їх зробили В. В. Крутиков (Дніпропетровськ), В. Ю. Меркіс (Вільнюс), Л. В. Олхова (Свердловськ). В. В. Тимошенко, вказавши на панування дрібного виробництва в Росії і в період імперіалізму, прийшла до висновку про незавершеність процесу становлення російського капіталізму. М. Я. Гефтер і О. П. Сергеев указували, що дрібне виробництво за капіталізму не могло бути самостійним укладом. Однак В. В. Адамов (Свердловськ) підкреслював, що в Росії внаслідок розпаду докапіталістичних форм господарства виникла основа саме для розвитку дрібнотоварного виробництва. Конкретні дані свідчать, що навіть на початку ХХ ст. його обсяг безперервно зростає.

В. В. Адамов у своїй доповіді розглянув трактування терміну «оригінальний устрій Уралу». Він його розуміє як оригінальну організацію гірничозаводської промисловості за вочинним принципом, а округне господарство розглядає як форму існування напівкріпосницького укладу. На підтвердження своєї думки він навів вислів В. І. Леніна, що гірничозаводська промисловість Уралу заснована «...не на капіталі і конкуренції, а на монополії і на власницькому праві» (В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 417). Гірничозаводські округа були складними замкненими багатогалузевими господарствами типу вочин, основою яких було феодальне землеволодіння. Не заперечуючи капіталістичного розвитку Уралу, В. В. Адамов виступив проти переоцінки ступеня його зрілості, посплавши при цьому на роботи В. І. Леніна «Ліберальне підкрашування кріпосництва», «Дивовижна справа» та ін., в яких Володимир Ілліч розвінчував необґрунтованість поглядів лібералів, щодо успіхів капіталізму в тому районі. Ряд учених, що виступили під час обговорення, відзначили важливість постановки питання про «оригінальний устрій Уралу». Однак з деякими положеннями доповідача не погодився П. І. Хитров, Є. М. Мільман (обоє з Пермі), В. Я. Кривоногов (Свердловськ), Д. В. Гаврилов. Вони вказували, що гальмом була не округна система, а особливості реформи, що зберігала феодальні пережитки. На думку Д. В. Гаврилова, оригінальність Уралу полягала в поєднанні кріпосницьких і капіталістичних відносин. Т. К. Гуськова (Нижній Тагіл) вказала, що округну систему Уралу слід розглядати не лише як організацію господарства, а як приклад взаємодії укладів.

Т. Д. Крупіна та Ю. І. Серій розглянули питання про державно-монополістичний капіталізм.

Жвава дискусія на сесії розгорнулася

навколо змісту ленінського визначення «октябристський капітал. І. Ф. Гіндін вважає, що цей термін включає в себе весь великий капітал в Росії (від торговельно-лихварського до «передового» промислового та фінансового). На його думку, весь російський капітал пристосувався до феодально-кріпосницьких пережитків і був заінтересований у «найдикиших» формах експлуатації. Гіндіна підтримав В. В. Журавльов (Тамбов). Він відзначив, що ті явища, які дослідники вважають показником «загнивання» російських монополій ще в самому зародку, насправді є особливостями функціонування монополістичного капіталу в умовах збереження докапіталістичних пережитків у базисі та надбудові держави.

П. Г. Галузо (Алма-Ата) відносить до «октябристського» лише торговельно-лихварський капітал колоній, який в епоху імперіалізму діяв методами первісного нагромадження і був посередником між дрібнотоварним виробництвом на окраїнах та монополістичним капіталом. Він доводить, що В. І. Ленін вважає «октябристський» капітал перехідним від архаїчних форм торговельно-лихварського до індустріального. З цим не погодився ряд учених. Зокрема, М. Я. Гефтер відзначив, що сам термін походить від назви партії, яка захищала інтереси не всієї російської буржуазії, а лише окремих її груп. На його думку, «октябристський» капітал був симбіозом напівкріпосницького і монополістичного укладів.

Значне місце на сесії було відведено проблемі взаємодії укладів. Взаємодію монополістичного капіталу з ранньокапіталістичними й докапіталістичними укладами у Казахстані, Узбекистані, Киргизії, Азербайджані, Північному Кавказі розглянули П. Г. Галузо і І. Л. Фрідман (Алма-Ата), А. М. Юлдашев (Ташкент), І. К. Усенбаєв (Фрунзе), М. А. Ісмаїлов (Баку), Л. М. Колосов (Грозний), Г. А. Рабинович (Томськ). Зокрема, П. Г. Галузо схарактеризував взаємодію трьох головних укладів дореволюційного Казахстану — феодалізму, дрібнотоварного виробництва і капіталізму. Він вказав, що представниками феодалізму у краї були місцеві феодалі і російський військово-феодальний імперіалізм. У другій половині ХІХ ст. — на початку ХХ ст. царизм поступово завоював у місцевих феодалів джерела феодальної земельної ренти, що призвело до посилення експлуатації селянства у колоніях.

У ряді виступів вказувалося на двійсту роль монополістичного капіталу під час його зіткнення з іншими укладами. З одного боку, він сприяв зростанню капіталістичних підприємств і розкладу докапіталістичних відносин, а з другого, — застосовуючи найпримітивніші форми експлуатації, консервував різні пережитки феодалізму.

Учасники сесії також показали своєрідне переплетення передумов буржуазно-демократичної і соціалістичної революції у колоніальних окраїнах і причини переро-

стання національно-визвольного руху в боротьбу за демократію і соціалістичну перебудову суспільства.

Соціальний аспект проблеми багатокласовості Росії розроблено значно гірше. Але конференція спрямувала пошуки дослідників на характеристику класів і соціальних груп, які представляють кожний з укладів. С. Я. Боровий (Одеса) вказав, що дослідження історії вищих класів розробляється без врахування географічних зон, національного аспекту тощо. Г. А. Рабинович підкреслив необхідність перейти до вивчення окремих груп буржуазії.

Складність соціально-економічного розвитку Росії обумовила своєрідну розстановку класових сил напередодні й під час Жовтневої революції. Як відзначає К. М. Тарновський, в Росії початку ХХ ст. процес зрощення капіталістичного імперіалізму з докапіталістичними і ранньокапіталістичними укладами зайшов так далеко, що загально-демократичні завдання в межах буржуазно-демократичної революції вирішити було неможливо. Лише перемога соціалістичної революції створювала необхідні умови для цього, а загальнодемократичний рух в свою чергу створював необхідні передумови для перемоги соціалістичної революції.

Таким чином, назрівання соціалістичної революції пояснюється не лише загостренням суперечностей високорозвинутого капіталізму, але і всіх протиріч імперіалістичної епохи. Рушійною силою антиімперіалістичного фронту був пролетарський рух, до якого приєдналися селянський і національно-визвольний. Але останні мали демократичний, а не соціалістичний характер.

Про участь селянства в соціалістичній революції говорили П. Г. Галузо, К. Ф. Шацкило (Москва), О. М. Давидович. Вони підтримали ту точку зору, згідно з якою у Жовтневій революції (на її політичному етапі) пролетаріат йшов спільно з усім селянством. При цьому історики посилалися на праці В. І. Леніна післяжовтневого періоду і на конкретні дослідження з історії селянства. Ф. П. Бистрих (Свердловськ) вважає, що в жовтні 1917 р. пролетаріат був у союзі лише з найбільш широким селянством. Однак більшість учених, що брала участь у дебатах, вказала на помилковість такого погляду, оскільки гасло «пролетаріат в союзі з найбільшим селянством» знайшло застосування на практиці тільки з 1918 р., коли відбувся розкол села.

З цікавим повідомленням про зарубіжну буржуазну літературу з питань соціально-економічної структури Росії виступила А. М. Соловйова (Москва).

Однією з відмінних рис нового напрямку у вивченні складних соціально-економічних процесів є прагнення до типологічних узагальнень, конструювання і моделювання. Вивчення соціально-економічної еволюції Росії, її особливостей і закономірностей наштовхує дослідників на необхідність визначити тип російського капіталізму та ім-

періалізму. На думку Є. О. Никифорова (Москва), для вирішення цієї проблеми є два підходи — генетичний і функціональний. Перший полягає в тому, щоб простежити соціально-економічну історію Росії за етапами розвитку суспільного господарства: 1. натуральне господарство, 2. дрібнотоварне господарство, 3. первісне пагромадження, 4. капіталізм періоду вільної конкуренції, 5. монополістичний капіталізм. Тип економічної еволюції Росії характеризується перескакуванням через демократичні форми господарства (2 і 4) до недемократичних (3 і 5). Активну роль в цьому відіграла надбудова. Хоча вона й не визначає напрямку розвитку, але може обумовити його тип. Функціональний підхід полягає у вивченні взаємодії укладів, які є певними видами вищенаведених етапів соціально-економічного розвитку. Таку постановку питання, незважаючи на її абстрактність, учасники сесії визнали оригінальною й цікавою. Однак було зроблено й деякі критичні зауваження. Так, Ц. Л. Фрідман вказав, що Росія не могла перескочити через дрібнотоварне виробництво. І. Ф. Гінділ і Л. М. Горюшкін доводять, що не можна виділяти дрібнотоварне виробництво в самостійну стадію розвитку суспільного господарства, оскільки воно ніколи не буває панівним укладом.

П. Г. Риндзюньський вважає, що за розвитком капіталістичних відносин Росія другої половини ХІХ ст. мала багато спільного з Францією ХVІІ—ХVІІІ ст. Для обох характерні розвинута промисловість і відстале сільське господарство, активна роль держави в економіці. На думку І. Ф. Гіндіна, в російському капіталізмі діалектично взаємодіяли риси західноєвропейського капіталізму з національними особливостями країн Сходу.

Останнім часом значного поширення набуло уявлення про дореволюційну Росію як своєрідну модель сучасного її світу. Воно не є лише простим виразом проблеми багатокласовості, а включає, як відзначив К. М. Тарновський, важливі типологічні узагальнення, які є одночасно й інструментом для конкретно-історичних досліджень. На що обставину аказали також Б. М. Бродович (Москва) і О. В. Мальяров (Москва), підкресливши, що модель розвитку Росії використовується істориками для вивчення сучасного історичного процесу в слабкорозвинених країнах. У деяких з них, що мають приблизно такий же рівень розвитку капіталізму, як Росія наприкінці ХІХ ст. — на початку ХХ ст., простежуються однотипні процеси в економічній, соціальній і політичній галузях. Зокрема, там відбувається перехід від станової до класової структури суспільства. Гострота ж класової боротьби приблизно така ж як в Росії на початку ХХ ст. Порівнювально-історичний метод дає можливість не лише робити правильні висновки про сучасний етап історичного розвитку, але й успішно

Деякі доповідачі відзначили необхідність прогнозувати.

посилити увагу до проблеми економічної історії Росії. 1970 р. у Ленінграді відбудеться міжнародний конгрес з цього питання, який матиме, зокрема, секцію «Проблеми модернізації економічної й соціальної структури в умовах багатуукладної економіки».

Кращому вивченню соціально-економічної багатуукладності Росії могло б сприяти створення постійнодіючого органу (подібно до симпозиуму з аграрної історії Східної

Європи), який би координував дослідження в галузях історії промисловості, кредиту, торгівлі.

На заключному засіданні було запропоновано найближчим часом скликати сесію на тему «Росія в системі світового капіталізму».

А. П. КОРЕЛІН,
Ю. І. КІР'ЯНОВ

МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІВАНА КУЛИКА

Видатного українського письменника, партійного і громадського діяча, дипломата Івана Юліановича Кулика добре пам'ятають кам'ячани старшого покоління. У Кам'янці-Подільському він перебував двічі. Про перше перебування засвідчує меморіальна дошка, встановлена два роки тому по вул. Шевченка, № 35: «В цьому будинку в 1921—1922 рр. містився повітовий партком КП(б)У, секретерем якого працював письменник І. Ю. Кулик». Вдруге він прибув сюди у вересні 1930 р. і протягом двох років працював секретарем райкому партії.

В древньому місті над Смотричем І. Ю. Кулик редагував щоденну повітову газету «Червона правда», був професором Інституту народної освіти.

І ось в тому самому будинку, де він виступав з лекціями перед студентською

аудиторією, за ініціативою ректорату Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Затонського створено меморіальний музей Івана Кулика.

На 13 стендах розміщені матеріали, що відображають участь Кулика в громадянській війні, кам'янець-подільський період життя Івана Юліановича, творчу діяльність його як письменника, поета і перекладача. Серед експонатів численні фотографії, рукописи, твори, газетні й журнальні статті, унікальні номери «Червоної правди».

Відкриття меморіального музею — важлива подія в культурному житті міста, і зокрема вузу.

М. О. СЛОБODЯН

ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБРАНІЧІВСЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ НА КИЇВЦІНІ

За багатством пам'яток палеолітичного періоду території України посідає одне з перших місць у Радянському Союзі. Вивчення їх ведеться вже близько ста років; особливо значних успіхів у цьому досягла радянська археологія. Досліджено ряд визначних пам'яток, відомих тепер широкій науковій громадськості всього світу, нагромаджено значну кількість різноманітних матеріалів, що характеризують господарське і суспільне життя, побут і культуру найдавнішого населення території нашої республіки.

Однією з цих пам'яток є пізньопалеолітична стоянка в хуторі Добранічівка Капустинської сільради Яготинського району Київської області. Її залишки знаходяться на лівому березі долини Супою — (лівої притоки Дніпра), на висоті близько 16 м над рівнем заплави. Вони залягають в шарі лесовидного суглинку, на глибині до 2,5 м від сучасної поверхні. У свій час стоянка

була розташована на береговому схилі річки, повернутому на південь. Результати дослідження цієї пізньопалеолітичної пам'ятки мають важливе значення для відтворення найдавнішого періоду історії людства.

Перші розкопки Добранічівської стоянки здійснені нами з І. Г. Підоплічком у 1953 р. Було виявлено і детально вивчено залишки господарсько-побутового комплексу, що складався з невеликого довгочасного житла, розташованого поза ним вогнища, місця обробки каменю й кістки та ямисховища, заповненої рештками тварин¹.

У 1967 р. тут досліджено інший господарсько-побутовий комплекс у складі такого ж невеликого житла, двох вогнищ поза ним, місця обробки каменю й кістки та чо-

¹ Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 59, М., 1955, стор. 32—45.

тирх ям-сховищ², а у 1969 р. — ще один такий же комплекс. Залишки жител на момент розкопок являли собою округлі в плані (діаметром близько 4 м) скупчення кісток мамонтів, якими при спорудженні обставляли та обкладали стіни. Найбільші з кісток — черепи, газові кістки, лопатки, довгі кістки кінцівок та бивні лежали з країв, а ближче до центру — ребра та невеликі бивні. Форма і розміри скупчень та характер розміщення кісток в них дозволяють досить повно відтворити вигляд стародавніх жител, які були конусовидними (наметоподібними) будівлями типу чумів — жител народів Крайньої Півночі. Споруджувалися стародавні житла з дерев'яних жердин, зведених докупі своїми верхніми кінцями над центральною частиною долівки і вкритих шкурами тварин. Ззовні такі стіни обставляли знизу — великими кістками мамонта, а вище — дрібнішими. Від цього стіни ставали міцнішими і теплішими. Великі кістки тварин, які знаходилися навколо долівки жител, напевно, частково були присипані землею, а деякі з них — навіть трохи вкочані своїми нижніми кінцями. Завдяки цьому багато з них зберегли первісне (вертикальне з незначним нахилом до центру) положення в конструкції житла. Дрібніші кістки, що знаходилися вище на похиліх стінах, при зруйнуванні жител попадали на їх долівку.

В центральній частині долівки кожного помешкання знайдено залишки невеликих округлих (діаметром до 1 м) заглиблених вогнищ, які служили для обігрівання й готування м'ясної їжі. В одному з жител, розкопаному у 1969 р., вогнище було на половину обставлене двома великими тазовими кістками мамонта, одна з яких дуже обгоріла. На момент розкопок такі вогнища мали вигляд лінзовидних заглибин (до 20 см), заповнених кістковими вуглинями та золюю (деревний вугілля і попел не збереглися).

Вогнища поза житлами також округлі, але часто значно більші за розмірами (до 1,5 м в діаметрі), являють собою скупчення кісткового вугілля та золи, подекуди товщиною до 15—20 см. Як правило, вони розташовані поряд з місцями обробки каменю і кістки — давніми виробничими центрами стоянки, і були, напевно, їх складовою частиною. Такі виробничі центри дійшли до нас як великі скупчення різноманітних відходів виробництва кам'яних і кістяних знарядь праці й побутових предметів — розколотих каменів та дрібних уламків кісток тварин, заготовок і готових виробів. Характерними об'єктами господарсько-побутових комплексів стоянки є досить численні (їх уже виявлено 9) ями-сховища, овальні в плані, розміром приблизно 2,5×1,7 м і глибиною до 1 м. В них знайдено кістки тварин — запаси сировини для виготовлення знарядь і побутових предметів, а також ви-

користовувані як будівельний і паливний матеріал тощо.

Об'єкти кожного господарсько-побутового комплексу стоянки, розташовані близько один від одного, утворювали щільно зімкнуті місця проживання й господарського життя окремих груп її мешканців.

Площа між цими об'єктами та навколо них має досить виразний культурний шар. Найбільше в ньому розколотих кременів та виробів з них — ядрищ, нуклеусів, відщепів, пластин і знарядь (скребки, різці, вістря та ін.). Крім кременю вживався також гірський кришталь, звичайний і димчатий (моріон-раухтопаз), який не є місцевим матеріалом і, напевно, був принесений мешканцями стоянки з інших районів, відвідуваних ними під час далеких мисливських мандрівок. Найближчий з них — район м. Сміли Черкаської області на правому березі Дніпра (близько 200 км). Знайдені на стоянці куски янтарю також немісцевого походження (з району м. Києва). З цього матеріалу виготовлена унікальна схематизована скульптурна фігурка жінки. Склад і характер культурних залишків Добраничівської стоянки — об'єкти господарсько-побутових комплексів, кам'яні і кістяні вироби тощо, дозволяють віднести її до кінця пізньопалеолітичної епохи (близько 15 тис. років тому). Разом з Гінцівською стоянкою на Полтавщині³ та Межирічською на Черкащині⁴, найближчими до неї територіально і за характером залишків, вона належить до групи пам'яток мезинської культури мадленської пори пізнього палеоліту Середньодніпровського басейну⁵.

Дослідження на стоянці показали, що її аналогічні поміж собою господарсько-побутові комплекси (три вже розкопані і один виявлений у 1969 р.), разом з оточуючими їх ділянками культурного шару, розташовані відокремлено один від одного. Між цими комплексами знайдено дуже незначну кількість культурних залишків. Це дає підставу вважати, що кожний такий господарсько-побутовий комплекс належав невеликій групі мешканців стоянки — очевидно, найдавнішій парній сім'ї, яка вела окреме господарство, беручи разом з тим участь в колективних заходах родової общини. Схожість складу і розмірів господарсько-побутових комплексів свідчить, що такі групи людей були невеликими за числом членів і в цілому однаковими поміж собою.

Виразна відокремленість господарсько-побутових комплексів Добраничівської стоянки, разом з результатами досліджень деяких інших стоянок, проливає яскраве світло на характер організації родових общин

³ І. Ф. Левницький. Гінцівська палеолітична стоянка.— Палеоліт і неоліт України, т. I, К., 1947.

⁴ И. Г. Пидопличко. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине, К., 1969.

⁵ И. Г. Шовкочко. Мезинская стоянка, К., 1965.

² Археологические исследования на Украине в 1907 г., 1968, стор. 79—83.

пізньопалеолітичної епохи. Тепер можна визнати встановленим те, що найдавніша форма парної сім'ї виникла вже у пізньому палеоліті, а не в наступну мезолітичну епоху, як це вважалося ще зовсім недавно.

Виключна виразність і досить добра збереженість культурних залишків Добраничівської стоянки роблять їх незамінними експонатами для музеїв. З цією метою один

з розкопаних у 1967 р. господарсько-побутових комплексів перевезено до Переяслав-Хмельницького історичного музею, а залишки такого ж комплексу, досліджуваного у 1969 р., надійно законсервовано для майбутнього експонування в Археологічному музеї АН УРСР.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

ДО ІСТОРІЇ ЗАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОЇ ЧАСТИНИ МЕЖИРІЧЧЯ ДУНАЮ ТА ДНІСТРА В ДАВНІ ЧАСИ

Довгий час степова частина межиріччя Дунаю і Дністра в археологічному відношенні залишалась майже недослідженою. Поодинокі пам'ятки, відомі в цьому районі ще з дореволюційних часів (Тіра, римське укріплення поблизу Орловки, Бородинський скарб та інші), не дають повного уявлення про характер історичних процесів, які відбувалися тут. Завдяки своєму географічному положенню ці землі, безперечно, мали велике значення в етнічних взаємозв'язках стародавнього причорноморського населення з Подунав'ям і північною частиною Балканського півострова.

Внаслідок широких досліджень, здійснених Одеським археологічним музеєм, Інститутами археології АН УРСР та АН СРСР, у приморській частині межиріччя Дунаю і Дністра відкрито значну кількість археологічних пам'яток різних періодів¹.

Матеріали, здобуті в процесі розвідок та розкопок, дозволили переглянути багато питань стародавньої історії Північно-Західного Причорномор'я².

¹ І. Т. Черняков. Разведки археологических памятников в приморской части междуречья Дуная и Днестра.— Тезисы симпозиума по археологии и этнографии юго-запада СССР, Кишинев, 1964; М. М. Шамаглій, І. Т. Черняков. Археологические разведки в низині Дунаю.— Археология, т. XIX, К., 1965.

² Т. С. Пассек, Е. К. Черныш. Открытие культуры гумельницы в СССР.— КСИА, вып. 100, М., 1965; І. Т. Черняков. Слой поздней бронзы Болградского поселения.— КСИА, вып. 106, М., 1966, стор. 99—105; Н. Я. Мерперт. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке.— КСИА, М., вып. 105; Т. С. Пассек. Новые открытия на территории СССР и вопросы позднееолитических культур Дунайско-Днестровского междуречья.— «Советская археология», 1958, № 1.

Значні дослідження проведені Дністро-Дунайською археологічною експедицією в зоні будівництва Татарбунарської зрошувальної системи. У межиріччі Дунаю та Дністра цією експедицією виявлено близько 300 пам'яток різних історичних часів.

До найдавніших з цих знахідок належать пізньопалеолітичні та мезолітичні стоянки Мирне, Борисівка, Червоий Яр та ін. На основі їх матеріалів дослідники П. Й. Борисковський і В. Й. Станко по-новому вирішують цілий ряд питань, пов'язаних з вивченням епохи палеоліту-мезоліту Північно-Західного Причорномор'я³.

Відкриття в пониззі Дунаю поселень енеолітичної культури гумельниці дозволило з'ясувати кордони її східного ареалу (Омарбія, Утконосівка I) та відзначити факт проникнення з Балканського півострова племен—носіїв цієї культури в нові райони придунайської низовини.

Головними об'єктами розкопок в 1964—1966 рр. були курганні могили біля сіл Нерушай (Кілійський район), Глибоке, Борисівка і Баштанівка (Татарбунарський район), а в 1968 р.— курганні могили поблизу сіл Маяки та Мирне (Біляївський район) та Єфимівка й Миколаївка (Овідіопольський район) на Одещині. Слід зауважити, що кургани часто трапляються на цій території. Найчастіше вони розташовані на плато, зрідка в долинах річок, на березі лиманів та прісноводних озер пониззя Дунаю. Висота їх різна. Деякі досягають 10 м, інші дуже розорані і майже зрівнялися з поверхнею ґрунту.

Систематичних розкопок курганів в межиріччі Дунаю та Дністра майже не проводилось, за винятком декількох з них, зокре-

³ В. Н. Станко. Мезолитическая стоянка Мирное. — Краткие сообщения Одесского археологического музея, Одесса, 1965, стор. 17.

ма поблизу сіл Сарата, Павлівка ⁴, Шабалату, Тудорово, Олонешти ⁵, на р. Когильник ⁶.

З 1964 р. Дністро-Дунайською експедицією у причорноморському степу розкопано 50 курганів, в яких виявлено понад 400 різночасних поховань від епохи енеоліту до пізнього середньовіччя. З'ясування культурно-історичної приналежності та відносної хронології цих пам'яток проливає світло на характер історичного процесу, який відбувався протягом багатьох століть на згаданій території.

Аналіз археологічного матеріалу і ритуалу поховань, а також стратиграфічні спостереження дозволяють зробити деякі висновки та певні узагальнення. Слід відзначити, що перші кургани в цьому районі залишили пізньотрипільські племена. Їм належать найдавніші поховання, виявлені в багатьох могильниках як осовні. Кургани, як правило, влаштовувались в такий спосіб. В материковому ґрунті копали ями овальної чи прямокутної форми, по краю насип укріплювався кромлехами, з зовнішнього боку яких було вирито кільцевий рівчак. Біля похованого, що лежав в скорченому положенні на лівому боці, знайдені залишки ритуальних вогнищ і червона вохра, якою посипали небіжчика. Насип над похованням мав невеликі розміри, рідко досягаючи 1,5 м заввишки і 30 м в діаметрі. Виявлено багатий поховальний інвентар. Наприклад, у могильнику поблизу с. Нерушай знайдено мідний кинджал з кістяною ручкою, намисто з морських ракушок, тонкостінний посуд. В іншому кургані, поблизу с. Миколаївки, поруч з людським кістяком стояло три посудини. Проте більшість поховань було пограбовано ще в давнину, що підтверджується розкриттям залишків у ямах та вивченням розрізу кургану.

Наявність цих пам'яток на досліджуваній території наводить на думку, що пізньотрипільські племена лісостепової частини Правобережної України в пошуках пасовиськ поступово заселяли причорноморські степи, в тому числі й степову частину межириччя Дунаю та Дністра. Але воли постійно тут не жили. Про те, що ці місця були районом тимчасового, сезонного перебування пізньотрипільських племен, свід-

⁴ Ф. И. Кнауэр. О курганах, раскопанных в Южной Бессарабии.— Чтение исторического общества Нестора-летописца, кн. 3, К., 1889, стор. 33—49; Д. Я. Самоквасов. Могилы Русской земли, М., 1908, стор. 20—21; И. Т. Черняков. Позднетрипольский курган у с. Сарата Одесской обл.— Краткие сообщения Одесского археологического музея, Одесса, 1964, стор. 32—37.

⁵ А. И. Мелюкова. Курган усатовского типа у с. Тудорово.— КСИИ № 88, М., 1962, стор. 74—83.

⁶ Т. Г. Оболдуева. Курган эпохи бронзы на р. Когильник.— Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5/25, Кишинев, 1955, стор. 78.

чить майже повна відсутність їх поселень.

Чудові пасовиська притягували сюди мобільні племена ямної культури, які змінили пізньотрипільське населення. Основною галуззю господарської діяльності їх було кочове скотарство. Найчисленніша група курганних поховань (близько 200) належить саме цим племенам. Для їхніх могильників характерні такі ознаки: прямокутна яма, вирита в материку і перекрита дерев'яними колодами, положення померлого на спині з піднятими угору колінами, чи на боці, в скорченому стані; посипання покійного червоною вохрою. Поховальний інвентар зустрічається дуже рідко.

Серед ямних поховань виділяється досить велика група, яка належить до пізньоямного, або катакомбного часу. Своєрідність їх полягає в тому, що ритуальний інвентар має більше аналогій з пам'ятками ранньобронзового віку Прикарпаття та Дунайсько-Балканської області. Цей факт свідчить про культурно-історичні зв'язки стародавнього населення досить віддалених територій. В одному з поховань знайдено дерев'яні колеса від воза—одного з найдавніших транспортних засобів кочовиків Південно-Східної Європи III тисячоліття до н. е.

Племена ямної культури не були єдиними мешканцями степів Північно-Західного Причорномор'я. На пізніх історичних етапах з ними співіснують, а, можливо, частково й асимілюють їх носії культури шнурової кераміки. Підтвердженням цього є насамперед знахідки посуду, аналогічного зразкам шнурової кераміки Середньої і Східної Європи.

Про заселення степової частини межириччя Дунаю і Дністра в епоху пізньої бронзи, раннього залізного віку і в наступні історичні періоди свідчать поховання, які супроводжувались іноді багатим інвентарем (вироби з металу, посуд, прикраси, зброя). Особливо цікавим було поховання воїна, виявлене в одному з курганів поблизу с. Борисівки Татарбунарського району. На дні великої прямокутної ями, перекритої дерев'яним накатом, простежено настил з кори.

В центрі знайдені залишки дерев'яної посудини з кальцинованими кістками людини. Біля неї лежав бронзовий меч та щит на дерев'яній основі, обтягнутий шкірою і прикрашений бронзовими цвяхами. Навкруги ями на рівні давньої поверхні виявлений кромлех з рідко поставлених кам'яних брил, шар попелу з обгорілими кістками тварин та уламками посуду доби пізньої бронзи. Все це приводить до висновку, що після поховання останків померлого, спаленого на вогнищі, була справлена тризна.

Досить своєрідний могильник пізньобронзового віку виявлений у великому кургані поблизу с. Борисівка. Прямокутна яма його обкладена великими плитами вапняку. В такій кам'яній скрині лежав кістяк жінки в скорченому вигляді, а поруч з скелетом — дерев'яна мотика. В одному з кутків скрині стояв глиняний посуд, аналогіч-

ний знайденому на досить широкому ареалі від приазовських степів до території сучасної Болгарії.

Взагалі, час пізньої бронзи в степовій частині межиріччя Дунаю і Дністра знаменувався великими переміщеннями племен, їх інтенсивними культурно-історичними зв'язками і значним розповсюдженням бронзових виробів.

В добу раннього залізного віку буджацьким степом заволоділи скіфські та сарматські племена. Їх поховання хоч і не дуже численні, є майже у всіх курганах, досліджених експедицією. Цікаве поховання скіфа виявлене в одному з курганів поблизу с. Єфимівки. У впускній ямі з підбоям лежав кістяк підлітка років 12—14 на спині, головою орієнтований на схід. З лівого боку скелета знайдено залізний ніж з кістяною рукою, залізни наконечники списа і стріли. Біля голови стояв маленький чорнолаковий лекіф з зображенням амура, а в ногах — амфора. Як ритуал поховання, так і речовий комплекс, який супроводжував померлого, яскраво свідчили про культурно-історичні зв'язки скіфських племен з населенням античних міст.

Значні матеріали одержані в результаті вивчення поселень Північно-Західного Причорномор'я першої половини I тисячоліття н. е. Так, черняхівським загоном Дністро-Дунайської експедиції (керівник Н. М. Кравченко) було досліджено 25 поселень римського часу, з них 5 — черняхівського типу. На двох з них (Нерушай і Мирне) проведено розкопки. Вивчення черняхівських пам'яток в степовій частині межиріччя Дунаю і Дністра дозволяє говорити про участь місцевих племен того часу в процесі культурно-етнічної консолідації, який привів до виникнення в II ст. н. е. пам'яток цього типу на вказаній території.

Історична доля мисливських племен, землеробсько-скотарського населення, кочових і напівкочових народів у степовій частині межиріччя Дунаю і Дністра цікавить багатьох вчених. Майбутні археологічні дослідження в буджацькому степу допоможуть розв'язати ряд складних і нових проблем.

М. М. ШМАГЛІЙ,

І. Т. ЧЕРНЯКОВ

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ Я. П. КІСЕМ ТА Є. М. СКЛЯРЕНКОМ

14 травня 1969 р. на засіданні Вченої Ради історичного факультету Львівського ордена Леніна державного університету ім. Ів. Франка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії УРСР університету Я. П. Кісем на тему: «Соціально-економічні відносини і класова боротьба у Львові в епоху феодалізму» (XIII — перша половина XIX ст.).

Офіційними опонентами виступили доктори історичних наук Ф. П. Шевченко, О. С. Компан (Київ), Д. Л. Похилевич (Львів), неофіційними — доктор історичних наук В. В. Грабовецький та кандидат

історичних наук С. Г. Білецький (Львів). Вони дали науковий аналіз дисертації, охарактеризували її як серйозне дослідження, що вирішує важливу в радянській історичній науці проблему. Високо була оцінена праця Я. П. Кісея і в численних відзивах, які надіслали різні наукові установи та окремі вчені Української РСР і Польської Народної Республіки.

Вчена Рада одногослосно ухвалила присвоїти Я. П. Кісею вчений ступінь доктора історичних наук.

М. М. КРАВЕЦЬ

* * *

1 липня 1969 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбувся прилюдний захист докторської дисертації завідуючим відділом наукової інформації та пропаганди Інституту історії АН УРСР Є. М. Скляренком на тему «Робітничий клас України в роки громадянської війни».

На захисті офіційні опоненти — академік АН СРСР І. І. Мінц (Москва), доктори історичних наук, професори Ю. Ю. Кондуфор, І. К. Рибалка (Харків) та неофіційний опонент — доктор історичних наук, професор І. І. Компанієць відзначили, що дослідження

Є. М. Скляренка присвячено одному з найскладніших періодів історії Радянської України. Дисертант, спираючись на праці В. І. Леніна, партійні рішення, висвітлив на широкій документальній основі важливі питання героїчної боротьби робітничого класу Української РСР за збереження і зміцнення завоювань Жовтня.

У виступах дисертації було дано високу оцінку.

Члени Вченої ради проголосували за присудження Є. М. Скляренку наукового ступеня доктора історичних наук.

Г. П.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА КРИВОРІЖЖІ

1969 р. на території Криворіжжя, зусиллями археологічних експедицій під керівництвом Л. П. Крилової (археолог з Дніпропетровського історичного музею), виявлено значну кількість стоянок та місць поховань епохи міді-бронзи, а також скіфські поховання, розрито Першотравневий курганний могильник біля м. Кривий Ріг. Під час розкопок знайдено і ведеться вивчення 26 окремих поховань.

Частина поховань у цьому курганному могильнику належить племенам древньоямної культури. Поодинокі кістяки знаходилися в окремих могильних ямах прямокутної форми, які перекривались дерев'яним накатом; зверху на окремі з них клали кам'яні брили. Кістяк лежав на боці з піднятими ногами, або на спині з піднятими вгору колінами.

Цікавим похованням племен древньоямної культури було те, в якому знайдено чотири дерев'яних колеса від візка, зроблені з суцільного куска дерева, з ретельно випаленою втулкою. Колеса розміщені по куткам поховальної ями. Біля кістяка знайдено кусок дишла й декілька крем'яних заготовок. Одна з могильних ям була вапняна, добре оброблена, з нанесеними вохорою знаками на одній із стін.

Друга частина поховань могильника належить племенам катакомбної культури. Поховальні ями цих племен мали вигляд підкопа, де знаходився кістяк, який лежав

на спині з витягнутими ногами й руками. Вхід у могильну яму перекривався кам'яною брилою, а підлога посипана порошком талька. У похованнях знайдено або глиняний горщик, плоскодонний з орнаментом, або ж кам'яну бойову сокирку, ретельно відшліфовану.

Третю групу у цьому курганному могильнику становили поховання племен зрубної культури. Характерною рисою поховань цієї групи є те, що поховальні ями не мають кріплення стін. Кістяк лежить на боці з піднятими ногами. Тільки одне поховання, з усіх виявлених у Першотравневому курганному могильнику, було груповим. В одній ямі лежало два кістяка без будь-яких речових пам'яток. Майже всі поховання були впускними.

Найцікавішим було поховання кочівника. Поховальна яма знаходилась у центральній, верхній частині курганного могильника. Кочівник був похований разом з конем, свідченням чого є збереження кінської зброї, оздобленої срібними і бронзовими бляшками. Біля кістяка знаходився сагайдак (колчан) для стріл, зроблений з бересту, верхня частина сагайдака обтягнута шкірою, по якій закріплені срібні бляшки. У сагайдаку лежали три стріли з залізними наконечниками. Це поховання, напевно, було зроблено в XI—XIII ст.

С. А. МАТРОС

SUMMARIES

I. M. Kulinich.—**V. I. Lenin's Struggle for the Rallying of Left Forces in German Social-democratic Movement.** The article elucidates V. I. Lenin's connections with the outstanding public people of German working-class and social-democratic movement A. Bebel, R. Luxemburg, K. Tsetkin, as well as the effect of Lenin's ideas on the rallying of the Marxist, revolutionary forces in Germany.

I. F. Chernikov.—**Effect of Lenin's Ideas on the Development of National Liberation Movement of the Peoples of the East.** The author shows the effect of great Lenin's ideas on the development of national liberation movement of the oppressed peoples of the colonial and dependent countries in the East. V. I. Lenin called to rendering the brotherly help to the countries fighting for their freedom and independence.

B. M. Zabarko.—**V. I. Lenin's Role in the Activity of the Organization "International Working Assistance".** The outstanding role of V. I. Lenin is shown in the creation and activity of the foreign committee for rendering international assistance to starving people of Soviet Russia.

S. M. Syrtsova.—**First Steps of the Socialist Reorganizations in the Industry of the Western Regions of the Ukrainian SSR (1939—1941).** The author elucidates an active work of the working people in the creation and development of industry, wide range of the socialist competition at the plants and factories, assistance of the working class of the whole country in the realization of industrialization of the Western Ukrainian lands.

I. M. Shumeiko.—**Joung Communist League of the Western Ukraine in the Struggle for the Reunification.** YCLWU was a reliable assistant of the CPWU in the struggle for the social and national liberation. The heroic affairs of the Komsomol members under difficult conditions of bourgeois-landlord Poland are shown on a considerable number of facts.

N. P. Mishchenko.—**Uplifting of General Education Level of the Transcarpathian Working Class during the Years of the Soviet Power (1945—1965).** The author tells how the problem of the general education level uplifting of the working class was solved under the conditions of evening education without discontinuing work. The author shows proofs of great achievements of the working people in the field of culture during 20 years of the Soviet power.

Henrik Lovmyansky.—**The Main Features of the Late Tribal and Early State Regime of Slavs.** The well-known Polish historian, carefully analysing a number of data, comes to a conclusion on the community of main features of social-economic structure for all the branches of Slavdom in the period of tribal relations and formation and development of early feudal state.